

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

*Згадаймо,
друзі,
переземте!*

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

Згадаймо, друзі, переземте!

ОПОВІДАННЯ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ-1959

Редактор *В. Г. Петік*
Художник *І. С. Кочетков*
Художній редактор *В. С. Кравченко*
Технічний редактор *Є. А. Зіскіндер*
Коректори *З. І. Рябишк, О. К. Бобренко*

*

ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ ЗБАНАЦКИЙ
Вспомним, друзья, пережитое
(На українском языке)

*

БФ 22512. Здано на виробництво 15/X 1958 р.
Підписано до друку 16/XII 1958 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 4,063.
Друк. арк. 13,325. Обліково-видавн. арк. 13,782.
Ціна 5 крб. 65 коп. Зам. № 852. Тираж 19.000.

*

Держлітвидав України
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжково-журнальна фабрика Голооввидаву
Міністерства культури УРСР.
Київ, вул. Воровського, 24.

У Васюшки
Баян

З ВІДРАМИ ВПОВНІ

Десна кипіла. Холодні, зеленаві хвилі бились об берег, здіймались високими гребенями на просторі, а по них грайливо скакав ветхий човник. Мені аж не вірилось, що я на березі, бо ще хвилину тому колихався серед бурхливих хвиль. Перевізник повернувся назад, щоб перевезти сюди й мого товариша, а я, чекаючи, присів на корінь осокара.

Була пізня осінь. Низько по небу мчали снігові хмари, холодний вітер шарпав і зривав останні почорнілі листки з осокара. Річка пінилася, біля берега пузирились і лопались бульбашки, що здалеку нагадували купки розсипаної солі.

Човник ще більше осів на воді, коли в нього сів Яків Васильович. Я застиг у напруженні. Як тільки човен поринав серед хвиль, мені здавалось, що він уже йшов на дно. Хоч і сам я недавно колихався на тих хвилях, але мені здавалось, що тоді слабшими були пориви вітру і меншою була небезпека. Я дуже боявся за друга. Ми з Яковом Васильовичем давні приятелі, а зараз зріднилися ще більше. Нас тут тільки двоє. А завдання в нас важке, ризиковане. Одному воно не під силу, потрібна присутність і підтримка товариша — з ним впевненіше і спокійніше.

Човник плигав на хвилях. Сповзали сутінки — осінній вечір надходить несподівано і рано. І Десна, і перевізник, і човник здавались мені не реальними, а казково-фантастичними, ніби то була не справжня річка, а міфічний Стікс, через який перевізник Харон перевозив наші душі.

Перевізник справді нагадував Харона. Маленькі, заплали сльозою червоні очі, впевнені, але повільні рухи, повна безстрашність і байдужість на зморшкуватому обличчі. На

плечах у старого якесь лахміття, на ногах солдатські черевики, удвічі більші, ніж потрібні дідові. За весь час він прошамкотів до нас лише кілька слів, хоч сам до себе та на негоду й бурчав щось заклопотано і незлобиво.

Врешті я зітхнув вільно — човен з розгону налетів на берег, і Яків Васильович виплигнув на мокрий пісок. Перевізник хазяйновито поглянув на низькі хмари, окинув поглядом потемнілий обрій.

— Скільки вам за перевіз, хазяїн? — спитав Яків Васильович.

Старий незадоволено заплямкав беззубим ротом, відвернувся вбік і прошамкотів:

— За спасибі добрих людей перевозжу.

— А коли недобрих? — пожартував мій товариш.

— А хто їх тепер розбере. Є людей різних.

— Яка ж користь вам перевозити за спасибі? — поцікавився я.

— Звичка. Все життя перевозжу. Снасть, правда, раніше була не та.

Старий любовно і ніжно погладив шершавий бік човна, немов це було не напівтрухле дерево, а жива істота.

Яків Васильович дістав з кишені кілька німецьких марок.

— Візьми, хазяїне, пригодяться.

Перевізник здивовано глянув на марки, потім швидко поглянув на нас, ніби вперше побачив. Я помітив, як сердито насупились його вищвілі брови. Нетерплячим і гидливим жестом захистився від тих марок, ніби йому запропонували холодну жабу.

— Ні, ні, дякую, люди добрі. Нічого мені не треба. Ходить собі здорові.

Старий відіпхнувся від берега, ще раз глянув на нас, уже не приховуючи своєї зневаги і презирства. Я певний був, що коли б запропонував йому ті марки на воді — не пожалів би старий ні себе, ні човна — перекинув би.

Дід знав, у кого могли бути марки. Перевозячи нас, він думав, що перевозить радянських людей, а виявилось, що він помилився.

Та що ж зробиш? Не будеш же доводити дідові, що він помилився, що перевіз він справді тих, кого хотів і думав. І документами йому не доведеш, бо були ми з Яковом Васильовичем в підпіллі і користувалися документами не на своє ім'я. Написані ті документи були українською і ні-

мецькою мовами, скріплені німецькою печаткою і підписом. І значилось у них, що ми члени районної управи і направляємося в Чернігів у службових справах.

Нам необхідно було побувати в Чернігові. Треба було відшукати там своїх людей-підпільників і зв'язатися через них з підпільним обкомом. Хоч і досить надійні були в нас документи, та все ж таки на серці було тривожно і важко. Не так ми звикли підходити до Чернігова. До міста було вже недалеко, але ми вирішили заночувати десь у селі під Черніговом.

Підійшли до села, коли вже зовсім сутеніло. Село було невеличке, скидалося скоріше на хутір. Досі ні мені, ні Якову Васильовичу не доводилося тут бувати.

Ми прислухались. Ніяких ознак життя. По опустілих городах, між сумовитих дерев стугонів холодний вітер, хати тулилися одна до одної якось перелякано. Жодного вогника.

Зайшли в перший двір. Вже коли доходили до сінешнього порога, нас хтось окликнув. Біля хліва стояла жінка і перелякано дивилась на непроханих гостей.

— Переночувати у вас можна?

— Ох, з дорогою б душею. Та не можу. Наказ такий. Не можна без дозволу старости.

Старостин двір посеред села. Просторий будинок під оцинкованою бляхою. Ми відразу здогадалися — мабуть, шкільне приміщення зайняв новоспечений панок.

Старости не було вдома. Його дружина, суха жінка з чорним лицем і невеличкими, глибоко посадженими очима, зустріла нас непривітним поглядом і безцеремонно почала відчитувати.

— В старости є місце, де з людьми розмовляти. День там, як бовдур, стирчить, так ні ж, всякий чорт тобі ще в хату лізе. Спокою і вночі немає...

Мене охопила лють, але я повернув усе в жарт:

— Ох, та й сердита ж ви, тіточко. Це ж здоров'ю шкодить — сердитись. Може серце лопнути або параліч розбити.

Старостиха зачовгала по хаті. Ми вирішили чекати старосту вдома. Було сумно. В хаті віяло пустою, зловищо сопіла непривітна господиня. Хотілось якнайшвидше вирватися звідси. Краще вже заночувати десь у полі чи в лузі, забравшись в ожеред соломи чи копицю сіна. Хай було б холодніше, аби на серці спокійно.

Коли мовчанка і темінь стали нестерпними, у сінях почувись важкі кроки і чийсь басовитий голос. Старостиха швидко засвітила лампу. В кімнату ввійшов невисокий, важкотілий чоловік. Він непривітно зиркнув на нас, стримано привітався і почав роздягатися. Міднорожеве обличчя, широкий м'ясистий ніс, невиразного кольору колючі очі — все це викликало повну відразу до нього. Хотілося чим-небудь йому досолити.

— Ви староста? — запитав я, як можна суворіше.

— Ну, я. А що таке?

Я мовчки подав йому наші документи.

Староста поважно переніс від печі до столу лампу, довго і уважно читав, наблизивши до очей папірець.

Коли він, нарешті, звів на нас очі, у них не було вже попередньої байдужості і настороженості.

— Пробачте, панове, що примусив чекати. Бачу, вам треба заночувати.

— Ми підтвердили старостину здогадку.

— Воно б можна і в мене, та кімнати, бачите, не обжиті та й... — він люто глянув у бік своєї дружини, — стара в мене така нечупаха, що прийняти чужу людину для неї все одно, що проторга проковтнути. Якщо ваша ласка, я поставлю вас на постій до сусіди.

Ми радо згодились.

Вже по дорозі, мабуть, задоволений з того, що легко відкараскався від поважного панства, староста почав розповідати, до кого нас поселяє.

— Сім'я тут невелика. Мати та дочка. Батько бригадиром був, десь з більшовиками проти нас воює. А дочка... вчителька. В цьому році тільки інститут закінчила, а вчителювати так і не довелося.

Староста злорадно хихикнув, було видно, що дуже був цьому радий. Я йшов за ним услід і ледве стримував себе, так хотілося розвернутись і вдарити. Вдарити з такою силою, щоб провалився, собака, відразу крізь землю.

Двері були замкнені. Староста нетерпляче і владно за-тарабанив у вікно.

— Хто там? — почувся несміливий, переляканий голос.

— Я — староста. Відчиняй, Параско.

Чути було, як хтось тремтячими руками шастав по дверях, мабуть, не міг знайти відразу клямку.

Ми зайшли до хати. В кімнаті горіла лампа, біля столу сиділа молода дівчина, щось вишивала. Вона на хвилину

підняла голову, неприязно глянула на прибулих і знову схилилась над роботою. Мені жаль стало дівчини, хотілося сказати щось ласкаве, підбадьорююче.

— Пробачте,— звернувся я до господарів,— що потурбували так пізно.

— Нічого, нічого, ми людям раді,— заговорила мати, а дочка ніби того й не почула.

— Мусите радіти,— пробурчав староста.— Знає кішка, чиє сало з'їла.

Господиня почервоніла, розгублено і сердито заговорила до старости:

— І як тобі не сором, Макаре, таке говорити. Хіба ж ми кого вбили чи душу чию продали?

— Знаємо, знаємо! — визвірився староста.— Бригадир твій з червоними повівся, а ви з дочкою новому ладу проторга б піднесли.

— Нас те не стосується...

— Ну, досить базікати. Дай вечеряти людям — не збіднієш. По чарці знайди — люди з дороги.

— От уже що нема, то нема...

Ми від чарки почали відмовляться, але староста настоював — видно йому хотілося випити, а можливо, й посидіти за компанію з панами.

Жінка таки подалась кудись по горілку, а староста приєднався до дочки.

— Так що гавкнула, Маріє, твоя наука. Даремно десятирічки та інститути кінчала. Весною ось за гнойок треба братись.

В старого зловтішно поблискували очі.

— Нам не страшно. Уміємо і з гноем...— спокійно відповіла дівчина.

Стара знайшла-таки десь пляшку горілки. Але ми з Яковом Васильовичем пити відмовились. Староста, мабуть, образився на нас, бо замовк і, швидко випивши всю горілку, похитуючись, пішов додому.

Настала моторошна тиша. Щоб розвіяти її і ближче по-знайомитися з дівчиною, я заговорив до неї.

— Видно, злий чоловік цей ваш староста?

— Як бачите.

Розмова не клеїлась.

— Ви інститут закінчили?

— Закінчила,— зітхнула дівчина.

— І що ж, збираєтесь учителювати?

— І не думаю.

— Чому ж?

— Яка ж з мене вчителька? Мене тоді вчили на вчительку, а для німців я не вчителька.

— А ось є наказ відкрити школи. Чотирирічні. Я сам відаю цією справою. І ви можете влаштуватись на роботу.

Я вичікувально дивився на дівчину.

Після довгого роздумування вона відповіла:

— Ні, я краще вже матиму справу з гноєм.

І потім ніби сама до себе:

— Це тільки інші можуть. От ви можете. Вчора була Радянська влада і ви були радянський, а сьогодні... А я так не можу. Буду жебрачкою, наймичкою, а не можу...

Вона ще нижче схилила голову. На шиття капнула сльоза. Більше не озвалась і словом. Через хвилину склала свою роботу і пішла спати.

Я цілком розумів дівчину. Мені було дуже її жаль. Але чим я міг їй допомогти? Що міг сказати?

Ранком, не чекаючи сніданку, ми рушили в дорогу. Дівчини не було в хаті. Проводжала нас її мати, і хоч посміхалась ласкаво та бажала нам щасливої дороги, але за всім цим зовнішнім я бачив, якою зненавистю до нас кипить її серце.

І я посміхнувся до неї цілком щиро, побажав від усєї душі:

— Щоб чоловік ваш живим, здоровим повернувся.

Мені дуже хотілося побачити Марію, перекинутися з нею словом, дати зрозуміти, що ми не ті, за кого вона нас приймає.

Зустріли її за двором. Вона несла від криниці воду на коромислі. Глянула на нас неприязно, опустила очі.

— З відрами вповні зустріли нас,— заговорив я.— Це до щастя.

— Можливо,— сухо сказала вона.

— А ви все ж побажали б нам щастя,— заговорив я, не знаючи з чого почати.

— Хіба ви ще не знайшли його? По-моєму, ви люди при службі, отже, й щасливі.

Нервово сколихнулись відра, холодна вода сплеснула з вінець і розбризкала срібними разками. Дівчина рушила до двору.

Я відчув, що не можу так з нею розстатись.

Швидко повернувся назад, догнав уже біля самої хвіртки.

— Дівчино, дай напитися.

Вона спинилась, чекала. Я пив, хоч і не хотілось, а очей не міг відірвати від неї. Стояла сумовита і зла, ні разу навіть не глянула на мене. А я думав, що їй сказати. І врешті зважився:

— Молодець, дівчино. Правильно робиш. Працєю тільки на тих, хто тебе вчив. Бережи свою честь, честь справжньої людини. А вчителювати ти ще будеш.

Вона дивилась на мене здивовано і зачаровано.

Я рвучко повернувся й пішов вулицею. Мені було радісно, що все ж сказав те, що жило в серці. І сказав тій людині, яка зневажала нас, приймаючи за зрадників. Вже в кінці вулиці я не витримав — оглянувся. Дівчина стояла, мов укопана, зачаровано дивилась нам услід.

* * *

Майже через рік я прибув в один із сусідніх партизанських загонів. Тут я зустрів дівчину — щось таке було в ній знайоме, — а де бачив, не пригадаю.

Вона, приязно посміхаючись, підійшла до мене, міцно потиснула руку.

— Не впізнаєте?

Я дивився в знайомі глибокі очі і все ж не міг упізнати.

— А хто вам дорогу минулої осені перейшов з відрами вповні?

Вона розсміялася так дрібно, немов хлюпнула з відра водою.

— А хто не хотів побажати нам щастя? — так само сміючись, в тон запитав я.

— Але після того, як ви відійшли... як ви мені слова ті сказали... я стільки вам бажала щастя, я стільки за вас думала...

Вона щебетала, а в мене перед очима стояла та незабутня осінь, вітри холодні і Десна. Кипуча, бурхлива.

НА СТЕЖЦІ

Сонце хилиться до обрію. Над Снов'ю стелеться легкий по-осінньому безбарвний туман. За жовтою смугою луків синіє вдалині сосновий бір.

Я зупиняюсь у нерішучості. Попереду село і дві дороги: прямо — покрученою вуличкою і вправо — вузьенька, вибита за літо босими ногами стежка. На яку з них ступити?

Мені необхідно перейти село. Там, аж на другому його кінці, на хуторі, біля самої ріки є хата. Живуть в ній двоє стареньких. Вони надали притулок колишньому директорові МТС Бондаренку. А цього Бондаренка мені необхідно бачити — через цього ми мали зв'язатися з підпільним обкомом. Без цього зв'язку ми просто-таки задихались.

В цьому селі я бував до війни не раз. Отож добре знав і дорогу, і стежку. Тепер зважував — який шлях безпечніший? Дорога вела з одного кінця села в другий, аж до самого хутора. Стежка в'юнилася понад річкою Снов'ю, гаєм і теж виводила на самий хутір. Вороги могли зустрінутись і на дорозі, і на стежці. Отож зважай, чоловіче добрий, де з ними краще зустрінутись. Зустрінешся в селі на дорозі — може, й не зачеплять, адже дорогою ходять люди. Зустрінуться на стежці, в лісі — тут не проминуть.

В моїх кишнях не порожньо. В одній, проти самого серця — невеличкий трофейний пістолет «Вальтер», а в правій кишені й посвідка. Вона виписана акуратно двома мовами — українською і німецькою, — але все ж я не переконаний у її надійності. Може бути, що ця посвідка мене виручить, а може, й навпаки — мирно передасть у ворожі лабети. Отож недаремно, що мені не хочеться зустрічатись ні з ким: ані з німцем, ані з поліцаєм.

Було над чим задуматись. Я мимоволі посміхнувся: згадалось те, що сказано в народній казці. «Хто піде від цього стовпа прямо, той буде голодний і холодний; хто піде направо — буде живий і здоровий, але коня позбудеться; хто ж вліво піде, той сам забитий буде, але кінь живий залишиться». Оце так дилема! І хоч у мене й не було коня, хоч переді мною прослалося не три, а лише дві дороги, я, так само, як той Іванко в казці, довго вагався на котру з них ступити.

І так само, як це робили Йванки-дурні та й Івани-царевичі,— рушив праворуч. Хай загине мій кінь,— здобуду собі ще кращого!— аби голова лишилась цілою на в'язах.

Зрозуміло, що не приклад казкових героїв штовхнув мене на ту стежку. Я мав час для того, щоб зважити, що цей шлях для мене зручніший. Він і коротший, він і безпечніший. Адже в такий час жодному фашистові не заманеться прогулюватись вузькою стежкою, густо покритою багряним опалим листям.

Иду неквапливо, пильно вдивляючись вперед і прислухаючись до кожного шелесту. Навколо мертва тиша, ні душі живої. Ніщо не здригнеться, не тріпнеться жоден листочок на дереві. Тільки видно, як десь внизу, під горою, синіє тиха Снов, ліниво підить свою воду через вузьке горлечко річища. Сонця не видно за горою, покритою густою стіною дерев. Але я знаю: воно ще не зайшло, бо далекі ліси за річкою, скошені луки, покриті високими стогами сіна ще сміються, купаються в золоті.

Під ногами приємно шелестить листя, на носках моїх напівстоптаних черевиків тчеться біле плетиво бабиного літа. З лісових хащ, з глибоких урвищ та печер віє холодом. Дзюрчить десь внизу живий струмочок води, бубонить щось сам до себе. Відчуваю, як мені пересохло в горлі, згадую, що пити хочеться з самого ранку.

Якось я вже спинявся біля цього джерельця. Воно мене тоді вразило своєю красою. Просто з кам'яної стіни, обліпленої липучим, завжди росяним, зеленим мохом, виривались, немов з шийки пляшки, сріблястоблакітні струмочки, мов живі, бились у кам'яному лігві, з якого безперервно виливалась в ущелину холодна, прозора вода. В теплі сонячні ранки, коли до джерельця досягали промені сонця, чарівна струминка весело грала барвистою веселкою і співала ще веселіше, ще завзятіше.

Зараз у мене не було часу любитись цим нерукотворним фонтаном. Забувши про все, я підставив рота під той струмок, і мій сухий язик опалила холодом джерельна вода, забила живого істотою, запузирилась у горлі. Я пив і не міг напитись, задихався від напруженого натиску води, вмивався холодним душем, хотів відірватись хоч на хвилинку, перепочити і не мав сили відхилити обличчя від того цілющого потоку.

Пив, мабуть, довго, бо враз відчув, що налився водою по саму зав'язку. Ще небагато — і мене всього виповнить ота живосрібляна вода доверху, як косарське бариліо. Неохоче відхилиюсь від струмка, бо відчуваю, що далеко ще не вгамував своєї спраги, що пив би оту добру воду без кінця. Сідаю на вогкий сірий камінь біля кам'яного колодязя, вслухаюся в одотонну, але таку ніжну пісню струмка. Він співає і, співаючи, невтомно б'ється з каменем, щедро розсіює на всі боки коштовні перли.

Спів джерельця заколисує, навіює дрімоту. Ось так би схилитись на оцю, покриту багряною ковдрою осені, кам'яну брилу і заснути. Заснути богатирським сном, спокійно, надовго, забути про все: про війну, про фашистів, про небезпеку. Але забутись неможливо. Лише на якусь хвилину здалося, що в світі повний порядок, що немає ніякої війни, що всі ті страхіття, які приніс із собою фашизм, лише привиділись хворобливим кошмаром, що все те зникне, як моторошний привид — треба лише прокинутись, широко розплющити очі.

Немигаючими очима дивлюся в кипучу піняву води, вслухаюся в яре шипіння струмка, але забути про те, куди йду і за чим — не можу. Мені треба за всяку ціну знайти Бондаренка, взнати дорогу до підпільного обкому, бо інакше ми, нечисельна група підпільників, задихнемося, поодинокі потрапимо в пазури до ворогів і безславно загинемо.

Рішуче стаю на ноги. Тепер я бадьорий і сильний. Пити вже не хочеться. Цілюща вода терпким вином розлилася по всьому тілу. Я можу йти не лише в кінець цього села, а на кінець світу.

Повільно підіймаюся з урвища на стежку, рушаю лісом. Від гори аж ген туди за річку, на луки падає велика срібляста тінь — сонце вже, видно, зовсім лягло на обрій. В лісі тиша, тільки листя багряне повільно кружляє в повітрі,

чіпляється за гіллячки чагарників, за кору дерев, не хоче лягати під людські ноги на стежку.

Попереду — сіра кам'яна брила. Знаю — тільки обігнути її — побачу другий кінець села, хутір над рікою, а може, й ту хату, де живе Бондаренко. Хвилювання і радість розпирають груди. Я мимовільно думаю про те, як добре жити на світі людині, коли вона міцна, як дуб, і сама удача іде їй до рук. Та не встиг навіть натішитись цією думкою, як раптом із-за кам'яної стіни з'явилась людина з гвинтівкою на плечі і з пістолетом в руках. Холодок поліз мені за комір — побачив: дуло пістоля спрямоване мені прямо в серце.

— Сій!

Я й без команди спинився на місці, мов укопаний.

— Руки вгору!

У моїх руках тонісінька червона лозина. Для чого її узяв і сам не знаю. Певно, вона мені й обтяжує руки. Я не кваплюся їх підносити вгору. За якусь мить встигаю розглянути свого ворога. Це молодий, присадкуватий чоловік у виляючій військовій гімнастборці з білою пов'язкою на рукаві і важким поглядом сірих маленьких очей. І сам не знаю чому, але в серці закипіла лють. Чи то до цієї людини, що так нагло перетнула мені шлях, чи до самого себе. Встиг тільки подумати: «Ось і вибирай кращу дорогу».

Гнівним поглядом зміряв поліцая.

— В чому справа?

Я не впізнав власного голосу. Він прозвучав загрозливо, зверхньо і сердито.

— Руки вгору! Стрілятиму!

— Я тебе стрільну! Бачиш же — в моїх руках нічого немає.

Я простягнув вперед свої обважнілі руки, випустив з пальців червону лозину.

Поліцай, видно, розгубився, заморгав очима.

— Хто такий?

Я пригадав, що в моїй кишені лежить посвідчення, відповів впевнено:

— Член міської управи.

— Прізвище?

— Антипенко.

Це ніби холодним душем подіяло на поліцая. Він опустив руку з пістолетом, якимось винувато зіщулився, а на круглому обличчі заграла шаноблива посмішка, маленькі очиці ще більше звузились.

— Пробачте, пане Антипенко. Маю честь...— забурмотів він спантеличено, видно, й сам до ладу не розуміючи, про яку честь повів мову.

— Нічого,— кажу й собі хрипло,— буває.

— От, от, іменно,— заспішив поліцай,— час такий...

Він наблизився до мене, непомітно перекинув пістоль з правої в ліву, простягнув пітну руку.

— Могильним нас прозивають. Маю честь — в поліції служу.

Мав тиснути ту пітну, м'яку руку. Ніби хто шмат падла вклав мені в долоню.

— Дуже приємно. Одначе ви — безцеремонні...

— Пробачте, пане Антипенко. Так несподівано — тільки із-за скелі і раптом — ви. В мене аж серце тельнюкнуло: «А коли партизан?» думаю. Вже коли оговтався трохи та приглядився... Воно ж відразу видно — людина культурна. А ви ж як це, пане, в наші краї?

Це питання застало мене зненацька. Справді, чого б це я тут в такий час мав снувати по лісовій стежці? Але рятівна думка прийшла якось сама по собі:

— Бачите, пане... пробачте, прізвища вашого не запам'ятав відразу...

— Могильний, прошу пана.

— Так, так, Могильний!.. То тут бачите справа така... Доручила мені райуправа завідувати шкільними справами. То мушу по селах їздити, приглядатись...

Могильний просто таки просіяв.

— Дуже радий!.. Дуже радий з вами зазнайомитись! Я, знаєте, відразу ж, як ви сказали, що член, так і подумав — це по школах. Бо інакше чому б ви по шкільній садибі ходили? Дуже радий... бо, знаєте, пане завідувачу, я сам до деякої міри... одним словом, знаєте, жити якось було треба... і прислів'я таке є: риба шукає — де глибше, а людина — де... То я при совітах теж мав справу з школою...

— Пан поліцай — учитель? — кидаю на нього здивований погляд.

— Так... тобто не зовсім, пане завідувачу, хоч до деякої міри...— забурмотів винувато Могильний.

Я вирішив наступати.

— Певно, пан Могильний, раніше безбожним справам навчав дітей, а тепер за оцю ось штуку заховався?

Могильний ще більше зіщулювся, ніби гвинтівка, на яку я вказав очима, стала йому непосильною.

— Що ви, що ви! Я не такий чоловік. Я скільки й на світі живу — ненавидів їх. Мені оті совіти — все одно, що нудотний порошок. Терпіти їх не міг.

Він довірливо, якимось по-собачому, заглядав у очі, з усіх сил пнувся переконати, що вірнішого від нього для німецької влади й на світі немає.

— Я знаєте, пане завідувачу, мученик, що ненайє, найбільший у світі мученик. Все своє життя мучуся за ідею. Вчитись спочатку я страх як не хотів. Не тягло мене до науки — та й усе тут. Я б ото з волами та плугом все своє життя б і провозився, а батько мій ні в яку. Затявся — йди Овсій у науку, та й іди. Вас, каже, в мене три сидить в хаті на мою голову — коли на трьох поле розділите, все господарство к бісу по швах розлізеться. Найменшого на хазяйстві залишу, а вас, лобурня, — з двору. В науку йдять та й тільки... А що ти робитимеш, коли батько взявся? Мусив я семирічку закінчувати. Ну й закінчив...

Могильний, видно, боявся, що я його не дослухаю, бо двома пальцями правої руки все мене за гудзик притримував. А пістоleta в лівій затискував. Мусив слухати.

— Ну, дійшло після семирічки — куди йти далі? Яку науку вибирати? Мені нікуди не хочеться, за сім років та наука мені всі мозки проїла, а старий мій, знаєте, на своє мудрує. «Йди, — каже, — у кооперативний. Ближче біля товару різного вертітимешся — і прибутково і, може, й для сім'ї на якийсь крам доступніше буде». І таки вигиркав мене в отой технікум. Ну, я вам скажу, може б, я його й закінчив, бо по математиках різних я спец був — задачку яку чи рівняння оті алгебраїчні, я як насіння лускав, а от різні там марксизми-ленінізми та політекономії та політики — ну, ніби отим порошком. От не йдуть мені в голову — та й хоч плач. Я, знаєте, пане завідувачу, уже тоді ждав ось цього самого... Ненавидів усяку оту політику. Як надумаюсь, бувало, та як надумаюсь — то так і бачу: — прийдуть німці і ослобонять нас.

Мушу слухати уважно, підтакувати. А Могильний старвся, а Могильний переконував:

— То, знаєте, вони мені двійки та трійки. І по марксизму і по політиці. І на буксир мене брали, і в стінгазету пропечатували, і на зборах крили, а я своє думаю: «чекайте, голубчики, прийдуть ослободителі наші, я вам

пригадаю оцю критику та оці буксири». От їй же богу, отак і думав! Хоч, може, й не повірите, а думав.

Видно, Могильний і сам відчував, що брехав неймовірно, отож намагався божінням переконати слухача.

— Витурили мене таки з того технікуму. За неуспішність ніби. А насправді, от їй же богу, відчули мій настрій. Може б, і в тюрму були посадовили — та ж тільки знайди оті докази. На лобі — не написано...

Він то накручував, то відкручував гудзика на моєму пальті.

— Тільки це звільнили — відразу ж у армію. Вона мені була, як гірке яблуко, але що зробиш? Мусив різне: коли, плигай, лазь по-пластунському — виконувати. Ну, я, правда, не буду й брехати, полюбив оце діло. Я вже тоді збагнув, що воно мені в майбутньому знадобиться. А до отих політгодин різних і в армії в мене охоти не було. Що не було, то не було... Ну, правда, по-стройовій я брав... Ого, краще від мене ніхто не лазив, не колов. В младші допер, може б, і далі пішов та набридло — демобілізувався...

Могильний по-змовницькому підморгнув. Мовляв, зрозумій мене, чому демобілізувався. Служити не захотів не-нависній владі.

— Повернувся додому — воно б уже можна і в батьківському господарстві хазяйнувати, але нема дурних у колгоспі перед різними там головами спину гнути. Я, знаєте, сам собі голова. Мені треба місце, — щоб хлібне і роботи поменше. Ну, думалось, на кооперацію піти, а тут діло підвернулось у школі — завгоспом...

Сонце вже, видно, закотилось за обрій, бо далекі ліси враз потемніли, золотий луг полиняв, на лісовій стежці заснували сутінки. Тільки очі в Могильного поблискували живо, мов дві гадючки то вистромлювали голови з схованки, то ховалися. Він аж розквітав від вдовolenня.

— В завгоспах можна було жить. В школі і сад, і оранжерея, і город, одним словом, було біля чого руки погріти. А директор школи був такий капелюх, партійний, правда, а ні риба ні м'ясо, все було промови та доповіді по отому самому марксизму вичитував, що й не переслухаєш. Як почне з раннього вечора та до третіх півнів, аж охрипне бувало вичитує. Все в нього по паперах та по конспектах. А по хазяйству був — ні в зуб ногою. Все на мене, капелюх такий, звірив. Ну, я, нічого бога гнівити, підживвся

там трохи, одним словом, добре піджився. Оті, що вчителі, хоч і з освітою, і з образованием різним, а того не мали... куди к чорту.

В нього очиці зовсім розтаяли, стали масляними, а рот розтягнувся ласо, аж до вух. Видно, це найприємніший спогад в житті Могильного.

— Війна мені трохи перешкодила, а то — озолотився б. Ну, а коли почалося, то мене, значить, до військкомату, давай, мовляв, Могильний, іди захищати Вітчизну. Мовчу, а сам собі думаю: «Я тобі, прескурву твою мати, назахищаю, я тобі навоюю». Та ото коли дали мені взвод неотесаних новобранців, сиволапих отих колгоспників, то я, дїждавшись наступу німецького, скомандував: не стріляти! Один, правда, був знайшовся розумний, розкрив рота, то я йому швидко пельку заткнув. «Команди не слухати! Дисципліну зривати! Розстріляю, як собаку». Замовк. Отож я їх всіх так ловкенько і здав у полон німцям. Відвоювалися, чорт візьми, пане завідувачу.

Мене аж нудило від того базікання, хотілось розвернутись і затопити в оцю масну, самовдоволену пику, але мусив вдавати, що все те мене цікавить і навіть хвилює.

— Здорово у вас це вийшло, пане поліцаю.

— Ого! В мене все виходить. Бо я, знаєте, пане завідувачу, легкий на руку.

І він глянув на мене такими очима, ніби не людина перед ним стояла, а щось таке смачне, смажене, до чого приступають тільки з великою ложкою та добрим апетитом.

— Чого в вас проситиму, пане завідувачу. Хоч воно оця штука й добре діло,— потряс він у повітрі пістолем,— але я з задоволенням би... Знаєте, звик до педагогічної справи, одним словом... То коли ваша ласка, то я б з великим, можна сказати, всім нашим удовольством...

Я заморгав очима — ніяк не збагну, чого від мене хоче поліцай. Він, видно, побачив на моєму обличчі збентеження, пояснив:

— Запевняю вас, що кращого директора школи від мене не знайдете. Я вам все здіхтую найакуратнішим способом.

Я аж побагровів від гніву.

— Та у вас же освіти, самі сказали, ніякої?

Це не збентежило Могильного.

— А для чого мені та освіта? Тепер у школі політикам різним не вчитимуть, а читати та писати і я навчити годен.

Тепер головне не наука, а виховання. Лякати учнів треба, лякати побільше. Щоб німців боялись та покірними були.

Я потупив у землю очі.

— Так, так,— кажу,— щоб були покірними. Ви вгадали.

— Я, пане завідувач, діло розумію, чув одним вухом. І будьте певні, коли вже мене призначите на школу — порядок буде.

І він знову по-змовницькому підморгнув мені, мов таємничому співникові. В мене аж руки засвербіли — подумав собі: «Швидше б здихатися тебе, нахабо».

— Гаразд, гаразд. Я подумаю. Я, певно, вас призначу. А поки що будьте здорові — піду, вже зовсім посутеніло.

Він не квапився випустити з своєї гарячої мою холодну руку.

— Дякую вам, дуже дякую. Запевняю, що і ви від мене не будете в обиді. Я знаю, як з людьми жити. То я вас проведу трохи. Бо, знаєте, час тепер непевний...

Я мимоволі звільнився з його руки. Ще чого не вистачало — опіки поліцай.

— А я й не думав спочатку йти цією стежкою. А потім ніби самі ноги понесли. От що воно значить — доля. Не знає людина, де знайде свою долю.

Варнякаючи, поліцай плентався слідом. Я вже й не знав, як позбутися його уваги.

— А ви йдіть собі додому. Я тут добре знаю дорогу.

— Але ж не можу вас кинути одного на глухій стежці — партизани тут лазять, комуністи різні. Ось оце ми щойно одного спіймали. На хуторі тут був замаскувався. Може, чули такого — Бондаренка, директором МТС служив за совітів...

— Бондаренка! — жахнувся я.

— Ага! Ще відстрелювався стерво, ну то я ззаду підкрався, в одну мить руки скрутив. А ви його знали?

Я вже збагнув, що повів себе зовсім необачно.

— Як же, як же, добре знав. Були в мене з ним справи...

— Кажуть вреднючий був, активний дуже.

В мені все закипіло, повстало, забушувало. Тепер не було до кого мені йти, не було з ким зв'язуватися. Ниточка, яка вела мене до цілі, нагло увірвалась. І увірвав її оцей... ненависний. Рішення з'явилось якось несподівано, підсвідомо. Я ще не знав, чи зможу його здійснити, але й

не здійснити не міг. Спинившись, заговорив глухо, незнайомим голосом:

— Ось що, пане поліцаю... Ви поводите себе на подив необачно! Просто дивуюсь, як вас отакого в поліції тримають. Мені ваша поведінка не подобається...

Могильний нерозуміюче кліпав очима.

— Пробачте, але я...

— Довірлива ви особа, пане поліцаю. Адже, перш ніж вступати зі мною в розмову, ви повинні були перевірити мої документи...

Він осклабив якось не то вдоволено, не то винувато великі жовті зуби.

— Ну, що ви, пане завідувачу, хіба ж я маленький?..

— А коли я не той, що є? Коли я не член райуправи, а партизан? Ви про це подумали?

Він помітно збліднув, пригасив посмішку.

— Та хіба ж я не бачу?

— Бачити мало. Та ось що — ви перевірте-таки мого документа і надалі будьте обачніші, якщо вам будь-коли доведеться ще раз потрапити в подібні обставини...

Неквапливо сунув руку до кишені, щоб дістати своє посвідчення. Поліцай оторопіло блимає очима. Намацавши на дні кишені холодне тіло «Вальтера», я тихо відвів запобігач.

Рвучко вихоплюю руку з-за пазухи, спрямовую дуло пістоля поліцаєві до носа.

— Це тобі за Бондаренка!

І сам не зчувся, як натиснув пальцем на неподатливий спуск.

Тільки й запам'ятались мені ті дикі, збожеволілі очі. З них геть вилетіло все: і масне поблискування, і глибоко затаєна хитринка, і жадність, і нахабство,— залишилося одне — тваринний жах перед вузьким отвором смертоносної цівки.

ДОЛЯ

— Аге-гей! Привал!

І пішло передунюватись від підводи до підводи:

— Привал! Тпру! Розбігались, коненята.

В село партизанська колона вступила риссю. Гаятись було неможливо — за нами йшли по п'ятах фашисти. Правда, після того, як ми їм дали прочухана із засади, як спалили одну автомашину та вкоротили життя кільком найне-терплячішим, вони стали трохи обачнішими. На рожен не лізли, але й не відставали. Схоже було на те, що вони нас просто-напросто відтіснили з густонаселених місць в лісі. А може, там, на узліссі, куди йшла наша дорога, вже була заготована пастка?

Я відразу ж вислав до лісу розвідку. Кілька вершників, припавши грудьми до кінських грив, стримуючи гарячий галоп своїх невтомних коненят, помчали широкою вулицею в той бік, де темнів принадною синявою ліс. З-під кінських копит, далеко в сторони розлітались бризки мокрого снігу — за день сонце зварило на дорогах кашу. Хоч їж, хоч бовтайся.

Бовтались в тому сніговому місиві коні, чавкали чобітьми та валянками партизани. Холод, неприємна волога забиралися до самого тіла, але ніхто не сумував. Що німцям дали доброї припарки, а що весна ж ішла, весна!

З тієї лютої перепалки ми вийшли, як кажуть, сухими з води. Жодного забитого, пораненого, тільки мене зачепила в лісі якась дурна куля, говорила наша лікарка: розписалась на шкірі, а печатку поставити й не встигла. Там же, на місці бою, перев'язали мені ту рану — я й від кулемета не відривався, не помітив і як.

І ось тільки тепер, коли ми спинились у селі на перепо-
чинок, коли на якийсь час небезпека минула, я почув, як
судомить мені в плечі руку, як пече щось шкіру. Перев'яз-
ка, видно, сповзла, заважала. А тут ще лікарка наша Га-
лина:

— Як ви себе почуваете?

— Як в раю. Перев'язка тільки, видно, погана — руку
передавила.

Поспішала. Та хіба ж ви дасте як слід перев'язати?
Давайте перебинтую.

Тільки тепер я оглянувся навколо. Так! Давненько я
тут бував. Скільки ж це? Пробігли роки...

На пустельній вулиці то там, то тут вже з'явилися лю-
ди. Спочатку дітлахи, а потім і дорослі. Стоять, кидають
запитливі погляди через тини та ворота: «що воно, мовляв,
за армія така? І не німці, і на поліцаїв не скидається?»

А там уже хтось чи то здогадався, чи розпитався: по-
сміхається, розповідає щось, розмахує руками.

І згадалось мені, як ще в дитинстві бував я в цьому
селі. Ще тоді, коли в райцентрі нашому в семиріччі вчився.
А мій кращий дружок, Ванько Подорожник, родом звідсіля,
от і закликав якоесь до себе в гості. Від райцентра сюди кі-
лометрів двадцять. Пішки ми тоді додрібцювали — втоми-
лись на піщаній дорозі, а хоч би тобі що...

Йдемо сільською вулицею. Поруч тупцює кругленька,
в ватяній фуфайці і штанях Галина. Чорнява, кирпатень-
ка, поблискує чорними ледь розкосими очима — така вона
схожа в цій своїй формі на китаяночку. Я ніби й не чую її
залякувань: подумаєш, гангрена, так вона за мене і вче-
питься? І від чого? Від якоїсь подряпини? Ніби нас кра-
ще не полюсували кулі та осколки? Я приглядаюсь до села.

Тоді, в дитинстві, видалось воно мені величезним, роз-
мережаним такою кількістю вулиць, що, здавалось, сам біс
би скрутив собі голову — не докумекав би, як тут добрати
ладу. Тепер все це село немов лежало переді мною на вели-
кому засніженому аркуші паперу — куди не кинь оком, там
і край видно. Он звідтіля, з-за трьохкрилого напівзруйно-
ваного вітряка, ми зайшли, а ген-ген он там на полі, за яким
синіє ліс, мов іграшкові, стрибають на конях наші розвід-
ники. І вулиці — не такі вже й широкі, не такі й заплутані.

В око впала знайома будова. Ну, ось же. Це ж і є сіль-
ська крамниця. Ми тоді допізна гралися тут, на широкому
ганку. Вже й крамник повісив на двері величезного заіржа-

вілого замка, а ми все ганяли навколо крамниці — в жмура грали, чи в квача, вже не пам'ятаю. Якою тоді величезною видавалась ця крамниця! А гляди ж — звичайна собі комора. Чи, може, то її перебудували за ці роки?

Через вулицю — знайоме подвір'я. Почорнілі ворота з дашком. Високий, скручений і перекручений в'яз з лелечиним гніздом зверху. Зелені віконниці. Ряд вишень понад дорогою. «Де то тепер Ванько?»

Я рішуче звертаю в двір до Подорожників.

Давно тут був. Ще семикласником. Чи впізнає хто? Ні, кому ж там впізнати? Батьки, мабуть, вже старі, менша сестра Ванькова досі виросла, заміж вийшла. Брат, можливо, в армії. Зустрінути тут Ванька я не збирався. Знав — до війни він закінчив університет, в аспірантуру його взяли, бо хлопець був здібний. До того ж — бідовішого від Ванька в нашому класі не було. Його й шворкою не прив'язав би до одного місця. Коли б з будь-якої причини опинився у ворожому тилу, вже давно розшукав би нас. Тим більше, що партизани — не голка. Ніби й немає нас, а диви — ми всюди.

Тільки вступили в двір — прочинилися сінешні двері. На порозі — стара Подорожника. Я аж спинився від подиву. Ой, чи ж справді оця старенька, немічна жінка — мати Ванькова? Слово честі, коли б не очі, коли б не ота синя бородавка над бровою — нізащо б не подумав, що то вона. Була ж жінка, як рожа вповні, квітуча, здорова, молода.

— Здрастуйте, тітонько! — гукає до неї Галинка.

То таке в нас чортеня, що й хвилини не змовчить, не розбирається, де знайоме, де незнайоме — з кожним швидко спільну мову знайде.

— Можна до вас на хвилиночку? Мені тільки пораненого перев'язати, хати ми вам не пересидимо.

Стара Подорожника мовчить, мов води в рот набрала, якось жалібно тільки губи в неї стріпаються, а Галинка вже тягне мене за рукав, так ніби нас тут хлібом-сіллю зустріли.

— От і спасибічки. Ми ненадовго. Бо воно, знаєте, тітонько, хоч і не холодно, а надворі та ще пораненій людині — не той кампот. Спасибі, спасибі, не турбуйтеся, я й сама двері відкрю.

В очах Подорожника розпука: і піднесло ж вас, і що ви за люди, і чого вам треба в моїй хаті? Але вона мовчки

випереджає нас, послужливо відкриває дверцята на низенький ганок, прохиляє двері до сіней.

Ми так довго жили в лісах, на просторі, стільки проїхали засніжених полів, що навіть у порівняно просторій і світлій хаті Подорожників мені спочатку здається і темно, і тісно.

Привітавшись як годиться до господині в хаті, я з допомогою Галини здіймаю свою шинелю. Галина встигає й мені допомагати й господині голову морочити.

— Як живете, бабусю? Одинока ви, бачу? Не скучаєте? А окріплю в вас у печі, бува, не знайдеться? Глядіть як одяг вам, товаришу командир, закрів'янило?

Стара Подорожника, що спочатку очима, повними жаху, дивились на церемонію мого роздягання, тужливо захитала головою, кинулась до печі.

В Галини все горіло в руках. Не пройшло й п'яти хвилин, як вона якось особливо, аж ніби й зовсім невідчутно, загорнула в білу марлю мою розполосовану руку.

— Нічого страшного, — приговорювала невгаваючи, — дрібниця. Мені спочатку здалось, що значно гірше. Але руку підв'яжемо на день-два. Так, для спокою. Спокій — головне в медицині.

З шумом і тупотом ввалився до хати начальник штабу.

— Товаришу командир! Дорогу замінували, засада відходить. Противник вагається. Гадаю — нападу не буде. Дозвольте бійцям перекусити?

— На ходу.

— Єсть, на ходу.

Начальник штабу, браво козирнувши, побіг з хати.

Можна було йти. Але я мимоволі підходжу до стіни. Тут, у великій саморобній рамці — фотокартки. Одна з них відразу ж привернула мою увагу. То наш випуск. Мов аршин проковтнувши, стоїмо ми, випускники, в третьому ряду за учителями. Попереду — наші дівчатка. Ті більш вільно почувають себе — відомо, дівчата. Ось крайній, позад усіх, притулився я, виглядаю з-за чийогось плеча. Ванько Подорожник — той в центрі — між директором школи і нашим класним керівником. «Я в одному ряду з учительством», жартував, пам'ятаю.

Галинка, та все намагається розговорити зацікавлену господиню:

— А дрова в вас є? А в хаті не холодно? А хто ще живе з вами? Корови німці не забрали? А то у вас хід до іншої кімнати? Там, мабуть, не топиться?

Я вже розкрив був рота, щоб спитати в старі Подорожних про її меншого сина. Але саме в цей час допитлива Галинка проходила до другої кімнати двері і до когось привіталась:

— Пробачте, ми й не подумали, що тут люди. Це син ваш? — до старі.

І стара нарешті заговорила:

— Син, голубонько, син.

Я підійшов до відкритих дверей. У другій кімнаті перемінявся з ноги на ногу зняковілий Іван Подорожник. Він був змарнілий, старший від своїх років, вусатий, але все ж — він.

Якусь мить ми дивились один одному в очі.

— Іване! Ти? Якими ж це вітрами, друже?

Я порадив йому, як рідному братові.

Іван стримано потиснув мою руку, дивився якимось не то винувато, не то перелякано.

— Я й не впізнав би тебе, Миколо.

Стару Подорожнику ніби хто підмінив. Вона сплеснула в долоні, засякалася в фартушину.

— Ой, божечко ж мій праведний! Ванюшко! Та хто ж це такий? Та я ж дивлюсь — ніби щось знайоме?

— А пам'ятаєте, тітонько, в гості до вас колись приходив? Коли рибу вершею в отій сажалці ловили?

— Ой, господочки! Та чому ж не пам'ятаю. А я вдивляюся — та й дихнути не смію — тепер же таке. Дивисься ото на Ванюшечку і духу немає — тепер же який закон, чи яка правда? Хто кого впіймає — і до стінки, хто кого осилів — той і б'є. О, господочки, господочки...

Старенька, не перестаючи причитати, кинулась до печі. Вона аж тепер, видно, збагнула, що гостей не завадило б і почастувати. Тепер уже Галина, на що вже була говірка, змушена була мовчати, слухати стареньку. А ми з Іваном лишилися віч-на-віч у його кімнаті.

— Ти ж як, Іване? Давно тут? От уже, що не думав, то не думав. Знав би — давно б завітав.

Іван тільки загадково посміхався, мовчав. Я не відразу збагнув, що своїми питаннями не давав йому говорити.

— Я вже тут давненько. З самої окупації.

— І мовчиш?

Іван нетерпляче знизав плечима, очі його відразу спахнули знайомо, насмішкувато.

— А то мав кричати? Тут хоч би мовчки як всидіти.

Я колись завжди розгублювався перед насмішкуватим Іваном. Він у нас був найрозумнішим у класі. Все він знав, все бачив, вірші писав до стінгазети, в драмгуртку грав, хвалився, що перечитав усі книги, які були на світі. І коли бувало про що не запиташ, ось так нетерпляче зниже плечима, обов'язково тебе висміє, дурником виставить.

Розгубився я й на цей раз.

— Тож ти, певно, чув, що ми тут діємо?

— Та чув,—якось загадково гмикнув Подорожник.— Тільки ж я й не запідозрював, що це ти тут розвоювався.

Справді, Іван мав рацію так думати. Вже хто-хто, міг партизанити, то це сміливий і винахідливий Іван, а не я. Я й у школі був такий собі — тишко. Жив більше за Івановою спиною. Запитає про що вчитель — скажу, не запитає — руки сам угору драти не буду. Затіє Іван яку гру — гратимусь, а сам на витівки був не мастак. І ось тепер так трапилось — аж незручно: Іван біля маминої спідниці сидить, а я по лісах та селах ганяю, фашистам спокою не даю.

— А так,—кажу сміючись,—доля грається людиною. Скажи, Іване,—коли б нам колись циганка була наворожила про таке — нізащо б ніхто не повірив. Ти в нас був найперший заводій. Бач, як складається людська доля.

Іван споважнів, спохмурнів.

— Що ж доля... Доля — річ не сліпа. Її треба уміти тримать у власних руках.

— Правильно, Ванько,—дружно поплескав я його по плечу.—Подобаються мені ці слова. В такий час наша доля у власних руках.

Відірвавши руку від його плеча, я любовно погладив свій автомат.

Іван скривився, немов від зубного болю.

— Гадаєш, у зброї твоя доля?

Я з подивом видивився на товариша.

— А то ж у чому? Ти теж, певно, приховав десь винта?

Він якось перелякано замахав руками. В очах — жах.

— Що ти вигадуєш? Для чого воно мені?

Тепер мимоволі мої брови зійшлися на переніссі.

— А де ж ти подів зброю? Ти ж — з армії?

Іван нетерпляче заходив по хаті.

— Не був. Не довелось. На окопах мене тримали. Все говорили що й о м у не бачити Києва, як вух, а вийшло... Інститут мій ще до цього евакуювався, а мене підвели, як останнього дурня. Та з такими порядками...

Я з подивом слухав його мову.

— Ось ти... ходиш воюєш. Думаєш, взяв свою долю до рук. А вона, твоя доля — теж на кінці чийогось автомата. Руку, бач, тобі пробили. Тільки руку... А коли б куля взяла на пару вершків правіше, га? Ось тобі й доля.

Я вже не знав, що й відповісти на ті слова. А Іван говорив неквапливо, ніби роздумував сам з собою.

— Даремна все то річ, коли порядку нема. Немає, Мико, порядку,— зупинився та глянув мені в очі Іван,— ось який зробив я висновок з усього ходу цієї війни.

— Війна, друже, є — війна. Який же тут порядок? Заповз ворог на твою землю — бий!

— Легко сказати «бий»,— похитав головою мій співрозмовник.— А коли він тебе уб'є?

— Ну, що ж — може й таке трапитись.

— Не може, а напевне. Бачив, яка в них техніка? Бачив, яка організація? А в нас? Гвинтівочки? Допотопні літаки? Ні, брат, з такою війною — пішло воно все під три чорти!

В його очах палала якась голодна безнадія і гнів. Я вже дивився на нього, як на людину, що потрапила в нетрі.

— Ого, теорійка? То що ж по-твоєму — руки догори? Милості просимо, пане Гітлер, ось наші шиї — запрягай, не лінуйся...

— Дійде і до шиї. До всього може дійти.

— Отож не треба сидіти склавши руки. І вище голову, Подорожник. Розкис ти, Іване...

— Не могу бадьоритись безпідставно. Я — не сліпий оптиміст.

Тільки тепер я вивчаючим оком окинув його кімнату. Голі стіни. В кутку — ікони, так як і колись було, коли ми клоп'ятами сюди приходили. На іконах — полотняний рушник. Лампадка. На столі розкрита книга. Біля неї зошит. Щоб припинити неприємну розмову, підходжу до столу.

— Читаєш?

То був підручник німецької мови.

— Повторюю. Здохнути можна з нудьги.

Колись Іван був у нашому класі найпершим «німцем». Наша Клара Карлівна бувало подовгу говорила з ним чисто по-німецькому, нахвалитись не могла, все мені в приклад його ставила.

— Оце добре, що ти її штудіюєш,— кажу.— Нам у загоні якраз перекладач необхідний. Говорити з німцями майже щодня доводиться, а я, ти ж знаєш, не дуже розуміюся...

Іван насмішкувато чмихнув носом, промовчав.

На зошиті був квітчастий заголовок: «Пливе човен...»

— Вірші?

— Пишу знічев'я.

— Можна почитати?

— Будь ласка.

Видно, Іванові було не зовсім до вподоби, що хтось сторонній взявся за його заповітний зошит. Мовчав, почмихував невдоволено.

У тих віршах — хмарки пливли у небі, човен хитався на рожевих хвилях, дівчина пісню співала, ждучи коханого, косарі йшли з поля, у вишнику заливався соловей, іржали коні за рікою і щоранку вставало умите росою сонце.

— Так. Небесна в тебе поезія, Іване. Все тут є: і сонечко, і трави. Землі тільки, затопаної ворожим чоботом, нема. І людей — теж нема. Боїшся про це писати?

— Боюсь,— яюсь байдуже зізнався він.

— А ти не бійся.

— У вірші не все те лізе, що копошиться в душі. Поезія повинна бути чиста, як сльоза.

На всю хату запахло борщем. На порозі стояла стара Подорожника.

— Ось нуте ж бо, синочки, ось нуте... Борщиком частую, з грибочками борщик, а вже за що смачніше вибачайте. Самі знаєте — час не той, щоб з присмаками.

Відчув, як раптом схотілося їсти. І хотілося нічого іншого, а саме — борщик, отого з грибами, пахучого, що сам по собі — не багатий — чи не є однією з найвибагливіших присмак. Але не повів і бровою. Все мені не подобалося в цій хаті. І улесливе щебетання старої, і, особливо, загадкова мова сина.

Все ж подякував старій, сказав — хай борщ трохи прохолоне.

Уважніше приглянувся до Івана. Виріс він, змужнів. Але зовнішньо той же Іван — насмішкуваті очі, округлі

щоки, кучерявий чуб. Ось тільки в складці рота щось чуже, незнайоме. Не то печать вдоволення, не то — приреченості. І сам весь — не схожий на виснаженого оточенця, що вовчими стежками, голодний, обідраний пробивається до своїх. Подібних до Івана я вже бачив. Це переважно ті, що вже відвоювалися, прибились до хатнього берега, під жінчин бік, або, вдало зманеврувавши, вислизнули з фронтової лінії, пересиділи якийсь час і благополучно відшукали собі ситі прийми. Іван теж чимось скидався на такого, відгодованого материним борщем без присмак, приймака.

Щось вороже до колишнього друга дитячих років ворухнулось в грудях. «Природою захоплюється. А людське горе йому не лізе в риму».

Вирішив говорити відверто.

— Пофортунило ж мені сьогодні, чорт візьми. Хоч і куля царапнула, зате — подумати тільки! — тебе зустрів. Ти тут наодинці, гадаю, теж засумував?

— А нелегко, Миколо, жити в такій берлозі.

— А так, — хоч в душі мене й образили Іванові слова, сказав я. — Я теж би на такому ланцюгу не всидів. Ну, нічого — тепер ми з тобою попрацюємо, як Шевченко говорив: посміємося з ворогів.

Він з занепокоєнням дивився на мене, мовчав.

— Гадаю ти, Іване, підеш з нами?

Він помітно зблід, заморгав віями.

— А ти, пробач, Миколо, добровільно вербуєш своє військо, — кивнув він за вікно головою, — чи примусом?

— Що за питання? — образився я. — Тільки добровільно. Що ж то буде за партизан, коли його на налігачі вести до загону?

Лукаві бісинки заплигали в Іванових очах.

— То чому ж мені так категорично пропонуєш?

Я не встиг відповісти. Десь за селом гримнуло, струнулась долівка в хаті, задзвеніли тривожно шибки.

— Ой господи, стріляє, чи що? — захрестилася на порозі стара Подорожника.

— Війна, мамашо, — сухо заспокоїв я Іванову матір.

Стара знову заговорила в передній з Галинкою.

— Війна, Іване, — суворо заговорив я до Подорожника. — Фашисти лютують. Чи ж нам з тобою сидіти склавши руки?

Іван ніяково знизав плечима.

— Я ж тебе, Миколо, не розраджую. Воюй. А я — почекаю.

І націлив у долівку очі.

Якусь хвилину я свердлив його зневажливим поглядом. Не підняв очей.

— А коли всі будуть ждати?

Він заговорив поквапливо, заїкаючись, мов боявся, що я його не захочу слухати.

— Повір, Миколо, що не тут вирішується доля війни. Не за тисячу кілометрів від фронту. Тільки і тільки на фронті вирішується усе. Переможуть наші — врятуємося, не вистоятъ — така, знать, доля... А наша справа... наша справа — зберегти життя, вистояти... Коли поженуть їх назад, ось тоді й наша допомога буде потрібна, а коли... Тоді що ж — тоді, може, сотні років пройдуть, поки знову підніметься наша нація. Тут головне — корінь зберегти, щоб корінь лишився... А дерево потім сили набереється, аби не винищили...

— Мудра теорія, — посміхнувся я криво. — Хай, значить, фашизм душить Радянську владу, а ми почекаємо...

Іван заговорив ще палкіше:

— А що ти зробив зі своєю сотнею партизанів? Нічого сінько. Загинете тільки марно. Загинете! Хіба ж вистояти вам, беззбройним проти отакої сили? Даремні жертви, населення тільки під репресії підставляєте. Ех, Миколо, Миколо! Як друга тебе запитую — чи думаєш ти про народ?

— А ти думаєш?

— Ну а як же? Болію його болями...

— Видно. Із віршів видно. Із підручника ось цього.

Я рішуче закрит на столі Іванову німецьку мову.

— Для чого ж ти її вивчаєш? З ким розмовлятимеш?

Подорожник похнюпився, розгублено блукав очима по підлозі.

— Та то так...

— Дурнішому кому розкажи. Ти в душі вже похоронив нашу владу, розв'язки тільки ждеш. Вистоїть чи не вистоїть? Ти вже собі твердо вирішив, що не вистоїть. Ех, Іване, Іване! Не думав я, що з тебе холуй виросте.

— Та як ти смієш! — вискнув був Подорожник, а на вилиці йому мов хто бурякового соку хлюпнув.

В хату зайшов начальник штабу.

— Товаришу командир! — виструнчився по-військово-му. Він був з оточенців, кадровий офіцер, любив хлопець

військову дисципліну.— Німецька машина напоролась в міну. Противник зупинився, спішується. Розвідка з лісу повернулась. Шлях вільний. Які будуть розпорядження?

— Підіймати людей. Напрямок — ліс.

— Єсть, товаришу командир!

Браво крутнувшись, він вилетів з хати.

Я попрямував до дверей.

— Ну, будь здоров, Іване. Жди. Чекай трагічної розв'язки. Вона буде. Але не для нас. Для фашистів.

Іван повеселішав. Видно, відчув себе у безпеці.

— А поки що твоєму війську доводиться — дранг нах остен?

— Доводиться. Ти ж сам запитував — чи думаю я про населення? Думаю. В селах уникаємо приймати бій. Лісів та полів вистачає. До побачення, мамашо.

Стара Подорожника вдарилась у поли.

— Ой, та куди ж ви так швидко? Та й борщик уже прстиг, якраз тільки їсти. З грибочками, з квасолькою...

— Спасибі велике. Дома вже борщуватимемо.

Не глянувши в сторону свого колишнього шкільного друга, я пішов з хати.

А вже десь через півгодини ми були в лісі. Він привітав нас радісно, веселим зимовим шумом, привітав так, як може вітати людину тільки рідний дім. Швидко зайняли оборону, почали ждати наступу ворога.

Але фашисти, так само, як ми в селах, так вони у лісах, уникали зустрічатися з партизанами. Ждали ми їх до вечора, а вони — пішли. Що ж — довелося й собі зніматись, рушати у свої нескінченні мандри.

Вже тільки через кілька днів розказали мені люди про долю Івана Подорожника. Не втримав він її у своїх руках.

Зайнявши село, фашисти і не подумали наступати на ліс, хоч нас було проти них якась жменька. Вони кинулись за своєю звичкою винищпорувати «партизанів» по селу. Першим потрапив перед очі фашистського офіцера Іван Подорожник. І хоч як старався, хоч як виказував йому свої непогані знання з німецької мови, як не переконував у своїй лояльності і навіть прихильності — не допомогло. Його розстріляли в надвечір'я серед похилених хрестів на запус-тілому цвинтарі.

МАТИ

Вона несміливо пришкандибала до тюремної брами. То все поспішала сюди, забуваючи навіть про хвору ногу, а тільки побачила високі полуплені тюремні стіни, маленькі, переп'яті іржавими ґратами вікна, як зразу зів'яла, серце в неї обірвалось, а ногу запекло так, ніби її поставили на розпечену сковороду. Ледве дотягла до гурту жінок, важко присіла на сірий камінь.

Два дні йшла бабуся. По гарячому піску, по курній дорозі. За плечима торбина, на голові чорна шерстяна хустка. Ще в дівочтві колись купила, вдягати замолоду все жаліла, а тепер про смерть вже берегла. В торбині паляниця, в сусідки позичена, рибина сушена та десяток яблук. Неважка та торбина, а видалася для матері цілою ношею. Тонка шворка врізувалася в кістляві плечі, а найгірше допікала нога. Хвора вона була вже давно в неї. Не те що в далеку дорогу — через двір було перейти важко.

За всю дорогу й крихти хліба не з'їла стара. Воду тільки пила, бо серце в неї в грудях горіло. Хоч виснажена була й голодна — не відчувала того голоду. Жодного яблучка не з'їла сама, шкуринки не відщипнула від паляниці. Несла синові. Схопили його, скрутили руки і, кажуть люди, кинули ось сюди, за ці іржаві ґрати, за кам'яні стіни, мов у клітку.

По дорозі бабуся догнала машина. Їхали німці. Дивитись на них не могла, проклятих. Пошкандибала з дороги на стежку. Спинились — чує: чогось кличуть. Не зразу зрозуміла, що її. Хотіла була вдати, що не чує, та роздумала. Згадала: далека ще їй дорога, а сил вже зовсім забракло, ніяк не дійти їй до кінця. Помре десь на дорозі

і сина не побачить. А чому б не підїхати? Сяде скраечку і очей не підійме на тих смердючих. Не боліла б нога та не поспішала б до сина — й вірвовкою її не затяг би в оту машину.

Не встигла ще всістися в куточку позаду, далі від невисних, як один залопотів:

— Матка, яйки, давай, яйки.

А другий вже потяг торбину, поліз руками.

— Немає... Де їм бути? — розгублено заговорила мати, вже розкаюючись, що полізла в машину.

Полетіла на землю торбина, посипались і розкотилися в дорожній пилюці недостиглі, зелені яблука. Регочучись, німці зіштовхнули її з машини... Упала на хвору ногу. Не чула, як загарчала машина, як обвіяло її смердючим димом, покрило густою пилюкою. Вже не швидко підвела голову, тремтячими руками зібрала яблука і знову, спираючись на палицю, важко тягнучи ногу, пошкандибала по дорозі.

Бабуся сиділа далеко від жінок, відпочивала. Нога в неї розпухла, посиніла, вогнем пекли і ятрились рани. Хотіла забути про біль, дивилась на тюрму і думала про сина. Тюрма стояла мертва, холодна, сіра. «Так ось куди його... ось у яку яму... може, вже й живого немає...»

— До кого ви, бабуся? — почула над головою чийсь голос.

Підняла очі. Перед нею молодичка. Молода ще, видати, але худа, аж почорніла, з-під кофтини лопатки, мов горби, випинають. А очі, мов у дитини, такі добрі і сумовиті.

— До сина, голубонько, до сина.

— У всіх одне горе,— сказала, присідаючи поряд.— А в мене чоловік.— І змахнула зрадливу сльозу.

Стара сумно похитала головою:

— Злодії та душогубці зналися колись із цим домом, а тепер бач...

— А за віщо ж взяли вашого, бабуся?

З брами вийшов поліцай. Низькорослий, пузатий, на розкарячених ногах. Голова, як цеберка, щоки одутлі, мов по пиріжку запахав за кожну. Сам буряковий, ніздря одна вирвана, а очі, мов у звіра. Похитуючись на нетвердих ногах, узутих, очевидно, в чоботи з чужої ноги, бо халяви аж тріщали на литках, оглянув жінок, дістав з кишені олівець, папір.

Сипнули до нього жінки — він мав записати: хто, кому

і що передає. Його швидко оточили тісним колом. Поліцайові очі враз безпричинно загорілися злістю, він по-собачому ошкірив жовті конячі зуби, спритно стусонув ногою кількох найближчих. Бив не шкодуючи, з задоволенням, мабуть, завжди так наводив порядок.

Переписав усіх і зник за брамою. Затамувавши подих, чекали жінки. Скільки сліз проливалось тут щодня, коли після подібної процедури багатьом заявляли, що їх рідні вже давно вибули з тюрми. Куди? Хто зна, куди належить таким вибувати.

Одна бабуся, мабуть, не знала про ці порядки. Вона чекала, що її скоро покличуть до сина або його випустять до неї, тоді вже наговориться з ним, може, вже востаннє...

Розговорились з молодичкою:

— Ні за що його взяли, голубко, ні за що. Такий він у мене, що й дитини не скривдив ніколи. Добра скільки робив людям. Така вже дитина — слова ніколи від нього поганого не чула. А настала війна та прийшли ці паршивці — терпіти їх не міг. Рідко коли і додому наvertsався. В лісі все з хлопцями, хто їх вже зна, що вони там робили...

— А мій — каліка. Дитиною ще не догледіли. Нога в нього одна коротша, і на службу через те не брали, а що вже людина... Така людина, така людина... П'ять років як побралися, а мов один день, душа в душу жили...

— А то прийде бувало вночі, постукає в напільне вікно. «Відчиняйте, це я мамо», ніби сама до себе розповідає мати. — То й відчиню, бувало, і погодую його. «Чи довго це лихо буде синку?» питаю. То усміхнеться тільки та: «Не журіться, мамо, скоро й духу його тут не буде».

— Так вірите, бабуся, взяли й каліку сердешного. Поїзд їхній зірвався, а на нього нападсть. Та хай хоч і всі ви полопайтеся — яке наше діло? Так ні ж — двадцятьох з села як заложників забрали і мов у воду...

— А то захворів якимось синок мій. Відомо — по лісах та в сирості не те, що вдома. Палило його, мов у вогні. Привели його додому — пластом зліг. Я вже його виходжувати: і на травах випарювала, і висівками гріла — прийшов-таки до пам'яті...

— Два місяці ходжу все. «На роботи, — кажуть, — вивезли». А вже звісно, які роботи. Та все не віриться — прийду, запишусь, а сама думаю: «А може, вийде та скаже, що він об'явився». Ох-ох, горенько тяжке...

— Виздоровів і вже знову йти був зібрався, та кажи ж ти — накасалась лиха личина, згубила мені дитину. Сусід один, бодай його черви на цьому світі живим з'їли, навів собак тих. Вдівся він світанком: «Піду,— каже,— мамо», а я стара-дурна й кажу це: «Чекай, перепічку спечу тобі на дорогу». Поки я з перепічкою возилась, а вони під двері. І через поріг не переступив — схопили...

З брами знову вийшов поліцай, голосно покликав бабусю.

Забувши за втому, підвелася мати, розбитими ногами зашкандибала до брами. Серце билось глухо, схвильовано. Йї здавалось, що вона поспішає, а брама ще так далеко і пройде вічність, поки вона переступить той проклятий поріг.

Врешті ввійшла на широкий тюремний двір. Тут було порожньо, тільки гарячий вітер вихрив жовтою пилюгою, начисто підмітаючи подвір'я, та бовваніло кілька озброєних постатей. Вартові ліниво тупцювались по двору, час від часу сонними очима поглядаючи на загратовані вікна. Було тихо і сумно, немов у домовині, тільки головатий поліцай, як ковальський міх, важко сопів позаду.

Не таку картину уявляла собі мати за брамою. Ноги в неї підкошувались, вона раптом відчула, як болять вони, як горять криваві мозолі на підшвах. Мало не впала, коли поліцай безцеремонно підштовхнув ззаду.

Йї впхнули в порожню, прокопчену махорчаним димом, кімнату. Тут на неї ніби чекав інший поліцай, сухий, довготелесий, з набряклими, мабуть з перепою, мішками під очима. Він подивився на неї байдужим поглядом, ліниво пересів від вікна до дверей, втопив кудись у стінку свої невиразні очі, мабуть, лишився вартувати стару, бо головатий кудись зник, а куди, то мати і не встигла запитати.

Стара несміливо присіла на лаву. Поклала біля себе торбину. Було жарко і вона зняла шерстяну хустку, прикрила нею торбину. Лишилась в одній — біленькій у горошину. Час ішов нестерпно поволі, сонно посопував біля дверей поліцай, настирливо билась у заповищену шибку велика зелена муха, а до неї ніхто не приходив і сина йї не збирались показувати.

«Хоч би вже швидше», думала вона. Хотіла була запитати поліцаю, чи ще довго йї чекати, але, глянувши на нього, побачила, що такого питатись марна справа і, зітхнувши, відвернулась і почала терпляче ждати...

Самовдоволенний офіцер якнайзручніше вмовстився в м'якому масивному кріслі. Його важке, глевке тіло розпливалося, і здавалось, що зелений широкий френч не витримає і ось-ось розлізеться по швах. На безволосій голові стримів круглий, мов колесо, кашкет з черепом і двома кістками навхрест.

Перед ним стояла бабуся. Сухенька, розгублена. Вона глянула в колючі очі фашиста, і важке передчуття опанувало її. Хіба для того вона йшла, так побивалася, щоб цю тварюку бачити? Якраз, такий душогубець покаже їй сина.

Вона вся зів'яла, безсило опустила руки й чекала.

Фашист окинув її гострим допитливим поглядом, пожував товстими червоними губами, потім запитав:

— Де твій син, матка?

Мати не зрозуміла, про що він в неї питає.

— Тут він, мій голубчик, тут. Два дні йшла...

Фашист ураз почервонів. Пронизливо скрипнуло крісло, увесь потягся вперед, мов готуючись стрибнути на свою жертву.

— Ти мені давай без цих хитрощів. Бо я буду розв'язувати тобі язик.

В його дебелий волосатій руці невідомо звідки з'явилась гнучка гумова палиця, і він енергійно змахнув нею в повітрі.

Ображено затиснувши вуста, мати мовчала.

Офіцер не відривав від неї якусь хвилину своїх розлючених, зміїних очей, потім, мабуть, гадаючи, що на смерть злякав стару, кинув палицю на стіл, зм'якшився.

— Сідай, матка. Поганий у тебе син, зовсім поганий.

Мати подивилася офіцерові в очі: чого він від неї хоче? Хіба вона не знає, що від них, собак, нікуди не сховаєшся? Чому він говорить їй тут про це, замість того, щоб показати сина?

Офіцер устав. Він був не такий високий, як можна було гадати, дебелий тільки, мов свиня відгодована, у френч наряджена. Підійшов до старої, одним пальцем підштовхнув її до стільця.

— Сідай, не будь глючий, матко. Скажи — де син. Відпустимо тебе, нагородимо, жити будеш, коли помирати будеш. Де буде син?

— Син тут, у вас.

І враз заговорила палко, благально.

— Покажіть його... слово мовлю... гляну тільки... може, й додому вже не дійду... два дні йшла...

Німець сердито нахмурих м'ясистий лоб, знов взяв гумову палицю.

— Твій син — бандит. Ти ховаєш бандита. Він утікає... він знову в ліс.

Мати важко опустилась на стілець. Втік? Що він каже? Так ось чому ти мене питаєш? Невже то правда? Синку мій!

Вона раптом стала на ноги, повернувшись до німця, сміливо запитала:

— Утік? Справді втік?

— О, ти не знаєш, стара лис.

Тепер мати була переконана — син на волі, синові ніщо більше не загрожує... На серці стало легко і радісно.

— Слава богові,— прошепотіла вона.

Німець помітив цю перемену в настрої партизанської матері. Його охопило, мов полум'ям вогню, страшним гнівом.

— Ми тебе будемо стрілять — не скажеш, де той бандит! — крикнув він на всю кімнату.

Та мати, мабуть, не почула цієї погрози. Можеш хоч лопнути кричати на неї — нічого не вийде. Син на волі. Він там тепер...

Німець заніс над головою важку руку.

— Ти будеш говорити?

— Хотіли ворони сокола заклjučати. Куди вам...

Свиснула гумова палиця, вп'ялася в сухі старечі плечі.

— Розстріляю! — заревів він.

Здрігнувшись усім тілом, мати випросталась. Обличчя зблідло, не боєм, а гнівом і ненавистю блиснули старечі вицвілі очі. Її руки шукали чогось, скоцюрблені пальці нервово тремтіли, вони готові були з усією силою вчепитись в дебелу шию ворога і душити, душити без жалю, помститись за образу, якої ніколи ще не зазнавала стара за все своє життя. Але в неї вистачило сили тільки на те, щоб ударити ворога словом. Вона сміливо пішла на розгубленого гестапівця, твердим голосом сказала:

— Стріляй, собако! Брешеш — і тобі голови не зносити, падлюко, запам'ятай моє слово — не зносити. Плювати я на тебе хотіла, іроде.

І гнівна мати, горда і велична в своїй ненависті, набли-

зилась до оторопілого німця і плюнула йому в пухле лице, на кашкет з черепом і двома кістками навхрест.

...Довготелесий поліцай, що сидів біля матеріної торбини, почув тупіт у коридорі. Виглянув у двері. Знову повернувся на лаву, з байдужим виглядом взяв до рук материну, з дівоцтва збережену, хустку.

В дворі тріснули два сухі постріли. Поліцай позіхнув, згорнув хустку і поспішно сховав до кишені.

МАЙОК

По землі йшла провесна. Ненаситна земля поглинала старий ніздрюватий сніг, запивала дзюркотливою водою з неспокійних струмочків, блаженствувала під гарячим промінням сонця. На деревах бруньки наливались пахучим соком. Потім на волю виповзали мляві рахманні бджоли, дзвеніли в повітрі, шукали свіжих подряпин на кленах та липах.

Ранками, ледь-ледь розвидніє, чувся пташиний клич: «Кидай сани — бери віз, кидай сани — бери віз...»

Тільки міську тюрму обминала весна. Вона проходила стороною, боялася заглянути за холодні, закурені стіни. І таким недоречним в цьому похмурому домі був пташиний заклик: «Кидай сани — бери віз».

Ті, хто був замкнутий у цих мовчазних стінах, думали не про весну, не про сівбу. Тут думали про смерть. Коли вона прийде? Чи розстріляють зранку, чи, може, після обіду? А можливо, серед темної ночі налетить на сонних в'язнів хижий чорний крук і занесе їх в протитанкові окопи за місто або в глибокі піщані яруги.

День у тюрмі і взимку, і весною починався однаково. Шурхотіли по коридорах квапливі кроки, гупали чийсь важкі чоботи, скреготіли іржаві ключі в іржавих замках, розчинялися навстіж двері, і старший поліцай у чорній, як мантія єзуїтського монаха, уніформі ліниво і недбало підраховував в'язнів.

Потім приносили по дві чорні, гнилі, мерзлі бульби. Це звалося сніданком. Гітлерівські вчені підраховували: щоб в'язень міг волочити ноги і не надумав втекти з ув'язнення,

треба давати йому двічі на добу по дві гнилі картоплини без солі...

Після такого сніданку всі надовго замовкали.

Одного весняного ранку, коли поблизу фашистської тюрми над чорними силуетами мовчазних тополь з галасом носилося гайвороння, на пустинному дворі почувся безтурботний, ніжний голосок. В'язні мовчки поспішили до загратованих вікон.

На кам'яній бруківці двору, там, де вітряної і навіть тихої години крутилася пилюга і тхнуло цвіллю, гралася дівчинка. В якомусь лахмітті, взута в один валяночок і в один черевик, вона, мов синичка, стрибала, граючи в класа і дзвінко приспівуючи:

Ти нам пісеньку співай,
Веселий вітре, веселий вітре...

Інколи дівчинка переставала співати, невдоволено когось картала, а потім знову стрибала на одній ніжці, бліда, виснажена, аж страшно було дивитись на її тоненьку шийку. І знову починала грайливу пісеньку про веселий вітер.

З найближчого тюремного вікна хтось покликав дівчинку. Вона замовкла, перестала стрибати. Великими, чорними очима, що, мов вуглинки, горіли на замураному личку, дівчинка зиркнула на тюремні ґрати. З-за ґрат блищали живі людські очі, виднілися кошлаті, скуйовджені бороди, худючі жовті вилиці.

Дівчинка посміхнулася до в'язнів.

— А вас не випускають?

— Ти як сюди потрапила, дівчинко? — запитали у відповідь.

— А я тут живу... А я тут живу... підплигувала вона на одній ніжці.

— Як же тебе звать, мала?

— Мене звать Майок... Мене звать Майок...

В'язні перезирались між собою. Разом з цією дівчинкою в тюрму ввійшло щось забуте, живе, ніби саме життя, яке вирувало десь далеко від цього похмурого будинку.

— Як же ти сюди потрапила, Майок?

— Мій татко на фронті, — з гордістю відповіла вона. — Він б'є фашистів, він б'є фашистів...

Ці слова, мов кулеметна черга, прошивали тюремні вікна, відлунюючись в душі кожного в'язня. Те, про що

думалося довгими безсонними ночами, те, що не можна було вимовити вголос, як слова пісеньки, продзвеніло з нижніх уст дівчинки.

— А мама в партизанах,— мама в партизанах... явно пишалася дівчинка і заглядала до найближчої камери через важке іржаве плетиво заліза.— А чому тут на всіх вікнах ґрати? І в моїй кімнатці — теж?

— Де ж ти живеш, Майок?

— А там унизу, там, де вугілля...

Дівчинка підійшла зовсім близько до вікна, з цікавістю і острахом розглядаючи змучені, жовтовоскові бородаті обличчя в'язнів. Це помітив поліцай-воротар.

— Егей, бісеня, ану, відійди відти! — гримнув він на дівчинку.

Воїна слухняно відійшла, заговорила з поліцаєм.

— Дядю! А чому ви їх не випускаєте? Вони хочуть на вулицю, їм там холодно.

Воротар нічого не відповів. Хтось грюкав у ворота. З того, як грюкали, з того, як кинувся бігцем до воріт поліцай, в'язні безпомилково здогадалися, хто завітав до тюрми.

— Майок! Майок! Тікай! Тікай до кімнати. Туди, де вугілля! — загукали тривожні голоси з багатьох камер.

— Майок! Кривавий Мисливець іде! Тікай!

За одну мить дівчинку, мов пір'їнку, здуло з подвір'я. Коли туди вступив Кривавий Мисливець, тут вже було порожньо і тихо.

«Кривавий Мисливець» — це прізвисько дала йому вся тюрма. Кожному, хто переступав страшний поріг фашистської в'язниці, найперше розповідали про Кривавого Мисливця.

Він був нічим не примітний, цей есесівський офіцер із завжди зім'ятим обличчям і в зім'ятій зеленій формі. Худий, з синіми обвідками навколо очей, з тонкими почорнілими губами. Невідомо звідки в'язні знали, що Кривавого Мисливця вже багато років мучила жовч у печінці та цукрова хвороба. Через це він був ще жорстокішим.

Кривавий Мисливець щодня з'являвся до тюрми й розстрілював приреченого. І ніхто з тих, що своїм худим тілом зігрівав холодні стіни тюрми, не знав, коли він стане здобиччю Кривавого Мисливця.

Кривавому Мисливцю не треба було пробиратися не-

пролазними хашами. Жертва була вже в кам'яному мішку, що звався карцером.

Щовечора хтось із в'язнів неодмінно мав потрапити у той мішок. Карцер не лишався на ніч порожнім навіть тоді, коли по всій тюрмі не було жодного порушення правил і нікого було садити в карцер.

В таких випадках в першу-ліпшу камеру заходив старшина тюрми. Це була низькоросла, головата потвора, з розрізаним вухом та вивернутими ніздрями, яку в'язні влучно прозвали Держимордою. Він подовгу оглядав стрій заарештованих, свердлив кожного червоними лютьми очима і, врешті, до когось присікавшись, силоміць тягнув його в карцер.

Той, хто потрапляв до карцера, назад уже ніколи не повертався. Другого дня він востаннє давав про себе знати тим, що з кутка подвір'я долинали глухе: «Прощайте, товариші!» і слідом за тим чути було один чи два сухі короткі постріли.

З того дня, як на подвір'ї тюрми з'явилась дівчинка, всіх турбувала одна-єдина думка — як уберегти від того пострілу маленьку веселу дівчинку.

Співучого Майка полюбили всі. І ті, що бачили її тоненьку постать через ґрати, і ті, що лише чули її голос, і навіть ті, хто ніколи її не бачив, а лише чув про неї з скупих тюремних переказів. Одні казали, що вона — онучка славного генерала Кирпоноса, а інші — донька Марії Демченко. Одним словом, всі вірили, що дитина ця з бойової, нескореної сім'ї.

І непомітно щось нове, повне неспокою і нестримних людських прагнень заходило в камери, кликало до боротьби за життя, бунтувало проти загарбників.

А Майок щодня виспівувала на вузькому тюремному подвір'ї:

Не страшний нам сірий вовк, сірий вовк,
Не боїмся ми вовків, ми вовків!..

І знову точилася щоденна спірка з незримою подружкою:

— Ти ж як жмуришся? Ти підглядаєш, ти підглядаєш!.. А я не буду ховатись, не буду ховатись.

В'язні слухали той безтурботний дитячий лепет і посміхалися самими очима. В уяві кожного поставало мирне життя, усміхнені діти й онуки, тихе непомітне щастя. І ко-

жен мріяв про ті жадані дні, коли спаде, нарешті, завіса чорної фашистської ночі, коли назавжди зникнуть на землі криваві мисливці, коли люди не ждатимуть щохвилини смерті, а діти гратимуться весело і безжурно.

А зараз... Щодня вся тюрма напружено мовчала. І чим дзвінкіше лунав унизу, на кам'яному майданчику подвір'я, голос дівчинки, тим напруженіше билися серця в'язнів.

— Що тобі снилося сьогодні, Майок? — запитували дівчинку кожного ранку.

— Чорна кицька, — охоче відповідала дівчинка. — Вона мені лизала руку, лизала, отак, отак... — І дівчинка з подивом хитала головою, ніби хтозна-яка подія трапилась в її житті.

І хоч дівчинці щоночі снилася та сама чорна кицька, яка лизала їй руку, в'язні перепитували про той сон у тих, хто був ближче до вікна, і той немудрий дитячий сон передавався з камери до камери, а найвизначніші тюремні віщуни намагалися витлумачити, що мало означати те дитяче сновидіння.

А тим часом поліцай-воротар біг на грюкіт до тюремних воріт, і в'язні застережливо гукали:

— Майок! Кривавий Мисливець!

Дівчатко за одну мить, мов дике каченя, сполохане хижим шулікою, ховалося в лише йому відому схованку.

В'язні зітхали з полегшенням: сьогодні люта куля знов не зачепила Майка.

Минали дні. Вони були сповнені справжньої гри п'ятилітнього Майка з хижим Кривавим Мисливцем.

В'язні найбільше боялися того, щоб дівчинка ненароком не потрапила на очі людожерові, вчасно застерігали її, заздалегідь попереджали про прихід ката, і вона непомітно зникала в своїй схованці.

Дедалі бурхливіші, дедалі голосніші ставали розмови в камері. В'язні протестували. Вони не могли сидіти тихо, покійно. Тепер Кривавий Мисливець не встигав переступити поріг камери, як його вже зустрічали прокльонами, пекли ненавидячими очима, попереджали:

— Це відповіси за наші муки, кате!

Цього ранку, як і в усі попередні дні, Майок плигала на подвір'ї. Жаль було дивитись на те худюсіньке, кістляве створіннячко, на обличчі якого світились великі голодні очі. І де тільки була та сила в маленькому тільці, де та

енергія бралась, що воно ще й виплигувало та виспівувало:

— Ми поїдемо в Москву, у Москву...

Подвір'ям проходив Держиморда. Він спинився і якийсь час з тупим подивом дивився на дівча. Потім проскрипів лукаво:

— Рано пташка заспівала, коли б кішечка не вкрала...
В'язні пополотніли від тих слів.

— Не смій! Не смій, Держимордо! — застогнало в камерах.

Згодом почувся грукіт у тюремні ворота. Перед самим приходом Кривавого Мисливця спритний Майок пірнув у своє підземелля. Всі зітхнули полегшено: цим разом дівча, мабуть, знову уникло зустрічі зі смертю.

Над тюрмою нависла гнітюча тиша, та сама тиша, яка завжди передчувала прощальний крик і сухий постріл. Було навіть чути, як десь у неозорій небесній височині переможно сповіщали про своє повернення мандрівні журавлі.

І раптом дикий зойк, по-пташиному повний смертельного жаху:

— Дядю! Дядечку! Не стріляйте!

В розпуді заколотилися і болісно завмерли серця. Образа, розпука і гнів здушили горло кожному. Люди кинулись до вікон, хапалися за іржаві ґрати, волали в один голос:

— Не смій! Не смій, кате! Відпусти дівчинку...

Не почув! Не почув благань дівчинки, не звернув уваги на гнів в'язнів. Натиснув на курок парабелума.

— Не стріля...— зойкнуло на найвищій ноті, обірвалось пострілом і замовкло.

А тюрма бушувала. Хтось бив у ґрати. Охоронники почали стріляти у вікна, хтось упав на підлогу, залитий кров'ю, але вже ніщо не могло втихомирити розбурханий гнів приречених. В'язні розбирали підлоги в камерах, розвалювали цегляні грубки, з вікон на голови переполоханих поліцаїв летіло каміння і важкі прокльони.

— Шалійте, шалійте, скажені кати...— почав хтось давно, але незабуту пісню. Вона, мов вогник, з однієї камери перекинулася в сусідню, а звідти ще далі — вниз, угору, туди, де сиділи живі і напівживі люди; туди, де ще билися непокірні, сповнені ненавистю до ворога серця. За кілька

хвилин пісня, тупіт людських ніг, брязкіт вибитих шибок, удари цегли об каміння стрясали усю тюрму.

Внизу, з коридора в коридор забігала охорона, задеренчав тюремний телефон. Кривавий Мисливець і Держиморда хотіли навести порядок, але тільки-но відчинили двері до одної з камер, як на ненависного старшину полетіло каміння, а розлютовані в'язні кинулися у широкий коридор назустріч пострілам, зім'яли охоронників. Гурт людей, виснажених, з дикими, повними люті очима, накинувся на Держиморду і Кривавого Мисливця, повалив його на землю. Били хто чим міг, що в кого було в руках; били навіть тоді, коли тюрму вточили есесівці, коли вони вдерлися в тюремні коридори, почали хапати в'язнів, виводити їх на подвір'я, вкидати у великі закриті машини — «чорні круки».

Але тюрма не заспокоювалась.

— Шалійте, шалійте, скажені кати...— все тихше і тихше долинало з напівспорожнілих камер.

І тільки опівночі тюрма замовкла.

Ранок ступив на тюремне подвір'я, тихо скрадаючись на м'яких, котячих лапках. Навіть вітер не пустував, як у попередні дні, на кам'яному подвір'ї, начебто не хотів порушити невидимих слідів маленької співучої дівчинки.

А за тюремними стінами вже йшла по землі справжня весна, нескінченними ключами тяглися в небі гомінливі журавлі.

ВНУК ЩОРСА

I

З самого ранку якась незрозуміла тривога охопила Ганну. Вона чогось чекала, але чого, й сама не могла зрозуміти. Погляд її мінився, великі сірі очі були то задумливі, глибокі, то раптом спалахували, світили великими зіницями, не вміщаючи в собі розпачу і жаху. Вона відривалась від вогню, на якому закипав великий казан, і сторожко розглядалась навкруги.

— Тобі недобре? — співчутливо, з тривогою в голосі, запитала її подруга, партизанська кухарка Марина.

— Нічого, — тихо відповіла Ганна, поспішно гасячи похливі вогники в очах, і знову з задумою дивилась у вогонь.

— Гляди, щоб не воно... — попередила Марина.

— Ні, це ще не скоро... — пробурмотіла перелякано Ганна, і її обличчя спалахнуло вогнем.

Йй не хотілося про те думати. Справді, хіба вже настав час родити? Коли це й буде, то не так скоро, це буде колись, колись... А може, і взагалі нічого не буде. Та тільки ні, бо так відчутно жило в ній щось нове, незнане, але вже близьке, рідне. Вона все частіше й частіше думала про нього. Так хотілося, щоб це було вже швидко і... як же тоді з ним бути? Ні, ні, це станеться не сьогодні, це буде згодом. Вона ж зовсім добре себе почуває. Тільки ця тривога на серці, втома в усьому тілі...

Та чи мало було в неї таких тривог? Скільки їх пережила. Коли йшла до чоловіка в партизани — хіба не така огортала її тривога? Знала ж — не легко буде в лісі, на

холоді, в щоденній бойовій обстановці з малою дитиною. А як її зустрінуть там? Та що було робити, коли й так ледве встигла напівгола і боса по снігу втекти від поліцаїв. А матір і брата схопили...

В гості до тривоги завітав жаль і вони разом завдали молодій жінці важкого болю. Він кліщами уп'явся був їй в серце, потім пробіг по тілу, потурбувавши його, і воно запручалось пружно, вимогливо, і швидко заспокоїлось.

Марина, що весь час непомітно стежила за подругою, помітила, як на лиці Ганни спалахнула на мить болісна гримаса, а на зблідлому чолі виступили дрібненькі краплинки поту. Помітивши заклопотаний погляд Марини, Ганна швиденько витерла рукавом чоло, пересіла далі від вогню на колоду.

— Як жарко,— кволо пожалілась вона.

Ганна думала знову. Чи мало вона тривожилась, коли прибула в загін. Все приховувала свою вагітність. Боялась: довідаються партизани — сміятимуться. Та, чого доброго, скажуть: «Йди куди хочеш, не потрібні тут такі вояки». І правильно зроблять, бо не за сім'ю їм треба думати, не про дітей. Вона завжди тривожилась і ніяковіла, коли хто-небудь більш ніж треба затримував свій погляд на її повній фігурі, зашущканій у широке пальто чи чоловіків кожух. Невже здогадуються? Ганна гадала, що ніхто не знає того, про що давно вже всім було відомо. І коли б пильніше приглянулась до людей, прочитала б потаєнний зміст тих поглядів — не зневагу і насмішку, а щось інше. Вона перелякалась і зніяковіла, довго не знала, як відповісти жінкам-партизанкам, що вперше запитали її про те, що так непокоїло і хвилювало молоду жінку.

— Ще не скоро... не знаю... — полотніючи, відповідала вона.

Тепер вона намагалась не дивитися людям у вічі, боячись зустріти в тих поглядах осуд, і тішила себе єдиною думкою, що це буде справді ще не скоро.

Але воно настало.

Казан запарував, на воді бульбилась темноіржава піна. З одного боку заплигали прозорі гарячі пухирі, збили вбик піняві бульбашки. Киплячій воді стало тісно в казані, вона витісняла геть піну, полилась через пружок просто в жар. Під казаном зашипіло, засичало сердито, клубками завертівся сизий дим і пара.

Ганна відірвалась від своїх дум. Схопила до рук ве-

ликий черпак на довгим відшліфованим руками держалні і мерщій кинулась заспокоювати кинутий без догляду казан. Але, мабуть, оступилась, чи, може, від рвучкого руху, раптом щось схопило її за попереk, нестерпний біль пронизав усе тіло. Вона застогнала. Мимоволі самі руки впустили черпак, заснували по тілу, ніби шукаючи збудника того болю, щоб впіймати його, здушити і відкинути. Потім, мов сліпа, хоч очі її були широко відкриті і в них, мов у дзеркалі, відбився і ліс, і це вогнище, і перелякана Марина, що розгублено дивилась на Ганну,— тремтячими руками намацала колоду і важко присіла. Прикусила враз посинілі вуста, мабуть, не помічала на чолі великих краплин липкого поту.

— Що тобі? — заклопоталась біля неї Марина, забувши про казан.

Ганна ніби не почула відразу цього питання. Тільки згодом відкрила покусані вуста, глибоко зітхнула, мов спросоння, посміхнулась винувато і, опустивши очі в землю, сказала:

— Нічого... вже минулось... воно пройде... Піну, піну зніми з казана.

Марина кинулась до казана. Коли, навівши тут порядок, через хвилину повернулась у бік Ганни, її вже не було на колоді.

Важко ступаючи, Ганна прямувала в густий березняк. Коли Марина побачила її, Ганна враз спинилась, мов перед нею розверзлась непроглядна безодня, сплеснула в розпачі руками, потім охопила ними живіт і на якусь мить повернулась обличчям до Марини. Марині здалося, що Ганна сміялась, затиснувши в зубах гроно достиглої калини, а очі кричали, кликали на допомогу. Потім знову пішла вперед, поспішаючи в молодий березняк і за хвилину біла її хустина з червоними торочками зникла в гушавині.

Забувши посолити партизанську кашу, Марина побігла навпростець до санітарної частини.

II

Ліс стояв безкрай і мовчазний.

Але та мовчанка була лише про людське око. Лісом ішла весна, тепла, ніжна. М'яко, безавучно ступала по галлявинах, і пробивала на місці її кроків землю тендітна

трава; легенько постукала по вітах дерев, і вони розпускали брунатне тендітне листя. Терпко запахли живицею сосни, викинули на кінцях гілок бліді запашні качалки, з яких з часом мали розвинутих упругі зелені шпильки. Пробиваючи густий настил почорнілих за зиму опалих голок, з'явилися перші голубі проліски, тягнучись до сонця своїми опуклими бутонами, посміхались синявою своїх дзвіночків.

Рідко раніше проходила цим лісом людина.

Бурями, зливами і часом корчувались тут дерева, валились на вічно вогку, заслану золотистозеленими мохами землю, тліли повільно, поширюючи в непроглядних хащах п'який запах гнилої деревини, обростали густим кожухом сріблястого моху; влітку ховались в густих зарослях папороті, тендітної рябинки, бундючного чортополоху і інших різноманітних і різнобарвних трав, а на зиму, мов в барлогу, заривались у зжовкле бадилля, зникали під снігом. Через роки рівнялись з землею.

Сосни стояли стрункі, схожі одна на одну, мов близнята, без жодного сучка, мов хто витяг їх могутньою рукою до неба, шуміли вгорі густими кронами. Зі свистом від розмаху дужих крил проносились між деревами важкі тетеруки, приліплювались до мідних гілляк дерев, топтались незграбно, насторожено поводячи товстими шиями, пильно оглядали ліс з-під жовтих напухлих брів. А на болоті кричали журавлі. Тільки наставав вечір, їх голоси будили лісові хащі, зухвало й призивно відлунювалось в лісі їх голосне «курли», перекриваючи багатоголосу приглушену розмову весняного лісу.

Одним їм відомими стежками, заплутаними дорогами, прийшли сюди партизани, оживили лісову природу людською мовою, порушили спокій одвічних мешканців цих країв — звірів і птахів.

Серед густих непролазних хащів виростало партизанське містечко із своєрідними вулицями, які одержали навіть свої назви, із старанно побудованими зимовими житлами. Молодий березовий ліс в перші дні весни привернув своєю красою загальну увагу і непомітно перетворився на партизанський парк і на своєрідне підсобне господарство. Всі більші берези були підбиті господарниками і щедро розлилися солодким соком, який з задоволенням вживали всі партизани, бо головний лікар загону вчасно зумів популяризувати його як важливий вітамінозний продукт. В бе-

резняку плелися колючі клубки ожинника, подекуди прокидалась міднокора малина і дехто з партизанських господарників уже думав про те, що непогано буде в свій час порадувати партизанів пиріжками з лісовими ягодами.

Сьогодні тут, в чудовому березняку, що всього кілька днів як покритися тендітним листям, серед густих кущів ожини, безвольно розпластавшись і корчачись від болю на молодій траві, що настирливо пробивала своїми гострими голками шлях до сонця — родила жінка. Вона до болю затискувала почервонілі уста, щоб не кричати, а недалеко від неї, біля молоді берізки, стояла гвинтівка.

Наче вітер, табором пронеслася звістка, і на серце кожному впала тривога. Люди принишкли, розмовляли впівголоса, боячись потривожити спокій породіллі, мов змовившись, усі тяглися ближче до березняка.

Стогін, що час від часу доносився з партизанського парку, краяв кожному серце. Лише один баяніст, чубатий білявий хлопчина, який нічого вже не чув і не бачив, коли брав до рук баян, безтурботно і задумливо, мов він тільки один і був серед цього лісу, на цілий метр розтягував червоні міхи. Немилосердно терзаний баян то пищав пронизливо, то ображено хлипав, сердито гарчав охриплими басами. До хлопця підійшов бородатий партизан з червоною пов'язкою на рукаві — карнач, обережно поклав на міхи велику шершаву руку.

— Облиш... не розумієш?

Баяніст мовчки звів червоні міхи, від чого баян глибоко і полегшено зітхнув, у таборі настала така тиша, що чути було, як десь далеко-далеко скрекотала сорочка та ритмічно вистукував свою таємничу азбуку невтомний морзист — дятел.

Розгладивши бороду, карнач діловито оглянувся навколо. Лишившись задоволеним добрим порядком у таборі, підійшов до командира загону. Той сидів на зваленому бурей дереві і щось читав, але карнач зразу помітив, що вся його увага прикута до березняка.

— Поки чоловік з дозору поверне — жінка, диви, й си на народить, — заговорив карнач, ніби сам до себе. — Послав йому підміну — хай в табір повертає.

Командир промовчав. Карнач хвилину постояв збоку, потім дістав з кишені різнокольоровий, уже добре потертий кисет, присів поруч.

— Закуримо, щоб дома не журились.

Тепер вони вдвох прислухались до голосу лісу. А він причаївся, мовчав, дрімав і ніжився під теплим весняним сонцем, тягся до блакитної безодні неба і тихо дзвенів віддаленим хором лісових птахів.

А Марина даремно боялась відійти від кухні. Партизани в той день, мабуть, збагнули, що обід в неї був не солений, і не йшли обідати.

III

Напружену тишу партизанського табору враз порушив дзвінкий здоровий крик дитини. Ожив, заспівав березнячок. Всі підвели голови, полегшено зітхнули, заусміхались.

— Прибуло нашого полку,— сказав командирові сивобородий карнач, посміхаючись. Тільки очі не сміялись у діда. В них стояв, мов живий, двохлітній онучок, заживо спалений фашистами.

Радісна медсестра, молода дівчина, виринула з прозорої зелені берез, мов русалка. Волосся їй розтріпалось, непокірно сповзало з-під косинки, а вона не могла його поправити, бо несла на руках загорнену в біле простирadlo дитину.

— Хлопчик,— доповіла командирові. Її очі світилися такою радістю і щастям, ніби це вона порадувала всіх цим хлопчиком.

Командир прийняв до рук дитину, пішов назустріч партизанам. Його швидко оточили радісні обличчя.

— Новонароджений — щастя сім'ї. Це нам на щастя,— сказав схвильований командир. Він передав дитину Марині, що безцеремонно проштовхалась наперед, не знаючи, де подіти букет синіх пролісків.

В цей час до гурту підійшов батько дитини. Його помітили лише тоді, коли він запитав когось про те, що тут сталось. Той глянув на нього здивовано, ніби запитав: як що? Та хіба ти?.. але завчасно опам'ятався і запропонував:

— Товариші! Батько з'явився! Качати батька!

Розгубленого батька підхопили на руки. Весь червоний від розгубленості й щастя він покійно злітав угору, мало не досягаючи гілля дерев. Він був по-справжньому щасливий, як і кожний, хто вперше стає такою відповідальною особою, як батько.

- Толя...
- Не годиться. М'яко дуже...
- Славка...
- Не годиться.
- Петро...
- Звичайно дуже та й по-апостольському звучить...
- Що тобі звичайно? А ти хотів незвичайно?

Кожен пропонував своє найулюбленіше ім'я, можливо, для своєї дитини ревниво бережене, й уперто настоював на тому, щоб саме це ім'я було дане новонародженому партизанові.

Карнач зчепився з дідом Макаром. Дідові Макарові біля ста, воював він шосту війну і в загоні ходив не з гвинтівкою, а з сокирою, то нові приміщення будував, то дрова рубав, але і він не витримав, щоб не взяти участі в конкурсі на найкраще ім'я. Карнач доводив, що хлопця необхідно назвати Мстиславом, бо значитиме те ім'я, що він народився месником, а дід Макар енергійно опирався, посилаючись на те, що ніколи і ніде не чув такого імені.

— Мудруеш ти, Микито, все життя мудруеш. Не приведи бог, щоб був ти попом. Гірше нашого Боголюбленського був би. Той, бодай йому на тому світі собаки очі драли, дав був колись моїй дитині таке ім'я — Урвант. Це за те, що вирвати з мене за хрестини не було чого.

- Андрій...
- Не годиться.
- Та чому ж не годиться?
- Не годиться і все. Подумаєш — імен більше нема?

Суперечка все більше розпалювалась, і хто зна, чим би все те кінчилось, коли б не протиснувся до командира дід Макар і не подав йому якоїсь книжечки, порадивши:

— Ану, подивіться оцю книгу...

Це був цілий каталог імен, невідомо де й ким виданий.

Командир відгорнув першу сторінку:

- Агафон, Софрон, Данило, Лука...
- Не годиться, — супроводжувалось читання зауваженнями.
- Кирило, Микола, Пуд, Олександр...
- Микола можна.
- Олександр гарно.
- Олександр годиться. Пушкін!

Штабний писар записував на окремий папірець всі імена, що подобались присутнім, командир читав дідову книжку, а карнач безуспішно допитувався: чи немає в тих святцях імені хороброго Мстислава?

V

В довгому списку писаря стояло імен п'ятдесят. Кожне з них подобалось значній частині присутніх, але більшістю не схвалювалось, бо ще в кожного теплилась надія, що буде прийняте його найулюбленіше ім'я.

Командир узяв в руки список. Першим стояло: Микола.

— Не годиться,— заперечили густі голоси.

Та командир не поспішав називати іншого імені. Він ніби щось пригадував, розмірковував, потім очі йому враз спалахнули знайомим партизанам вогнем і він голосно сказав:

— Микола! Микола, товариші, йому ім'я. Загін наш імені Миколи Щорса? Отож дитина ніби в онуках у Щорса...

— Правильно!

— Оце так!

— По дідові назвемо...

Враз просте ім'я Микола так сподобалось всім, що навіть упертий карнач забув за свого Мстислава.

— Батько нічого не має проти?

— Ні... чого ж...— молодий батько зажеврив, мов рак.

— А мати?

Ганна лежала тепер в санчастині, біля приміщення якої і провадився оцеї конкурс на ім'я її синові. Вона чула все те і буда безмежно щаслива. Втекла від неї геть та щоденна тривога, що переслідувала її раніше невідступно. Це ж її синові всі бажають найкращого ймення, бажають щастя з такою відвертою радістю і ширістю, ніби кожен обирає ім'я для рідної дитини.

— Хороше ім'я... спасибі вам,— промовила жінка тихо і, ніби не вірячи своєму щастю, глянула на дитину, таку близьку, омріяну нею в довгі безсонні ночі.

— А щоб був не безпаспортним, то напишемо йому зараз і документ,— сказав командир загону.

Писар порився в свій величезний сумці, де можна було

сховати не лише штабні документи, а й самого щупленького писаря, і дістав звідти загсівські бланки.

Документ був оформлений. Проти графи: адреса батьків — стояло — ліс, проти професії теж одне слово: партизани. Замість голови і секретаря загсу метрику підписали командир та писар загону.

— Не згуби ж документа,— радили партизани молодому недосвідченому батькові,— закінчиться війна — кожен музей заплатить за нього добру суму.

— Заплатить не заплатить, а йтиме син до школи та не буде метрики — весь ліс облазиш — копії не знайдеш.

— А не знайдеш...

І знову лунав лісом сміх. Сміялись партизани, розходячись по своїх місцях, сміялись в час обіду, не помічаючи, що обід не посолений і холодний, проти звичаю бринів щасливий сміх серед бійців роти, яка відходила на бойове завдання. Здавалось, усміхався і торжествував весь ліс, вся навколишня весняна природа.

З Е М Л Я

Загін спинився біля Десни. Стомлені за день коні відпочивали в молодій діброві. За наступну ніч вони повинні були пройти не менше п'ятдесяти кілометрів. А літня ніч коротка. Партизани зайнялися кожен своїм — хто чистив зброю, хто ремонтував взуття, більшість відпочивали, а знайшлися й ентузіасти-рибалки. Вони впіймали кілька кілограмів риби, і Данило Мокровус заходився готувати «косарську» вечерю. Знайшлися в Данила й помічники, головним чином, молоді партизани, «покровителем» яких він був. Вони швидко роздобули казана: хто чистив рибу, хто картоплю, хто влаштовував таганок або розпалював вогонь, а Мокровус тільки командував, і хоч сам не робив нічого, але діла в нього було більше від усіх.

Коли великий казан запарував на вогнищі, партизани всілися навколо, заглядаючи в рот Данилові — любили послухати бувалого партизана. А Данило вмів розповісти, а, головне, було що розповідати.

Я присів за кущами на березі річки. Десна котила свої хвилі спокійно, ліниво, десь у глибині застигло вечірнє блакитне небо, ледве помітно повзли на захід шматки білих, як вата, хмар. В повітрі було парко, вода манила, кликала до себе, але я принишк під кущем. По-перше, хотілося відпочити, а по-друге, я мимоволі став підслухувати Данилову розмову з партизанами.

Данило саме розповідав про свою роботу в колгоспі. Він був садоводом. І хоч я не чув початку його розповіді, але я знав її дуже добре, бо вже не раз доводилось слухати.

— Сад, я вам скажу, був у нас на всю область. Які

яблуні, які груші! А сливи! Абрикоси вже які вимогливі, а й їх вирощував. Винограду було кілька сот кущів. Все, кажи ти, без господаря лишилось. Йдеш бувало садом — так, здається, і взявся б за роботу, кожне деревце доглянув, та ні — руки не підіймаються. Щоб ворог мій жер яблука і груші? Та хай краще й дерева засохнуть, коли на них має вирости хоч одна кислиця для ворога. Запустів сад, бур'янами поріс...

Я не бачив Данила, але уявляв його задумливе обличчя... журні очі, в яких застигли біль і ненависть. Я знав — кілька хвилин мовчатиме тепер оповідач — за живе і болюче зачепив він сам себе.

— А як ви в партизани потрапили? — запитав хтось із молодих у Мокровуса.

Данило кілька хвилин помовчав, скрутив цигарку, припалив, жадібно кілька разів затягнувся димом і знову почав розповідь.

А треба сказати, що Данило ніколи не відповідав на поставлене питання прямо. Почне здалеку, ніби про зовсім інше, говорить-говорить, але наприкінці обов'язково повернеться до питання, яке йому було поставлене.

Здалека почав Данило і цього разу.

— Був у нашому селі дід. Воно й дід — путнього слова не варт — мале, миршаве, нище, вертляве, як лисиця, а вже коли зайшла річ, то розкажу.

Скупішого за того діда в районі в нас не було. Сусідні села через нього глузували з нас.

Пам'ятаю, був я ще парубком. Пішли ми якось в сусіднє село на храм. Повдягались якнайкраще — штани крамні навіть повдягали, чоботи так намастили дьогтем, що аж капає, сорочки вишивані, шапки сиві, — ну, в повній формі та й красі. З усіх сіл зібралися парубки й дівчата. А в нашому селі хлопці були кремені, показні такі, от де не повернемось, так за нами дівчата і зирять. А ми візьми та ще й бубликів по в'язці купили, обдаровуємо дівчат, так вони біля нас, мов сороки. Завидки взяли чужих парубків, ну й давай з нас глузувати:

«Не вірте, кажуть, дівоньки в їх щедроту — це вони тільки про людське око. А вийде котра за них заміж — голодом заморять — вони такі. Вони, кажуть, і батька рідного не пожаліють».

Ну, слово за словом, а потім і кулаки пішли в хід, а за кулаками й кілки з'явилися. Потерпіли ми там повний

розгром. Повертаємося додому злющі, клянемо того діда.

А він таки і справді був у всьому виною. Постарів у нього батько, нездужає робити,— а він візьми та й посади його на голодний пайок.

«Раз, каже, нездатний робити, то хай і не їсть. Вмирати час».

Зліг старий зовсім. Вже й люди соромили сина:

«Чи тобі не сором, мовляв, Ничипоре, батька голодом морити? Жива ж душа, хоч і хвора, і їсти хоче».

Не допомогло.

«Ну й годуйте, каже, коли жаль. Я ж з його рук шматка не вирываю. Що ж я винен, коли він не хоче їсти?»

Так і звів батька. Сорому тільки наробив для всього села.

Багатів усе Ничипір. Гріш до гроша збирав — усе на землю. Не з'їв, не спав по-людському. Сім'ю всю вимучив. Щоб коли хто на столі м'який хліб у нього бачив? Хіба що на великдень, а то все душив сім'ю цвілим черствяком. Спече жінка хліба, а він його під замок та й держить по два тижні, поки стане зеленим від цвілі. Таким хлібом і годував — щоб менше їли. Коли питає хто, чому хліб цвілий їдять, то каже:

«Від живота. Коли цвіль, каже, їсти — живіт ніколи не болітиме».

Почує бувало, що хто землю продає — місяць ходитиме. Нудитиме-нудитиме і таки так викрутить, що купить ту землю.

Прийшла революція. Слухав-слухав Ничипір декрет про землю, розпитував-розпитував та й каже:

«Раз земля безплатно — значить, підходяща власть».

Коли почали поміщицьку землю ділити — вибіг першим, синів і дочок потяг. Обколував маєток гектарів на десять і заявив:

«Голову сокирою відрубав, коли хто посміє на моє залізти».

А сам побіг в інше місце, нову ділянку вибирати.

«Чи ти не сказився, Ничипоре,— питають люди,— скільки ж тобі землі треба?»

«А сини то в мене є? — підморгував.— То ж то! Треба ж мені їх, люди добрі, на своє господарство збирати».

Коли в ревкомі поламали Ничипорові його плани, мало був не сказився.

«Я, каже, не згоден з такими порядками. Не даєте землі даремно — давайте за гроші, але не обмежуйте мене. Мені землі треба».

З того часу поглядав на всіх косо. Не подобалась йому Радянська влада.

Настала колективізація.

«Ходіть, ходіть, люди добрі, по колгоспах та по комунах. Згадаєте ще моє слово, — точив, немов міль кожух, Ничипір свої слова. — Ще не знаємо, що воно буде з цього, може, ще не раді будете своєму колгоспові».

«Чому ж то так?» питають люди.

«Божі шляхи не звідані. Лише він один усьому голова», вивернеться бувало від прямої відповіді старий і знову починає точити.

Та й доточився, поки його розкуркулили, землю в колгосп забрали, а майно все за несплату державних податків розпродали. Зник тоді Ничипір з села, мов крізь землю провалився.

І ось налізла ця проклята сарана. Люди ходили, немов отруєні. З тиждень додому мало хто наVERTався, все в лісі та в чагарниках пересиджували, а там зійшлися — недовго просидиш у діброві з кочергами та горшками.

Одного разу приїхали до села німецькі заправила, на збори скликають. Сходяться люди, — нічого не поробиш. Стояли біля школи, потупивши очі в землю. Враз усі підняли голови і не повірили своїм очам. Вулицею йшов Ничипір.

Ніяк не постарів за ці роки, тільки погрузнів трохи, бороду розклав в обидва боки, очі помолоділи. Вдягнений був у новий сірий костюм, десь уже, видно, з чужого плеча, на ногах юхтові чоботи без зносу.

Підійшов до гурту, зняв кашкета, привітався.

«Ось і я, люди добрі. Живий, здоровий. Ви вже думали, що й кісток немає Ничипорових?»

«Та з живою людиною все може бути...» сказав хтось із ближчих.

Дід Ничипір блиснув очима на натовп, а очі стали злі, заіскрились злорадством.

«Аякже, аякже. Обжилися в колгоспі, розбагатіли на Ничипоровій землі і раді були. Чого ж там Ничипорові? В землю йому, в землю... гнити».

Блиснув тоді хижо очима:

«А я ось і живу. Прийшов! Як на страшний суд. Прийшов здобувати своєї правди. Мучився, страждав від мук пекельних, терпів і ось з'явився на суд праведний. Чистим прийшов, як янгол чистим».

Обвів поглядом людей. Очі його свердлили, мов гадюче жало, кололи кожного. В людей мурашки полізли по спині від того погляду.

«А що, люди добрі, чи не я вам казав — не раді будете своєму колгоспові. Ось бач — на моє і вийшло. Відповісте тепер, люди добрі, перед справжнім, законним хазяїном, відповісте...»

Став окремо, далі від колгоспників. Правицею вишивку вдягнутої, мов на свято, сорочки погладжував, а очей з людей не спускав. Говорив той погляд: «Хоч і жаль мені, мовляв, вас, але нічим допомогти не можу — одержуйте, що заслужили. А я побачу».

Нарешті підкотив опель прямо в натовп, мало не зваливши кількох чоловік. Відкрились дверцята і звідти виліз офіцер, десь, мабуть, ковбасник або різник з бойні, бо червоний, як жар, морда як не лопне і вагою пудів на одинадцять. За ним другий, миршавий, просто тобі голоцубок проти офіцера. Перекладач.

Люди тиснулися одне до одного, відступили під стінку школи. Один Ничипір зірвав шапку та так і вкляк майже до землі перед офіцером.

«Шапки геть!» запищав пронизливим голосом перекладач.

Дебелий офіцер, що виявився комендантом району, говорив недовго, але й того сам чорт, мабуть би, не розібрав. Вигукував, гарчав, шипів і свистів, а тут ще ворони його передражнявали. Люди дивились тільки на нього, мов на божевільного. Та коли заговорив перекладач, всім стало зрозуміло, що комендант не жартував і не смішив своїм гарчанням.

Перекладач об'явив: всі повинні працювати, як і працювали, навіть ще швидше і краще, бо тепер не стахановщина, а вільний труд для Німеччини, що колгосп тепер не колгосп, а земгромада, що трудоднів тепер писати ніхто нікому не буде, а працювати повинні всі без винятку — і додав ще, що до лінивих і лежебоків буде застосована ось ця штука (ще й потряс у повітрі канчуком), а непорядним буде капут.

Мовчазною стіною стояли люди, похмуро дивились у

землю, тільки один Ничипір, розкривши рота, дивився то на офіцера, то на перекладача здивованими очима.

«Пани, паночки! — заговорив він благально.— Пожа- лійте. Скільки років вас чекав, виглядав, мучився...»

«Що ти хочеш, старий?» звів на нього очі перекла- дач.

«Земельки. Власної земельки, паночки. Наділу. Всі во- ни,— ткнув рукою в натовп,— колгоспники, антихристу продались, а я...»

Перекладач його не слухав, повернувся до коменданта, герготів. Офіцер насупився, ще більше почервонів та як загарчить:

«Шнель, шнель! Алле арбайт!»

«Працювати, працювати, старий, треба. Нічого тут більшовицьку агітацію розводити!» напустився на Ничи- пору і перекладач.

Той перелякано відступив до людей, повернув до на- товпу очі, немов шукаючи поради чи підтримки. Але в очах людей побачив іскри сміху і кепкування. Немов уколами голок, підштовхнутий тими поглядами, подався тоді до коменданта, упав на коліна, заговорив.

«Паночки, ріднесенькі, двадцять років чекав... розкур- кулений я, постраждавший... милості прошю... наділіть!»

Офіцер щось сказав перекладачеві. Той переклав Ни- чипору, що землю дадуть тільки тому, хто заслужить її у німців. Про це з ним поговорять окремо.

А далі вибирали старосту.

«Треба, каже перекладач, вибрати людину порядну, чесну, нічим не заплямовану».

І з'явилась мені тоді в голову одна думка. Немов хто на вухо нашептав.

«Є, кажу, в нас такий чоловік».

Всі люди повернулись в мій бік, всі очі вп'ялися в мою потилицю.

«Левон Зуйкин!» сказав я і оглянувся на людей. За- примітив де в кого на вустах усмішку, а в усіх очах про- читав повне схвалення цієї кандидатури.

«Хто Левон Суйкин?» закричав перекладач.

«Левон! Гей, Левон!»

«Та де ж бо він?»

Його знайшли десь за школою, відтягли від дітей, при- вели перед панство.

«Іди, Левончику, іди, не бійся».

«Пан не вкусить».

«Копійку дасть».

Левон, років тридцяти чоловічина, зі скуйовдженим волоссям, став перед комендантом. Розкривши рота, дивився своїми каламутними очима на нього. Час від часу повертав очі до натовпу. І дурнувато гикав. А треба вам сказати, що Левон цей був не те, що божевільний, а так, без десятої клепки.

«Левон Зуйкин! Вам доручаємо велику справу — ви будете старостою...»

«А кого сватати?» перебив безцеремонно Левон, набравши ділового вигляду.

«Мовчать!» прикрикнув на нього перекладач.

Левон, хоч дурний був, а, мабуть, теж зрозумів, що краще помовчати, і, похнюпившись, уважно слухав повну інструкцію німецької влади.

«А копійку даси?» запитав Левон, тільки закінчив перекладач.

«Вас? Вас?» вирячив очі німець.

«Пан староста, кажу, запитує, яка йому плата буде за старостування?» виручив я Левона.

Перекладач погерготів з комендантом і заявив.

«Платити будемо добре, тільки повинна бути добра робота».

Опель поїхав, а на майдані стояв шум і гам. Новообраний староста, розмахуючи шаблюкою, гасав по вигону на баскому коні, показуючи свою хватку і войовничість. Тільки шаблюку заміняла йому дубова палиця, а баского коня — довга облуплена лозина.

Ничипір довго намагався не зустрічатися з людьми. Несподівано з'явилась в селі і його баба з дочкою, і почав він відновлювати своє господарство. З хати, де були дитясла, викинув стільчики, столики, уможувався сам.

Зустрічаючись із людьми, відвертав убік очі. А одного разу заявив людям:

«Одержите за Левоньку-дурня. Думаєте простять за такий обман? За насмішку?»

І дійсно, коли знову приїхали окупанти, я на збори не пішов. У лісі пересидів. Я вже знав, що Ничипір був у районі і про все розповів. Його призначали й старостою, та Ничипір навідріз відмовився, посилаючись на старість.

Комендант цього разу на збори не приїхав, мабуть, по-

соромився. Приїхав якийсь інший з головою райуправи, а з собою привезли і нового старосту.

Я ж говорю, що не був на тих зборах, а вже мені розповідали, що про Левона й словом ніхто не обмовився, а об'явили про призначення старостою одного куркуля з сусіднього села. Загрожували розстрілом і покаранням, коли село не виконає поставок, не буде сіяти озимини і рубати лісу.

Новий староста виявився собакою з усіх собак. Натяг з собою поліцаїв і завів такі порядки, що й угору не можна глянути. Від світання й до смеркання всіх на роботу, комори й засіки вимів так, що й миші за зиму подохли, а що вже бив людей, то мов худобу. З одним тільки Ничипором і жив у дружбі.

Одного разу на всіх воротях і парканах були розліплені свіжі папірці. Люди їх читали знехотя — відомо й так, про що мова — чергова загроза розстрілом за невиконання німецьких наказів.

Та ось почали повільно збиратися біля кожного папірця, заговорили.

То був оголошений новий земельний закон. Німці обіцяли коли-небудь розподілити землю між селянами, в першу чергу, нагороджуючи землею тих, хто добре буде працювати і покаже себе добрим господарем. Хто ж буде погано працювати, або з кого поганий господар — не бачити тому землі, як свого вуха. Не чекаючи загального розподілу, землею будуть нагороджуватись показові земгромади та особи, що ввіймають або видадуть партизана, — гектар за кожного.

Читали, перекидаючись короткими фразами.

— Здорово: чужими пирогами поминають свого батька.

— Нашу землю нам, братці, віддають...

— Та з рук не випускають...

— Не нам землю, а нас землі...

— Нічого, побачимо...

Немов з води, виріс за плечима Ничипір.

— Що не говори — німець розумний чоловік, — кинув він.

Всі повернулись до нього, аж здригнулись.

— Розумний, кажу я. — Жаль тільки, серед нас дурнів багато, — натякнув я Ничипорові, але він, мабуть, не зрозумів, у чий город камінець, заговорив захоплено.

— А так, так. Німець каже — працюйте, а я вам землю дам, старайтесь, а я вас озолочу. А ми шильники тремо. Виоремо землю, а вона огріх на огріху, посіємо, а воно не сходить. Старатися треба.

— Таж стараємось...

— Вишукувати треба баламутів тих, партизанів різних, а воно подвійна користь буде: і в народі буде спокій, і землю можна одержати...

— За чужу голову? — запитую.

Ничипір глянув на мене проникливо, і я вперше запримітив той погляд, ті диявольські очі.

— Чого ж там... раз закон такий... проти закону не підеш...

Ми вже лишилися тільки вдвох. Люди по одному, по двоє непомітно зникли, розсіялись по вулицях.

Закон... Мені хотілось сказати все Ничипорові, кинути в лице все, що накипіло не лише в мене на серці, але в усього села, та я подумав, що саме цього й жде Ничипір, щоб потім обвинуватити мене в партизанстві і заробити на мені гектара. Я замовк. По очах його бачив, що зробити це він міг би.

А через кілька днів так воно й вийшло. В фашистській газетці і на зборах було широко об'явлено, що Ничипір в подяку від німців за виявленого партизана одержує першим у селі гектар найкращої землі.

Одної ночі до мене постукали. Я не чекав у ту ніч партизанів і дуже занепокоївся. Але то були вони, ще й сам командир прийшов.

— Ми віримо тобі, Даниле,— сказав він.— В нас велике горе — одного товариша поранено, йому потрібний спокій, лікування. Зумієшвилікувати тут, в селі?

— А чого ж,— кажу,— зуміємо.

Партизан лишився в селі. Ми його переносили з хати до хати, берегли від лихого ока, навіть лікарка до нього щодня приходила. Виздоровлював хлопець. Рана заживала, вже на лікоть почав спиратись.

Зберемось це було таємно біля хворого.

— Ну, живемо, значить? — питаю.

— Живемо,— каже і усміхається. Хороший такий хлопець був, молоденький такий.

— Ну,— кажу,— виздоровляй та разом і до загону підемо. Надоїло вже терпіти все це.

— Підемо,— каже.

Уже й на ноги став наш поранений. З палицею ходив. Ну, звісно, молодий, непосидючий. В загін усе рвався. — Залежався я тут, — каже. — Там хлопці діло творять, а я тут на бюлетені...

І це як ніч, так і йде з палицею по городах. Скучав дуже. А партизани десь саме були далеко, не приходили до нас.

Одної ночі наш партизан вийшов в огород, а звідти в поле та й побрів житами та ячменями. Розмірявся, мабуть, та й заблудився. Лишився там і на день.

І треба, кажи ж ти, лихові статись. Понесла чортяка в поле Ничипора. Лазив він там, лазив та й нагледів нашого партизана. Манівцями побіг, собака, в поліцію, і хлопця схопили.

На хвилину Данило замовк — мабуть, затоптав недопалок цигарки чи, може, заглянув у казан, бо після мовчанки почав знімати казан з вогню. І вже згодом закінчив своє оповідання:

— Нарізували Ничипорові той гектар урочисто. Приїхав з району комендант з перекладачем, з ним ще кілька якихось собачників. Я проходив у той час околицею нашого колгоспного саду. Серце моє обливалося кров'ю: пустокою став наш сад. Стояли журні яблуні, немов ранені птахи опустили підбиті крила, — звисало додолу відчакнуте гілля. Серед бур'яну виднілись пні зрубаних дерев. Як мені хотілося взятись за роботу, причепурити кожне деревце, вилікувати його від важких ран. Але руки мої не здійсмались до цього.

В одному з кутків саду я побачив постаті, що снували між деревами. Мов гладка смугаста гусінь, повзав по саду відгодований комендант, вертлявий перекладач рився чогось між кущами. Особливо метушилась людина, в якій я відразу впізнав Ничипора. Він обдивлявся кожне дерево, хазяйновито підпирав кілками опущене до землі гілля...

І тоді я відчув, що всередині мені щось перевернулось. Невимовна злоба запалила мені серце, я відчув, що повинен діяти, що не можу далі тільки спостерігати.

Надвечір нарізали Ничипорові в колгоспному саду гектар, а на ранок знайшли Ничипора повішеного на гілляці найбільшої яблуні, що стояла на межі дарованого гектара.

Того ж дня ми організували за селом засаду і в вибалку зустріли і вбили коменданта, перекладача і нашого старосту, які поспішали в село на розбір справи.

І раптом зовсім іншим тоном Данило наказав:

— Кличте швидше хлопців, каша вже прохолола, а час не жде. Бачите — темніє, переправа швидко почнеться.

Партизани почали кликати товаришів до вечері.

Я не бачив, чи лишився хто біля Данила, а чи був він сам, але чув, як він закінчив таким голосом, ніби говорив сам до себе:

— Отак і став я партизаном.

На землю спадав чудовий літній вечір, погасла заграва на заході, висипали на небі мерехтливі зорі. Десна дихала вологою, починала парувати, немов хто підігрівав її знизу. А вдалині було чути хлюпання весел. То підходили партизанські човни і лодки.

Через півгодини почалась переправа.

ЗАШМОРГ

Біла конячка стала сірою. Вона по мичку грузла в багнюку, дріботіла, мов не йшла, а нарочито бовтала ногами, кидаючи бризками собі на груди, боки, на віз. Колеса по колодки грузли в жовту твань, перемішану з талим снігом.

— І куди в таку годину... всю зиму сиділи, а тепер — бач — в яку негоду схопила охота, — незадоволено бурчав візник Панько, косо поглядаючи на Хому Антоновича. — В таку негоду й собака не насмільється вилізити з конури, не те що такий пан...

— Паняй! — сердито крикнув пан, і Панько мерщій засмикав за віжки. Конячка ніби прокинулась, з переляку швидше було забовтала в багнюці ногами, а потім знову, махнувши на все мокрим хвостом, заспокоїлась і попленталась ще тихше.

Хома Антонович знову думав своє. Брови насуплені, очі злі. «Еге, поїхав би він оце по такій багнюці, коли б не схопило того коменданта. Злий, як собака, став. Викликав учора його, Хому Антоновича, районного голову і, мов на хлопчину якого, нагримав. «Так ти німецьку владу поважаєш, тварюко? — кричав. — Хліба нема, худоби нема, а партизанів повен гебіт — носа виткнути з бліндажа не можна. Повішу, — кричав, — якщо завтра не буде десять корів і десять свиней».

А чи ж він не годить тому комендантові, чи не служить йому вірою і правдою? І чи ж винен він у тому, що з'явилося тих партизанів стільки і що боїться їх комендант, як чорт ладану? Ну, пішов би виловив їх, винищив — так піди — носа з комендатури не покаже, танків усе чекає,

бліндажі побудував, окопи порив, ходи підземні, а на нього, голову районної управи, кричить.

Брав гнів Хома Антоновича на коменданта. Скільки таки свині не годи — свиня свинею. Чи вже ж не дождав, чи вже не старався? Хай де другого такого бургомистра знайде. Бач, усі з районного апарату розлазяться, мов миші. Тільки почули про партизанів — зразу і в кущі. А він тягне, бо одною ниточкою давно вже зв'язаний з окупантами. Чекав їх як, а тепер коситься комендант, мов на чужого.

Ось і сьогодні. Була б йому охота бейкатись по цій грязюці, коли б було кого надійного послати. Мов крізь землю провалились всі — днем з вогнем не знайдеш. А спробуй не виконати комендантового наказу — повісить. Такий собака і батька не пожаліє.

Хома Антонович вважав себе за страдника. Він, ширий служака, повинен в таку годину труситись на підводі, ризкувати життям, бо хоч і недалеко їде, але такий час тепер настав...

Жалібними очима дивився навколо, на широке поле, де ще по затінках лежали купи почорнілого ноздрюватого снігу, на багнисту дорогу, що, здавалось, все підіймалась угору.

Сидіти б оце дома, в теплі, в добрі, так... І все через кого? Через якихось пройдисвітів, що по лісах бродять, проти такої сили бунтувати здумали. Хе, німця звокувати зібралися.

Ним тріпала злість. Дали б йому тих партизанів — сам би власними руками передушив би. І всіх душив би, хто порушує спокій і порядок.

Після вчорашньої розмови з комендантом не спав цілу ніч. Пробував заснути, але куди там. Що зведе очі, так і встає перед ним зашморг. Довгий, з товстої вірвовки і гойдається. Згадалися повішені зимою на базарній площі підстаркувата жінка і хлопчик. Він сам докопався, що вони допомагали партизанам. Комендант тоді був вдячний Хомі Антоновичу, але за віщо ж тепер нахваляється його повісити? Гадає, що Хома Антонович змінився, розучився працювати, непридатним став? Помиляєшся, пане комендант.

Хома Антонович ще вночі вирішив доказати свою відданість і хоробрість. Він сам поїде в найближче село, де

старостою був вірний чоловік, і прижене комендантові і корови, і свині. Хай їсть та не сердиться.

Над полем гралося весняне сонце. Пригрівало по-літньому, докінчувало останки рудого снігу. Виблискували в полі холодні озерця, лисніла розбагнена дорога. Хома Антонович задоволено протягнувся на м'якому сні, жадібно втягував в себе приємні запахи трав, що відгонили прілим і цвіаллю, і його непомітно потягло на сон. Сонце так приємно гріло, лоскотало щоку.

...Нерухоме тіло хлопчика в старенькому кожушку раптом здригнулось, випростались заклаклі руки, на посинілому спотвореному обличчі враз розкрились великі сині очі. Він взявся руками за зашморг, легко розсунув його, витяг звідти голову і, розгойднувшись, сплигнув на землю. Зашморг, мов маятник годинника, заколивався в повітрі. Хлопчик підійшов до Хоми Антоновича, ткнув йому в живіт кістлявим пальцем.

«Ось він, кат наш... в зашморг його».

Чийсь руки, мов обценьки, схопили Хому за лікті. Він оглянувся, і волосся у нього стало дибом. Його тримали два велетні-партизани в шапках з червоними стрічками, з низками блискучих патронів через плече. А за ними люди, люди, ціле море людських голів, і всі з червоними стрічками, зі зброєю. Він онімів. Хотів пручатись, а тіло було мов з каменя, хотів крикнути, а язик мов відсох.

«В зашморг його!» вимагав натовп.

Його потягли. Перед очима заплигала віршовка.

«А-а-а!» дико заревів Хома Антонович і прокинувся.

На нього дивився Панько, в очах плігали злорадні іскорки.

— Приверзлось що? То буває...— проговорив він і відвернувся.

Конячка спинилась. Вони стояли на горбі. В долині виднілось село. Стриміли обгорілі стовбури дерев, на пожарищах жовтіли розвалені печі, чорніли обгорілі ушули, сохи. На обрії, переливаючись в сонячній мареві, синів ліс.

Хому Антоновича трусила пропасниця.

— Трусить щось. Давай, Панько, повертай додому. Завтра приїдемо...— заговорив він, не відриваючи очей від смужки далекого лісу.

— Надумаете таке. За версту село, а вони на завтра. Бились-бились по багнюці — та й назад. Приїдете в теплу хату, добру чарку — і всю хворобу як рукою зніме.

Хома Антонович кисло перекривився, в очах світився і жах, і злоба, і безсилля.

«І поніс мене лихий... розхрабрився. Хай комендант би їхав, коли такий розумний. А що, коли тут партизани?» думав він, і його ще більше починало трясти.

Панько всміхнувся в сивий з проруддю вус, лукаво примружив очі і заговорив, мов угадуючи думки Хоми Антоновича:

— Трясе вас як... в одну мить з лиця змінились. До хати швидше треба. Тут спокійно нащот партизанів, тихо.

Хома Антонович ожив.

— Вони тут не бувають?

— А чого їм тут? — Село, вважай, наполовину вигоріло, люди обдерті та й до району близько.

— А до лісу тут далеко?

— А ото ж і ліс. Гонів вісім з гаком буде. Та хіба в лісі всидиш в таку годину?

Хоми Антоновичу стало тепліше. Справді-бо — хіба наслідяться серед білого дня так близько до району підійти партизани? Намацав у кишені холодний пістолет, оглянувся назад, згадав учоращню розмову з комендантом, зітхнув і звелів їхати далі.

Коли доїздили вже до села, Хому Антоновича знову почало трусити. Він благально подивився на Панька, кхмикнув і сказав:

— Якщо, не дай біг, нас тут тее... зустрінуть, так ти гляди ж не бовкни, хто я. Кажи, мовляв, лікаря везу до хворого...

— Лікаря? Вигадаєте таке. А вони вас мобілізують, хіба їм медицини не треба?

Хома Антонович згодився.

— То скажеш учителя везу.

— І це не підходить. Спитають — на кого працюєш, хто вчив тебе, яке господарство і на чий рахунок? Коли ото я їздив з агрономом, пам'ятаєте, чорненький такий був, то того питали. Тільки ж той навмисне і їздив. А для вас це не підходить.

В Хоми Антоновича при згадці про агронома затрусилась нижня губа, і його всього враз знову почало трусити.

— То, може, так... який там інспектор по торгівлі.

— І зовсім не годиться. Зразу зашморг,— Панько красномовно обвів пальцем навколо шиї.— За шпигуна за-

читають, як пиль дати. Яка така торгівля? Хто — німці торгівлю влаштуватимуть? Ти, скажуть, приїхав розвідувати тут, голубчик, а за це в них — о, як строго.

Починалось село. Вірніше не село, а вигоріла вулиця, хати ж виднілись далі, а тут випинались обгорілі стовбури яблунь і груш, почорнілі верби, вцілілі подекуди тини. Потягнуло пустокою, ніде ні душі. Хома Антонович запримітив вдалині дітлахів, що, мов горобці, сипнули з вулиці за напіврозвалений хлівчик.

— Завертай! Чуеш, Панько, завертай! — благально заговорив Хома, схопивши візника за плечі. — Я зовсім захворів... морозить всього, температурить.

— Завертати? — здивувався Панько. — Та чи ви при собі? Заверніть лиш — зразу побачать, що втікає. А хіба на ній втечеш — бачите, лише ноги тягне. Було б вже зразу. Говорив же — так ще сердилися. Но!

Хома Антонович завертівся на возі.

— То що ж робити? — розпачливо запитав він.

— А що робити — їхати. Може, їх і нема. А вертати...

На дорогу вийшов парубчак. Очі в бургомістра вирячилися з переляку.

— Хто то? — запитав він.

— Хлопець. В Німеччину, мабуть, не спровадили, то ходить, виглядає.

— То що ж скажемо? Думайте, Панько! — благав Хома.

— Що ж казати? Хіба знаєш, що їм сказати? А ви їм так і скажіть, мовляв, я такий-то й такий-то...

— Що ти, що ти? — жажнувся Хома Антонович. — З глузду з'їхав чи, може, й ти... в партизани?

— Який там з мене партизан. А тільки, коли скажете їм так та проберете добре тих партизанів за непорядок, то, може, вони й покаються.

Хома Антонович скипів. «Чекай,—думав,—старий дурню, повернемось додому — під три чорти вижену з роботи. Дам батогів і вижену. Бачиш що? Пригрів гадину. На роботу взяв, картку на хліб видав, а він тобі що...» Але й словом не виявив свого незадоволення.

— Коли що, то говоріть — хворого, мовляв, везете до знахарки.

— Добре,—радо згодився Панько.— А ви наберіть такого вигляду, немов божевільний. Тут і баба така є, що від божевілья допомагає. То так і скажу — помішалась

людина, то й везу. Ех, воно ще і зв'язати б вас на всяк випадок, та вже обійдеться...

— От, от, мовляв, трохи помішаний...

Серед вулиці стояв хлопчина і зацікавлено дивився на під'їжджаючих. Передбачливо відійшов з дороги, бо багнука від кінських копит далеко розліталася в усі боки.

— Здорово, молодець! — весело привітався до нього Панько.— Чого виглядаєш? Може, в Німеччину захотів, повчитись, як культурно господарювати?

Хлопець сердито зиркнув на приїжджих і опустив очі в землю.

Хома Антонович шарпнув за полу Панька, щоб мовчав і якнайласкавіше запитав:

— А скажи, хлопче, давно погоріло ваше село?

— Чого давно? Взимку.

— Пожежа була?

— Еж була. Як не бути, коли навмисне палили? На партизанів іти побоялись, а село спалили. А село що винне? — запитав раптом хлопчина і подивився на Хому Антоновича такими очима, що тому зробилося моторошно.

— Ай, яй, яй! — протяг він, а сам подумав: «Ич, гаденя, таке миршаве, а вже в зашморг проситься, бач, розсуждає... Всіх спалити треба, щоб спокій був і порядок». І знову запитав:

— І що ж — бувають у вас партизани?

Хлопчина глянув запитливо.

— А чого їм бувати?

— Не бувають?

— Ні,— хлопець потупив очі.

— І зараз нема?

— А чого їм тут?

— Ну, молодець. Іди собі гуляй. Паняй, Панько,— зраділо наказав Хома Антонович. В його голові блискучо визрів план: швидше до старостату, наказати зібрати свиней і корів і негайно назад. Хай йому біс, вибратись би тільки звідси по-доброму, а там уже більше хай хто хоче їде.

В селі зустрілась бабуся. Спилилась, вдивляється, мов знайомих хоче впізнати.

— Гей, бабо,— гукнув до неї повеселілий Хома Антонович,— а чи не бачила ти тут в селі партизанів?

— Партизанів? — перепитала стара.— Звідки їх бачи-

ти? Не знаю я, що то за такі. Еж ви, може, й будете ті партизани?

Хома Антонович засміявся весело, сміливо. Справді бо — і який він дурень — так боявся. Приїде в район — ох і посміється ж тоді з коменданта.

— Ну, паняй! Чого рота роззявив! Слухаєш? — нагримав він на Панька.

— Та я чого ж, даю, аби вона тягла, — пробурчав незадоволений Панько.

— До старостату, — наказав Хома Антонович. Сидів він гордо, безпечно простягнувши впоодовж воза довгі ноги.

В старостаті Хому Антоновича зустрів вартувий — старий дід з здоровою ковінкою і величезною цигаркою в зубах.

— Старосту, каєте? А ви ж звідкіля будете? — діловито запитав він.

— То вас не стосується. Ваше діло — покликати старосту.

— Як то мене не стосується? — спалахнув враз дід. — То на біса ж мене тут тоді ставили?

— Облиш, старий, базікати і роби те, що наказано! — визвіривсь Хома Антонович.

Дід і не думав підводитись з лави.

— Хто наказує, не знаю...

— Ти ось узнаєш у мене, як накажу посадити на тиждень в холодну.

— Не лякай. В мене самого є таке право затримувати всіх невідомих. Біс тебе зна, хто ти такий, а я так уже тебе й послухав.

Хома Антонович побачив, що цього діда не залякаєш. В душі ж лишився задоволений — бач який порядок в селах, а дурневі комендантові сняться — партизани...

— Скажеш, кличе голова райуправи з міста.

На старого це повідомлення справило належне враження.

— От так би й зразу. А то я одне, а він друге. Тепер ясно. Покличемо, аякже... Миколко, — гукнув він у вікно. — Поклич мені негайно... та ти чуєш... Що? Вже йде. От і добре.

Дід знову всівся на своєму звичному місці, на лаві біля дверей, пустив клубок сизого диму і по-панібратськи запитав:

— Так чого це до нас, пане голово?

Хома Антонович косо глянув на діда, але нічого не відповів. «Чекай,— думав,— прийде староста, накажу днів п'ять в холодній подержати, взнаєш для чого».

В сінях почулось тупотіння, широко відчинились двері, і гурт селян ввалився до хати. Хома Антонович шукав очима старосту, але його не було.

— Де ж староста? — передчуваючи щось недобре і весь полотніючи, запитав він.

— Вам якого старосту? Нашого бургомістра? — запитав Хому Антоновича чорнявий з сивиною в волоссі чоловік. — Нема його. Знятий з роботи партизанами.

В Хоми Антоновича пішли жовті круги перед очима.

— А тепер тут старший я. Від партизанів. До зброї рук не сунь, собако, справа даремна.

До хати заходили нові люди. Дикими очима Хома Антонович перебігав з обличчя на обличчя, шукаючи співчуття і підтримки. Ось він зустрівся очима з кимось знайомим. Та це ж Панько. Шукав у його погляді коли не рятунку, то хоч співчуття. Але очі візника були чужі, грізні, нещадні. Не витримавши того погляду, ковзнув очима вниз і спинився поглядом на Панькових сухих руках. У них були затиснені знайомі бургомістрові віжки, затягнені в міцний зашморг.

АНКА

Була рання весна. Сніг давно зійшов з полів, дерева ожили, зашуміли на вітрі молодим тендітним листям, зазеленіли долини. Запахло зеленню і солодкими випарами землі, яка прагла засіву.

На узліссі спинилось троє: два юнаки і дівчина. Довго вдивлялись в долину, де небесною синню вигравав повновидий Дніпро, тремтів і мінився, мов марево в пустелі. Сині стали в Анки очі, усміхнулась щасливо. Вона, забувши про втому, якийсь час дивилась на рідну ріку, що вже розбухла по-весняному, билась об стрімкі голі береги, скрадаючись низинками, невблаганно підповзала до сіл за луками.

Не змовляючись, партизани сіли на зелений моріжок. Тепер можна відпочити. Схотілося простягнутися на землі, розпластатись і слухати жайворонка. І коли б хто відігнав цю надоїду-сороку. Зустріла в ліску і до самого узлісся, мов собака, скрекотом своїм провела. І тепер ніяк не може заспокоїтись, от ще птах противний... Але, здається, полетіла. Сорока, справді, перестала галасувати, відлетіла кудись в глиб ліска, і лише час від часу чулось потім її скрекотання то тривожне, то грайливе.

Партизани відчували себе як вдома. Дві тривожних доби лишилось позаду. Дні і ночі йшли вони без перепочинку, боячись спізнитись або натрапити на ворожу засідку. І врешті вони прийшли до Дніпра, вважай, в партизанські володіння.

Сонце котилось до заходу. Сусідні дерева кидали далеко в поле довгі тіні. Небом пливли легенькі хмари, кучерявилились, звивались, випереджали одна одну.

Партизани поспішали до штабу з важливим донесенням. Їх бойова група під командуванням Чорномора, молодого інженера, прозваного так тому, що відпустив розкішну чорну бороду, діяла на одній дуже важливій залізничній магістралі. В Чорномора кінчались міни, зовсім мало лишилось вибухівки, а тут, мов на зло, посунули важливі ешелони. Через своїх агентів-розвідників Чорномор довідався, що через тиждень німці пустять по цій магістралі кілька ешелонів з паливом, танками, військами. Та краще самому під ними зірватись, ніж пропустити таку силу. До штабу було далеко, дорога небезпечна, і Чорномор з донесенням послав саме цих найбільш витривалих і досвідчених. Він вимагав боеприпасів і підкріплення людьми.

Зв'язківці були задоволені — довгий шлях лишився позаду, пройшли його щасливо. Жодної сутички.

Десь високо в небі плив незримий ключ журавлів і з синього піднебесся доносилось на землю їх тужливе: кру-кру.

Лежачи горілиць, Анка міцними зубами кусає суху торішню стеблинку і, примруживши очі, вдивляється в вишину. Вона хоче побачити журавлів. Довго супроводжує їх, не мигнувши очима, і вже після, коли ті розтанули в синяві, зітхнувши, розважно сказала:

— Журавлі в вишині — значить на теплу весну.

Почувши її слова, Дмитро, що ніби був задрімав, уткнувшись носом у землю, ліниво повернувся горілиць, почав зорити в небі. Він шукав журавлів. А Борис, що навіть відпочиваючи не міг сидіти без діла, дозаряджаючи диск автомата, розмріявся:

— Хотів би я мати крила. Все дитинство мріяв стати пілотом, а вийшов з мене учитель.

Дивлячись у небо і шукаючи журавлів, Дмитро вголос думав своє:

— Цікаві вони — журавлі. Все життя літають. Без компаса, без карти, а не помиляються — на зиму в Єгипет, на літо додому...

Анка не дослухалась до їх розмови. Вона думала своє. Така в неї звичка — сяде відпочити і обов'язково розмірється. Спогади один за другим набігають на неї, мов хвилі Дніпрові на берег.

Згадалось, як вперше прийшла до партизанів. Була пізня осінь. Сосновий ліс шепотів, умивався дрібним дощем. В верховіттях дерев монотонно тяг свою пісню хо-

лодний вітер. Було темно, хоч в око стрель, і вона дивувалась, як її провідник міг бачити, куди їм іти. Здавалося, не буде кінця цьому лісові, не замовкне ніколи тягуча пісня вітру, не затихне приглушений шепіт лісу.

Та ось враз спалахнуло багаття. Воно було таке червоне, мов місяць вставав серед лісу. Навколо сиділи партизани, підкладали в вогонь наскрізь промокле гілля, пожовклу глицю, з якої, мов намисто, котились в жар золоті краплини. Вогнище блимало, з-під глиці виривались червоносизі довгі язички, в лісі гралися спалахи, мов блискавки в горобину ніч. Раптом спалахувала просохла глиця — і тоді розсувались чорні стіни ночі, вимальовувались мокрі стовбури сосен і берез, тремтіли й сріблились росою густі чагарі, а з неба звисали золоті нитки дощу.

Все це так яскраво постало в уяві, що Анка ніби відчула на своїй спині холодок мокрого одягу, неприємне бубніння крапель об тверду, як дуб, від вологі хустку і побачила обличчя тих, що сиділи біля вогнища.

Під гострими поглядами партизанів вона почувала себе неприємно. О, вона добре розуміла, що думають про неї люди, обвіяні вітрами і всіма дощами вимиті. Прийшло, мовляв, дівчисько, тендітне, кволе. Розплачеться тут, розкисне, як оця осінь, не вбавиш. І їй раптом схотілось сказати їм щось ущипливе, навіть образливе:

— У вас хата, як в поганого господаря — дощем вкрито, вітром підбита.

Ніхто не підняв очей, тільки оцей самий Борис Пильщик, гостроокий, з шапкою наїжаченого мокрого волосся, зневажливо хихикнув і відповів недбало:

— Що й говорити — не на печі і не під крильцем у матері.

Анка посміхнулась, скосила примружене око на Бориса. Він говорив Дмитрові:

— Я все своє життя мрію, Дімо, помандрувати по світу. В нас, у Радянському Союзі, скільки цікавого, читаєш — серце радіє, а хіба ми все те бачили?

— Мало ще ти мандруєш, Борисе, — усміхнувшись, зауважила Анка.

Він повернув до неї сяючі очі:

— І знаєш, як цікаво. Я б всю землю пішки обійшов. Без компаса і без карти, як птах. Та це ж...

Анка знову не слухала його мови. Вона згадала, як поступово і впевнено завойовувала повагу і довір'я парти-

занів. Боялись — відставатиме дівчина в поході, а вона була невтомною, поряд з найвитривалішими ходаками йшла. Спиняться на відпочинок — всі, як ось і зараз стомлені лежать, а вона, як медсестра, потерті ноги бійцям перев'яже, поки відпочинуть, в неї вже й партизанський чай готовий. А одного разу, коли почався бій з фашистами, що засіли в кам'яному будинку, і командир загону першим увірвався в приміщення, а потім почався такий вогонь із обох боків, що вже ніхто не міг туди дістатися, вона, не задумуючись, прослизнула через напіввідкриті двері на допомогу командирові. Нею почали пишатись. Наша Анка!

Це Борис дав їй таке ім'я.

— В Чапаєва тільки така хоробра дівчина була. Анкою звалась. І ти в нас будеш Анкою теж.

Так і почали всі звати її Анкою.

«А непоганий хлопець Борис», подумала Анка і знову прислухалась до його мови.

«...Закінчиться війна — обов'язково помандрую, — мріяв він. — Мені як учителеві положено два місяці відпустки літом. Обов'язково поїду. В Москву, на Урал, до Владивостока».

— Поїдеш, — знову ущипливий голос Анки. — Ти краще потурбуйся, щоб окупанти по нашій землі не їздили.

Борис знову повернув до неї стомлене обличчя, очі заяняли.

— Це зрозуміло. Ось повернемося до Чорномора...

В гушавині стурбовано заскрекотала сорока. Вона ніби розсердилась на непосидючого Бориса. Їй відповіла інша, а через хвилину їх вже кружляло над лісом з півдесятка. Одна з них пролетіла навіть над партизанами і, ніби сказавши щось, знову зникла за деревами.

«Чого вони? — подумала Анка. — Звіра, мабуть, побачили, а може?.. Тільки ж вечоріє, гарнізони далеко, а втім...»

— Рушаймо, хлопці, — запропонувала вона.

— Треба завидна Дніпро переїхати. Пішли, товариші, — згодився Дмитро, але підійматися не квапився.

Ставши на коліна, Борис затягнув пояс, готувався в дорогу. Анка задивилась на його широкі брови, по-дівочому ніжне заклопотане обличчя, усіяне, мов маковим зерном, дрібненькими краплинками.

Поле співало. Змагалися між собою жайворонки, трі-

почучи крильцями, мов заплутавшись в сонячному павутинні.

І раптом постріл. Анка спочатку не зрозуміла, що сталося. Вона тільки побачила, як Борис глянув кудись у простір неприродно розширеними очима, розкрив уста, ніби йому враз забракло повітря, потім рвучко потягся рукою до грудей і його довгі пальці стали червоні, а сам він хитнувся з боку на бік і безсило впав на землю.

Інстинктивно схопивши зброю, Анка кинулась убік. З гущавини знову пролунали безладні постріли. Запримітила глибоку ямку, впала туди. Від рвучкого руху так боляче стало в животі, мов кольнув хто багнетом. Приготувалась до бою. Руки твердо стиснули автомат, а ось тільки живіт... І як вона так необережно оступилась. А тепер колька і недобре так... мов камінь.

Анка здригнулась — збоку, десь зовсім близько, бризнули автоматні черги. Ага, то Дмитро стріляє. Виглянула з свого укриття. Над нею схилились густі кущі. Обережно розвівши гілки, глянула в той бік, звідки стріляли. Вона побачила гітлерівців. Вони прийшли сюди, мабуть, назирці, а тепер, скористувавшись своєю кількісною перевагою і вигідною позицією, напали на них.

«Звідки вони взялися?» подумала Анка. Неквапно прицілилась в фашиста, що виткнувся з-за куща, натиснула на спусковий гачок. Набик порснули порожні гільзи, задимились в траві. Окупант неприродно витягся, перевернувся горілиць. А Анка мало не скрикнула від болю — поштовхи автомата в плече болем озвалися в животі.

Рука мимоволі потяглась до боку.

— Кров! Невже поранена?

Сумніву не було. Вона враз відчула ниючий біль. В роті пересохло, розпалене тіло пройнялось дрожем.

Але Анка не розгубилась. Відклавши набік автомат, вона дістала свою сумку, відшукала бинт. Зціпивши зуби, перев'язала себе.

Дмитрів автомат працює чітко, короткими чергами. Анка спокійна. «Поки є патрони, їх не візьмуть, хай сотня там буде». Та ось враз автомат ніби захлинувся. Час ішов, а Дмитро мовчав. Дівчина хвилювалась: «Що сталося? Невже вороги втекли? А може?..» вона не хотіла думати, що з Дмитром щось сталося.

Ще не закінчивши перев'язки, взяла автомат, виглянула з укриття. Через галявину повзли гітлерівці — один,

другий, третій... Зрозуміла — підповзають до Дмитра. Її автомат залився гнівним скрекотом. Двох фашистів, мов вітром, здуло з галявини, третій лишився там назавжди.

В цей час до неї підповз Діма.

— Анко! Біда,— тихо пожалівся і, не договоривши, вивувато показав свій автомат. Він був покалічений ворожою кулею.

— Так,— задумливо хитнула головою Анка.— Тепер він не стрілятиме. А пістолет?

Дмитро не відповів. Він помітив поранення дівчини.

— Ти що,— холодючи, запитав він,— поранена?

— Нічого. Шкрябнуло трохи... пусте. Гранат у тебе скільки?

Та його, мабуть, не цікавили гранати.

— Рухатись можеш?

— Кажу ж — пусте,— насупилась дівчина.— Взяти нас — не візьмуть.

— Не візьмуть... але ти забула...

Анка запитливо глянула на товариша — що таке вона могла забути?

— ...куди й за чим ми йдемо.

Ах, так! І справді випало з голови. Вони повинні принести командуванню цінні відомості і вчасно повернутися з усім необхідним для виступу.

— Іди, Анко. Я тебе прикриватиму. Ти повинна обов'язково донести.

Тепер Анка не могла говорити неправди.

— Пробач, Дімо. Але я не дійду... не зможу.

Знову зачастили з лісу постріли. Кулі свистіли десь збоку. Фашисти тепер боялися наблизитись. Дмитро вглянув з укриття — ніде нікого. Анка йому сказала:

— Іди ти, Дімо. Я... витримаю.

— Не можу я тебе кинути... в такому стані...

— Іди!

— Я тебе винесу, Анко.

Вона взяла його за руку.

— Ні, Дімо. Нас лишилось двоє... Загинемо — ніхто не донесе тоді... Фашисти тільки й чекають, щоб ми вийшли з лісу. Коли б змогла, я пішла б... Я розумію тебе... але підеш ти.

— Я не можу кинути тебе.

Брови її сердито зійшлися на переніссі.

— Не дурій, Дімо. Донесення — над усе.

— Та ти ж загинеш, розумієш, Анко?

— На те й війна. Ну, досить розмов — рушай.

Дмитро застиг в нерішучості. Розумів — Анка каже правду. Підуть обоє — загинуть. Сам пройде — але ж Анка?

— Іди!

Анка виглянула з укриття. З-за куща обережно виткнувся ворог. Коротка черга пришила його до землі.

— А може, ти якось... — почав був зніяковілий Дмитро, та Анка обірвала його гнівно:

— Дурень ще! Тюхтій! Ти операцію хочеш провалити навмисне?

В її очах блиснули сльози.

Тоді він поспішно поклав перед нею дві гранати.

— Держись, Анко.

Не дивлячись їй у вічі, подав руку. Вона на якусь мить затримала тремтячу руку в своїй.

— Будь обережний... пробач.

Він рвучко поцілував дівчину в гаряче чоло і поліз з укриття.

— Тримайся... ми прийдемо, — шепнув їй.

Анка зітхнула вільніше. Тепер вона була впевнена — Дмитро дійде, вона прикриє його вогнем свого автомата. Вороги мовчали. Вони радились, мабуть, як напасти на партизанів.

Зеленку, мов віночком, завітчала голову і тепер, причаївшись у кущі, почала пильно стежити за лісом. Невелика галявина відокремлювала її позицію від лісу.

Час ішов, а навколо було спокійно, тільки скрекотіли сороки й вилися над лісом. Анка знала — вороги тут. І справді, згодом вона помітила в лісі якийсь рух.

Обережно опустившись у ямку, Анка виглянула в поле. Дмитра ніде не було видно. Дівчина лишилась задоволена — значить, його не помітили.

Раптом збоку тріснула гілка. Анка здригнулася, обережно пробрала листя. Метрів за двадцять збоку від укриття, вигинаючись гадюками, повзли до неї три вороги. Стріляти по них — треба висунутись з ями. А з лісу в цей час зірвались постріли, цьвохнули кулі, одна перед самим обличчям зарилась у землю. Зрозуміла — її викрили. Ті стріляють, щоб відвернути увагу, а ці підповзають.

Спокійно взяла до рук круглу гранату.

— Здавайсь! — донеслось раптом збоку, десь кроків за п'ятнадцять.— Здавайсь, все одно бачу!

Ворог вилаявся.

Опустившись на дно ями, Анка швидко вирвала кільце з гранати і, пересилоючи біль, напружившись, кинула її туди, звідки долетів голос.

Вибух гранати лунко відгукнувся в лісі. Потім нелюдським голосом закричав фашист. Анка виглянула з укриття. Побачивши, як шарахнулись у лісі нападники, послала їм навздогін кілька коротких черг.

Все затихло. Тільки поранений волав про допомогу. З часом його крики перейшли на важкий стогін, ще якийсь час чулось рідке скрипування, а потім і воно стихло.

В Анки перед очима пішли круги: червоні, сині, рожеві...

...В роті пересохло, губи потріскались, на них запеклася чорним струпом смага. В скроні б'ють молоточки, а в голову — великий молот. Тіло важке, мов хто тонну каміння наклав усередину.

— Води... води б... — шепочуть пересохлі вуста.

До слуху вже доноситься плескіт хвиль, а в темряві синню переливається ріка. Справді? Чи, може, знову марево? Хоч би вже ріка...

Анка повзе. Кожен рух болем віддається в усьому тілі, вона не може рушити ногами, повзе тільки на руках. Здається, цій дорозі не буде кінця-краю. Всю ніч повзе і не може добитись цілі. А може, вона заблудилась. Так ні ж — хлюпочуть десь попереду хвилі, близько і так терпко, приємно пахне водою.

Над головою мигтять-переливаються зорі, а схід загорівся багрянцем. Анка на хвилину підіймає важку голову, довго дивиться вперед і помічає — зорі перед нею, просто на землі. Вони якісь рухливі, тягучі, немов прип'яті на кілочках — хочуть відплисти і не можуть відірватись. І плускіт хвиль.

— Невже Дніпро? Хоч би вже... води б... води...

Перед нею справді Дніпро. Пересохлими вустами дівчина п'є довго, жадібно, відриваючись тільки для передиху. Не відчуває ніякого смаку, її свіжить тільки холодок. Вона відчуває, що може так пити без кінця і ніколи не вгамує спраги.

Відривається від води. Обережно простягається на піску і скліплює очі. Лише на хвилинку, здається, прикрила

повіки, а коли розкрила їх, був уже сивий ранок. Перед нею гуляв Дніпро, такий широкий, неспокійний. Хотіла підвестись, але все тіло, мов свинцем, було налите болем. Помітила, як посеред ріки, вправно працюючи веслом, плив дід-рибалка, немов у казці.

— Діду-у! Агов, діду-у! — хриплим голосом покликкала Анка.

Човен ледве помітно повернувся в її бік, а їй здалося, що він відпливає від неї.

— Діду-у! — розпачливо покликкала вдруге Анка.

— Іду, їду, — почувся голос рибалки. — Давно шукаю.

Коли вони з дідом підїхали до протилежного берега, Анку радісно привітали партизани:

— Анка! Анка! Жива сестра!

Вони вже збирались сідати в човни, але не могли не привітати Анки, яку вже всі поховали в думках. Анка побачила — найбойовіша партизанська рота йшла на допомогу Чорноморові.

— Анко! Жива, значить! — радісно вітав її на березі Діма.

— Дійшов? — суворо запитала Анка.

— Дійшов, Анко. Бачиш? — показав він на партизанів.

— Молодець!

— Що я, — почервонів хлопець. — Ось ти...

— Ну, досить. Поспішайте.

Всі ніби опам'ятались. Кинулися до човнів. Анку обережно винесли на берег.

Вона дивилась, як партизани сідали в човни, відштовхувались від берега. Потім покликкала:

— Дімо!

— Що тобі? — запитав Дмитро, підбігши.

— Бориса поховайте... Я гілками його... прикрила.

— Не турбуйся, Анко.

Він смутно опустив очі, похилив голову.

— Ну, їдь! Поспішай! Хай щастить вам!

— Дякую, Анко. Ми... Ти поправляйся швидше.

— Я живуча.

Вона легенько потиснула йому руку. Діму вже кликали з човна.

Анку поклали на воза, на м'яке запашне сіно. Їздовий хотів уже був рушати, та дівчина, помітивши його рух, попросила:

— Зачекай хвилинку.

Вона повернула набік голову і довго дивилась на партизанські човни, що мчали по повноводій весняній ріці. На її устах застигла ледве помітна, рожева від проміння сонця посмішка. Весняне сонце виплило з-за обрію, заблищало червоним промінням на воді, між швидкими човнами.

— Тепер... їдьмо,— наказала вона.

Баскі коні мов чекали цього наказу,— схропнувши, рушили з місця.

Човни, переганяючи один одного, підходили і приставали до протилежного берега.

НАД ДЕСНОЮ

I

Десна шумувала по-весняному. Котила свої розбурхані хвилі в Дніпро; розгулявшись, насувала повинню на широкі луки; заливала стрімкі береги.

Там, де мальовничий Пирнів, Десна робить крутий вигин, великою підковою охоплює містечко. Гулко б'ють хвилі, підривають високі піщані береги і чути час від часу глухе шумовиння: то обвалами кришиться берег.

Німецький гарнізон у Пирнові всі ці дні спішно підсилювався. Кількома пароплавами з Києва прибув сюди каральний загін під командуванням майора, а з Борисполя разом із усім своїм гарнізоном прибув гебітскомісар. Зібралось їх тут понад тисячу.

Рейхскомісар України і гауляйтер Східної Пруссії Еріх Кох почував себе дуже неспокійно. Каравани, що вийшли по Дніпру і Десні з початком навігації, не дійшли до місця призначення і не повернулися назад. А скільки більших і менших гарнізонів навколо Києва були розбиті щент? І Кох наказав «заспокоїти» нескорене міжріччя Дніпра — Десни.

Ще ніколи невеличкий Пирнів не був таким багатолюдним і галасливим.

По рівних вуличках, радуючи зір і викликаючи бенетже не захоплення кількох співробітниць районної управи, бундючно хизувались офіцери, а в будинках мешканців хазяйнували солдати. Вони тягли все, що потрапляло до рук, і ніхто їм не забороняв, бо більшість населення непомітно кинула Пирнів, а ті, що не встигли його покинути, були

безправні і намагалися якнайменше потрапляти їм на очі.

Поліцаї-чорношинельники наввипередки вихвалялись перед кудлатою перекладачкою райуправи, як вони битимуть партизанів. Та заливалась зо сміху, неприродно шкірила два ряди рівних зубів, бо, мабуть, знала, що вони, ці зуби, вся її краса.

Дідусь, який стояв поблизу і чув всю ту розмову, сплюнув набік і сам до себе пробубонів:

— Швидкі які,— дивіться, щоб ніг часом не повитягали.

На майдані рипіла гармонь і куріла в надвечір'ї густа пилюка. То старостівські дочки викаблучували з поліцаями польку та краков'як. Вирядившись по-святковому, поважні старости і старостихи, які втекли з багатьох сіл в Пирнів під захист німців, любувалися молоддю і, мабуть, мріяли про те, що вже скоро повернуться в свої села і знову запанують.

Музика, цокання каблуків, сміх, вереск. І нікому не чути стогонів і крику, що доносяться з сусіднього будинку районної поліції. Там катують заарештованих, тих, хто тікав до лісу і їх спіймали або заарештували, запідозривши в зв'язку з партизанами. Німці хочуть знати все про партизанів. Але заарештовані мовчать.

І кожного з них гестапівець попереджає:

— Думати до ранку! Завтра — капут!

Майор в супроводі гебітскомісара, коменданта містечка і голови райуправи Ковалья оглядали укріплення Пирнова. Майор залазив у доти, оглядав траншеї.

Гебітскомісар був незадоволений:

— Треба було збудувати траншеї в три ряди.

Сухопарий майор крутить вусики, посміхається:

— Ми не збираємось вести з мужиками позиційну війну. Наше завдання — наступати. Ми повинні знайти їх у лісах і знищити. В нас вистачить сили, хоробрості й зброї.

Проти цього ніхто нічого не міг заперечити.

II

Пан Коваль радо вітав дорогих гостей. До нього завітали сам гебітскомісар і пан майор. Вигинаючись, мов гумовий, Коваль низько вклонявся, задкуючи в кімнату,

а на червоній лисині аж пара виступила від радості і хвилювання.

Оглядна Ковалиха, зачесана «по-берлінському», поралась біля пасок. Побачивши гостей, вона перестала гримати на дівчат, що слугували їй, кинула виводити пухлою рукою хрести й хрестики, улесливою і багатообіцяючою посмішкою зустріла прибулих. Вона встигла вже вивчити кілька німецьких слів і порадувала офіцерів своїм привітанням.

Повнотілий гебітскомісар, повні рожеві щоки якого були пересічені глибокими рівчачками біля носа і через те здавалось, що він увесь час загадково сміється, поцікавився, чи не німкенья пані головиха, а сухопарий майор з блідим, як у аскета, красивим обличчям, задумливо крутив тонкі вуса а ля Фрідріх і нехабно оглядав дорідну головиху.

На небувалу цю зустріч прибув і перший поплічник Ковалю, його заступник Устим Титаренко, шістдесятирічний дідуган в синій чумарці з добротного сукна, в широких козацьких шароварах і сивій шапці. Його кремезна постать нагадувала актора, який зібрався грати в театрі колишнього гайдамаку.

Так виряджався Титаренко лише у великі свята. Завжди похмуре його обличчя, на якому висіли довгі сиві вуса і сидів бульбастий ніс, сьогодні помолоділо і своєю покірливістю нагадувало лик святого Миколи. Завжди сердиті очі, що бачили багато звірств, чинених ним же самим, в зв'язку з чим стали зеленкуватими, як в хижого звіра, тепер лагідно іскрились і мружились, мов у kota. Так і здавалось — погладь його за шерстю — відразу завурчить по-котячому.

На велике незадоволення головихи, він безцеремонно розсівся в м'якому кріслі і задимів своєю люлькою, мов паровоз.

Коваль, що весь саяв, мов змащений олією, запрошував гостей:

— Пробачте за убозтво наше, дорогі панове, хе-хе-хе, живемо, як ведмеді в барлозі. Присаджуйтеся, будь ласка, до столу... Ні культури тобі справжньої в нас, ні обстановки, не те, що у вас у великій Німеччині, хе-хе-хе. Далеко ще нам гнатися за вашою культурою. Ось сюди, пане майоре, тут м'якше, зручніше, хе-хе-хе.

І гострий погляд у бік жінки:

— Жіночко! Ти вже там того... що встигла приготу-

вати... що бог послав к великодню, так би мовити, хе-хе-хе.

І знову до гостей:

— Вікно, може, відчинити або квартиру? Патефончик завести? Така нудота в нас, таке безкультур'я, хоч вовком,— хе-хе-хе, вий.

Косячи оком на майора, Ковалиха подавала на стіл. Розчулений гебітскомісар, який любив догодити своєму животові, жадібними очима оглядав страви, торжествував:

— О, майн фрау! Це добре! Багато будем кушат, багато трінкен. Партизан — капут. Дойче зольдат — партизан пух-пух. Буде порадок, новий порадок... будем багато, багато кушат.

Титаренко, почувши, що партизани скоро будуть знищені, не витримав. Вибив об ріжок крісла попіл із люльки і заговорив. Він виливав усе те, що йому, видно, давно наболіло.

— Давно час, конешно. Бо скажу я вам, господа любезні, не дадуть нам життя партизани. Ні вам, ні нам. А ми без вас — не ми, конешно.

Його, мабуть, ніхто не слухав. Ковалиха шипіла гадюкою в кухні на дівчат, Коваль ніжно тяг своє — хе-хе-хе, гебітскомісар старанно порався біля шинки, а розчервонілий майор задумливо тяг з келишка шнапс і не відривав очей від дверей, де, мов ненароком, часто павою пропливала головиха.

А Титаренко і далі виливав свою душу:

— Розсобачився народ, з повиненія вийшов, конешно, не признає твердої власті. А без влади — річ неможлива. От було в мене до революції господарство. Не так уже щоб і добре, а, конешно, підходяще. Докупити б земельки, заводик який збудувати — жити можна було б. В вісімнадцятому все розтягли, конешно. До шнура.

Офіцери, не звертаючи уваги на базікання старого, розговорились між собою. Вони давні друзі — не одну країну в Європі пройшли разом. Говорили по-німецькому і Коваль, хоч ні слова не розумів по-німецьки, слухав ту розмову, мов пісню великодніх анголів.

— Ти по-старому любиш поїсти і випити, друже,— кепкував майор незлобиво, а сам не міг відвести погляду від дверей.

Гебітскомісар задоволено вурчав, розриваючи зубами шинку, і в свою чергу викривав майора:

— О, а мій друг майор, бачу,— по-старому гульвіса і серцеїд. Відчуваю, ні,— впевнений: сьогодні ще в одного поважного мужа проріжуться ріжки!

Вони довго регочуться — майор тихо, воркітливо, а гебітс — голосно, захлинаючись до сліз. Їм дрібно і задоволено вторив Коваль, немов бозна-як задоволений з того, що йому готувалося, а Титаренко терпляче чекав, поки вгамується той сміх.

— Воював я в Петлюри, був у гетьмана Скоропадського, конешно. Але без вас був би нам зашморг. Прийшли ваші в вісімнадцятому — і моє добро знову повернулося на подвір'я. Та не судилося тоді, конешно, вдержатись. То щоб воно й тепер не проморгати...

Гебітс продовжував лівиво їсти, видно було — не лізло вже йому в пельку, але їв, бо боявся, мабуть, зобидити свою утробу... Майор вже крутився на кухні біля Ковалихи, щось шепотів їй на вухо, і та аж звискувала зо сміху.

Коваль прислужливо підкладав гебітсові ласі шматочки, а Титаренко говорив, радий, що його слухають.

— В тридцятому і зовсім по світу пустили. Та я не загинув. Ждав, конешно. Як бога ждав. Знав, що прийдете. І діждався — знову господарство своє з зубів у колгоспу видрав. А тепер у своє село не потикайся — партизани там господарюють. Так що воно, конешно, давно пора їх знищити. Сам поведу. Я всі шляхи тут знаю, від мене, конешно, не сховаються.

Гебітс нарешті закінчив їсти, хвилину дивився втомленими очима на Титаренка, ніби тільки що його побачив, і потім розслаблено сказав:

— Іх шляфен... спать, спать.

Коваль і Титаренко підхопили під руки обважнілого гебітскомісара і обережно, намагаючись ступати в ногу, повели його до ліжка. В сусідній кімнаті лящав пустотливий сміх Ковалихи і по-голубиному вуркотів бас майора.

III

Уже два дні ми з Степаном Юхимовичем перебували в невеличкому селі Ровжі, за кілька кілометрів від Пирнова.

Степан Юхимович Науменко — людина того віку, коли їй можна дати і тридцять п'ять, і сорок п'ять або й зовсім п'ятдесят років. Вище середнього зросту, міцний, стрункий,

мов юнак, він був дуже рухливим і енергійним. Просте селянське обличчя, загоріле на пекучих морозах і обвітрене весняними суховіями, було темнобронзове, посічене густими зморшками на чолі. Очі карі, живі, з вогником і ледве помітною лукавинкою — дивиться на тебе, слухає, а очі говорять: «Говори, говори, я тебе знаю».

Тут його знали всі. Тільки-но заїдемо в село — оточують і старі й малі, як кажуть, за руку здоровкаються, на ім'я і по батькові називають. І він теж кожного на ім'я і по батькові, того питає про щось, з тим просто пожартує.

Науменко виріс тут в районі, працював на пункті «Заготсіню», потім в райвиконкомі, бував в усіх селах. Тепер Науменко командував партизанським загonom «Перемога».

Зупинились ми в хаті колгоспника Романенка. Син Романенків Ілько, двадцятирічний красунь, був ад'ютантом у Науменка.

З нами в село прибув взвод розвідників. Розвідники день і ніч нишпорили біля Пирнова, попід Києвом, а ми розробляли тактичний план розгрому пирнівського гарнізону.

На столі лежав великий аркуш паперу, а на ньому було нанесено весь Пирнів, до останньої хатини. Тепер тільки старанно наносились всі стежки й підходи, вогневі точки ворога. Двері до хати раз за разом відкривались, заходив хтось із розвідників; після короткої розмови на карті додавались які-небудь нові позначення.

Коли хто-небудь із розвідників відповідав нечітко або не уточнив під час розвідки якоїсь деталі, Степан Юхимович дуже сердився.

— Чортову матку ти взнав! На кухні тобі картоплю чистити, а не в розвідниках ходити. Пароплави під'їхали! Це й сліпому видати, що під'їхали. А ти мені скажи: скільки на них гітлерів, яке озброєння? Ти розвідник, а не американський спостерігач. Даю шість годин — і щоб мені було доложено точно.

Невдаха-розвідник вилітав з хати, а Науменко кликав Іллю.

— Іллюшо! Одна нога тут — друга там, катай до Млинченка. Скажеш — німці на пароплавах приїхали. Хай розвідає точно, що за німці і чого їм треба. Бо такі розвідники, як цей — чортову матку довідаються.

Ілля, якому особливо подобалось козиряти і цокати каблуками, молодцюватого крутнувся перед командиром і,

викликавши сльози замилювання на очах матері, побіг виконувати завдання.

А Степан не міг усидіти на місці:

— Знаєш, проїду я, мабуть, сам. Чорт їх зна, скільки їх там підїхало? Може, весь план доведеться ламати.

Він з жалем дивиться на наш план, ніби його вже й справді треба ламати. Розраджений, він міняв рішення, але все ж не міг всидіти в хаті. Закурював товсту цигарку і виходив на вулицю поговорити з людьми і на ходу віддати деякі розпорядження.

Старий Романенко годинами просиджував у хаті, не міг відірвати очей від плану, мабуть, намагався збагнути незбагненне. Мовчить-мовчить та враз, ніби надумавшись, заговорить.

— А то до війни теж землеміри в колгосп приїздили. Теж над планами сиділи. Так у тих приладдя такі були — наче фотографія на триногах і реї такі довгі з цифір'ю. Один з реєю стоїть, а другий в апарат дивиться. І все — на план. А в вас, значить, інший план, без апарата. Скажи ти — на всякий план своя потреба єсть. Ну, а ото ж таке, як гадюка, вигинається — Десна кажете?

— Десна, діду.

— Угу, значить, Десна, — переконувався старий і знову сидів мовчки, димлячи цигаркою.

Його дружина нашими справами не цікавилась. Вона, не присідаючи, поралась біля печі, уста її були по-святковому стиснені, і взагалі було видно, що ці дні вона переживала, як найбільше річне свято. Тільки очі в неї були сумовиті, задумливі. То працювала вона, не підіймаючи подовгу від роботи голови, то враз, коли хтось промигне повз вікно, просто з горшком, який мила, молодю підбігала до вікна або прочиняла двері в сніи. Я знав — це вона чекала сина. Коли Ілля був у хаті, її обличчя було невпізнаним, молоділо, розквітало рум'янцем, а очі світилися ніжністю. Тоді вона підступала до Степана Юхимовича і неспіливо запитувала:

— Може, обідати подавати, Юхимовичу?

— Та вже ж обідали! — дивувався Степан.

— А воно не завадить. — І додавала: — Хоч поїжте, поки вдома, бо хто зна, як воно там у вас у лісі.

Її цілком підтримував і чоловік:

— Звісно — там всяк буває. А ти не питай, а подавай на стіл краще.

Я весь час помічав, що Романенчиха щось хоче сказати Науменкові важливе, та, мабуть, не зважається. Я не помилився. Якось, вибравши влучну хвилинку, вона заговорила:

— Страшно їх проклятих. Може, не займали б їх, поки не лізуть у ліс, хай сидять там собі в Пирнові, бо зачепиш їх — лиха не обберешся.

Степан тільки посміхнувся, а Романенко накинувся на дружину:

— Ат, базікаєш, стара. Баба, а теж у воєнні справи! Та ти бачиш, які у них плани? По таких планах — жодному фашистові не втриматись. Він сидить собі, думає — нікто його не знає і не чує, а він, голубчик, уже тут на плані позначений. Так що ти займайсь собі своїми справами, стара.

Час від часу до нас з'являлись гінці із штабу загонів. Начальник штабу повідомляв — готуються німці в Чернігові, підтягуються в Остер, з'явився гарнізон за Дніпром в Ясногородці. Ми ще раніше знали: готується нам вогневий мішок, обтягують нас німці сталевим ланцюгом. Тепер це підтверджувалось кожним новим донесенням. Треба було поспішати. Безумовно, нас у Пирнові менше всього чекають. Вони подумати, навіть припустити не можуть, що партизани готуються піти на таке зухвальство. Вони збираються собі спокійно відсвяткувати в Ковалю великдень, а потім уже рушити на нас і розгромити.

Довідавшись, що за донесенням однієї з дівчат, які допомагали Ковалісі випікати паски, на карту потрапив і Коваль, і гебітскомісар з майором, старий Романенко зрадів так, немовби він сам впіймав їх всіх у пастку.

— Так і той рижий уже на плані? Прищобнуло, значить, вовкові лапу. Знав я його, знав, собаку. Тихий такий був раніш, понуристий.

Надвечір план розгрому пирнівського гарнізону був закінчений. До Ровжів вступив у повному складі загін «Перемога», дві роти загону імені Щорса, підтягувались озброєні дружини з сіл. Стара Романенчиха, притиснувши руки до грудей, очима проводила колони. Очі її світилися захопленням і радістю. Вона говорила своєму старому:

— Світе мій, яка сила. Еге, де в чорта, діду, втриматись тому німцеві? І без твого плану бачу — не витримати йому, окаянному.

Ілля підвів наших засідланих коней. На його обличчі грала урочиста посмішка, очі блистіли, вся постать повни-

лась нетерпінням і молодечим запалом. Він полюбив бої, чекав їх з нетерпінням.

Ми прощалися з старими. Мати нікого не бачила, крім Ілька. Вона простягла до нього руки, хотіла, мабуть, обняти, пригорнути на прощання, а він ураз опинився в сідлі, весело кинув: «Бувайте, мамо»,— і вітром вилетів у ворота. Під вишнею, в сусідньому дворі, я запримітив білу хустку, і чийсь молоді усміхнені очі. Міцна рука ніжно кивала Науменковому ад'ютантові, а він у відповідь тільки світив їй рівним рядом білих зубів. Я зрозумів, чому він поспішив першим виїхати з двору.

Я придержав свого коня. Оглянувся на старих. Мати стояла серед дороги і тремтячою рукою хрестила нам услід. В її очах я запримітив тугу, розпач і легенький наплив образи — вона не так хотіла розстатись із сином. Мені раптом спало на думку покликати Іллюшу, повернути його назад, наказавши тепліше попрощатися з матір'ю. Але коли глянув на шлях — Ілько вже загубився в клубах пилуки, помчавши кудись виконувати Науменкове завдання.

Загони заглибились уже на лісову дорогу. Остання рота виходила з Ровжів.

IV

Сутеніло. Від голови колони в кінець пронеслось: «Привал!»

Зупинились у великому старому лісі. Звідси до Пирнова — чотири кілометри. Коли добре вслухатись у вечірню тишу, чути бомкання єдиного дзвона в маленькій церквці. То скликають там на вечірню молитву — завтра великдень.

Зібралися командири підрозділів. Вони одержували бойове завдання. Пирнів повинен бути оточений з усіх боків. Для німців передбачався один вихід — в весняну Десну. Але й на другому березі вони не знайдуть порятунку, бо переправлялась туди в засаду бойова група під командою самого начальника штабу загону «Перемога» Микити Корчагіна.

Осторонь сидів гурт партизанів-провідників. Це були колишні лісники, мешканці Пирнова, та ті, що знали всі доріжки і стежки на підступах до містечка і могли пройти по них з закритими очима.

Одержував командир завдання, і Степан Юхимович викликав провідника. І хоч це попередження чули всі, він повторяв кожному зокрема:

— Дивись мені — не проморгай. Щоб вивів точно. Розкажуй, як ти вестимеш?

Провідник поспішно розповідав про свою путь.

— Від балки чуть-чуть вправо повернеш і тоді держи курс прямо. Якраз проти жандармерії і вийдеш.

Коли Степан Юхимович викликав провідника Олександра Бабича, перед ним став не один провідник, а два. Другий був Іван Ємельянов. Хоч ніколи Ваня й не був біля Пирнова, хоч і не знав тут жодної стежки — ніхто цьому не здивувався.

Бабич і Ємельянов — нерозлучні друзі. Сашко виріс над Десною, а Ваня десь над Окою. Зустрілись вони вперше в партизанському загоні. І така між ними дружба зав'язалась, що водою, як кажуть, не розіллеш. Тінню ходили один за другим. Тільки відстав десь від Івана Олександр, Іван уже по всьому табору мотається:

— Сашка не бачили?

І таке в нього заклопотане обличчя. А Олександр тимчасом в другому кінці розпитує:

— Не було тут Ємельянова? Та де ж він, пропащина?

І коли врешті знаходили один одного — стільки було радості.

Отож завдання, що лягало на плечі Олександру, завжди в однаковій мірі приймав на себе і Ємельянов.

Відійшовши від командира, Бабич з Ємельяновим почали зразу ж радитись, як їм краще провести свою роту на вихідну позицію. Сашко черкав щось на піску і тихо пояснював, а Ваня схвально кивав головою і навіть пробував щось радити чи заперечити, ніби він знав цю місцевість не гірше свого друга.

Я бачив — хоч Степан Юхимович і впевнений у своїх провідниках, але, мабуть, дуже жалів, що не може сам замінити всіх. Тоді б його серце було спокійне.

Науменко керував підрозділами, що наступали з півночі, я йшов з півдня. Спочатку провідником визначив мені Степан котрогось з лісників, а потім, подумавши, покликав Іллю.

— Іллюшо! Підеш із командиром. Та дивись мені...

— Єсть, товаришу командир! — молодцюватю козирнув Ілля.

По очах я бачив — не хочеться Романенкові відставати від свого командира. Він, справді, не витримав, запитав:

— Залишатись там до кінця бою?

Я прийшов йому на допомогу.

— Проведеш на місце і негайно до товариша Науменка.

Закінчилась нарада і командири вже збирались розходитись по підрозділах, коли це з-за кущів виїхала парокіна підвода. Правив нею партизан з головного дозору, на возі теж сиділи партизани, а коні були чужі. Чийсь голос обурювався:

— Дров шукав. Чи вже і в ліс виїхати не можна?

Підвода спинилась. Партизани стягли з воза бородатого дядька. У виношеній фуфайці, в великих жовтих ботинках — він справді нагадував лісоруба.

— Я ж не знав, що не можна. А в мене дров немає... жінка лається, от і шукав...

— Чортову матку ти шукав, собако!

Побачивши Науменка, «лісоруб» зблід, замовк і враз дрібно затрусився, мов схопила його лихоманка.

— Староста, — пояснив мені Степан.

— Ну, говори мені — без брехні тільки, бо я тебе знаю, — куди їхав?

Староста мовчав, втупивши в землю вже мертві очі.

Стало так тихо, що я навіть почув, як десь за кущами розмовляли між собою Бабич і Ємельянов: «Це ж великдень. Всі німці і поліцаї в рай потраплять». — «Жаль, жаль — весь рай запаскудять». — «Чорт з ними — хай і в рай ідуть, аби цього світу не поганили».

Староста більше не промовив жодного слова: чи то був такий упертий, чи, може, йому з переляку відняло мову.

Ми ж розуміли — німці в Пирнові не дрімають, — безумовно, цей «дроворуб» був їх розвідником.

V

Серед ночі мовчазний ліс враз ожив. Зашелестіли кущі, пошепки передавались команди. Трісне десь гілка, брязне випадково хтось зброєю — і вже несеться по ряду — шшш... тихше.

Жодного різкого звуку, тільки шерех по землі сотень ніг, та чути, як живе ліс, як рухається по ньому не легкий

шелест вітру, а щось грізне, сильне, живе. І навіть солов'ї притихли. Чи, може, то просто заснули вони в таку пору перед світанком?

Ніч темна, непроглядна. Ще з вечора посунули важкі хмари, почав був накрапати дощ. Вже тільки вночі дощ перестав. Земля парувала, дерева рясно покрились росою, насичена сизим туманом темінь давила, здавалось такою твердою, що люди ніби не йшли, а весь час врізалися в якусь стінку.

Передові дозори ще звечора залягли на околицях Пирнова. Вони сповіщали через кожні чверть години, що в містечку все спокійно, ніяких ознак підготовки до бою не помічено. Допізна на майдані скигвила гармонь та заливались сміхом старостівни.

Але не сховалось від розвідницького ока і те, що гарнізон жив насторожено, дотримуючись всіх правил воєнної обстановки. Жили всі доти і укріплення — там день і ніч вартували солдати, на узліссі були встановлені секрети з ручними і станковими кулеметами. Можливість вскочити в містечко до перших пострілів відпадала.

Ми розуміли — ворог зустріне нас шквальним вогнем. Підійметься тривога в гарнізоні. Успіх залежатиме від першого ривка вперед. Перший постріл — і загальна атака. Партизани повинні ввірватися на окраїну ще до того, поки всі німці вступають у бій. Коли ворог встигне опам'ятатись і зайняти оборону, тоді можна воювати тут день і піти ні з чим. Або накликати на себе ще й німців з Києва. Треба було ворога примусити воювати в будинках, зв'язати його можливості до маневрування.

Ми знали: зуміємо це — не побояться наші партизани сміливо кинутись просто на першу гарячу лавину куль, ввірвемось блискавично на околицю — ми переможемо. Здринуться хлопці, поклоняться першим кулям, заляжуть, не добігши до містечка, — справу вважай програною. Можеш тоді виводити з бою людей, виносити вбитих і поранених і повертатись назад у ліси. А за тобою вслід, не відриваючись, піде осмілілий ворог.

В нас усе було передбачено. Та все ж ми хвилювались. Це була найбільша і за масштабом, і за відповідальністю операція з усіх тих, які доводилось досі проводити. І не випадково, хоч було парко тієї весняної ночі, я відчував, як за мій бушлат пробирається неприємний холодок, відчував, як тремтить голос в Степана Юхимовича.

А час наближався. Думка працювала напружено: чи все передбачено? Чи немає де якої помилки?

Ідемо неширокою дорогою. Вправо і вліво розійшлися партизанські підрозділи. Рівно в три тридцять — кожен підрозділ повинен бути на призначеному для нього місці. В три сорок п'ять — обережний рух вперед, такий рух, щоб не тріснула жодна гілка, щоб не задзвеніла зброя, не вивався голосний подих з грудей...

В чотири ноль-ноль — атака.

До Пирнова з усіх боків повзли бійці.

Сіріло. Розвіялись раптом в небі хмари, потяг холодний вітрець з Десни. Порожевіли тумани на сході. Вже можна було розрізнити дерева в темряві, побачити тінь товариша, що повз за два кроки.

До початку атаки лишилися хвилини. І якщо час дуже швидко летів тоді, як виходили на цю позицію, і все здавалось — не встигнеш, то ці останні хвилини завмерли, довелося навіть годинник прикласти до вуха, щоб перевірити, чи не спинився він в таку відповідальну хвилину. Але серце годинника билось і стрілка повзла...

І враз замовкли солов'ї, зойкнула тиша. Зграєю куріпок пурхнула нам назустріч кулеметна злива.

VI

Перша кулеметна черга зірвалась в центрі нашого фронту.

Олександр Бабиц і Іван Ємельянов, просуваючись зі своїм підрозділом до околиці містечка, раптом наштовхнулись на замаскований ворожий кулемет. Першим впав на росяну траву смертельно поранений Сашко Бабиц. Ваня встиг шпурнути в кулеметне гніздо гранату, але в ту ж мить і сам звалився на друга. Вони загинули в першу хвилину бою.

Зачастили безладні постріли патрулів, люто наїжачились доти.

— Вперед! — котилась команда, і партизани рвонулись у Пирнів.

Час тепер полетів швидко, бо передранкова темрява враз розвіялась від спалахів ракет та снопів мерехтливих трасуючих куль.

Партизанська атака була навальною. Я бачив, як йшли партизани на ворога. Побачивши ту безстрашність, з якою вони наступали, я зразу відчув — ми переможемо. Недалеко від мене була партизанка Іванова. Вона всього кілька місяців як узяла зброю в руки. Коли прибула в загін із своїм чоловіком, була несмілива, боязка. Вона з острахом дивилась на зброю, а зачувши постріл, — затуляла вуха руками, не могла бачити поранених. Але скоро попросилась зарахувати її в бойовий підрозділ. Вивчила гвинтівку, почала ходити на бойові завдання.

Я зачарувався, побачивши цю несміливу колгоспницю тепер в пирнівському бою. З гвинтівкою наперевіс, вона одною з перших рвалась у ворожий гарнізон. Червона хустина сповзла їй на шию, біляві коси розсипались, маяли по вітру. І враз вона впала. Не добігла всього кількох кроків до траншеї. Так і лишилась лежати з пробитим серцем, широко і безвольно розкинувши руки. Інші вже ввірвались в найближчу вулицю.

Захлинулись секретні кулеметні гнізда. Але просуватися далі ставало важче. Доти були невразливі і непреступні. Основним силам довелося залягти перед ними. Та в містечку вже діяли наші групи — вони встигли прорватися через вогневу завісу.

В гарнізоні — паніка. В одній білизні, не встигши навіть взутися, фашисти вискакували з будинків. Всюди їх зустрічали партизанські кулі, автоматні черги. Вони валились на порозі, повертались назад в будинки, а ті, що встигли вискочити з будинків, у тваринному жахові метушились по городах, на подвір'ях, шукали рятунку. Деякі кинулись на берег Десни. Шлях до дотів і укріплень їм був закритий.

Та через якийсь час вогонь ворога став більш організованим і дошкульним. Групи партизанів, що діяли в містечку, були зв'язані вогнем з вікон, горищ будинків.

Ми ввели в дію свої міномети. Але, головне, треба було задушити хоч кілька дотів.

Партизан Павло Бойправ по-пластунському поповз до найближчого дота. Звідти летіла назустріч ціла злива куль. Німці навіть не звертали уваги на те, що ми зосередили на амбразурі вогонь кількох автоматів. Кулі лягали навколо Бойправа, вкривали його пилюкою, запорошували очі.

«Брешете — доповзу», думав одне Павло.

Йому лишилось ще проповзти кілька метрів, щоб потрапити в мертву зону. І в цей час, мов ножем черкнуло по животу. Безсило впала на землю голова, в роті враз пересохло. «Невже кінець?»

Минула хвилина, і поранений враз якось конвульсійно рвонувся вперед. Мертва зона. Кулі, як бджоли, дзижчать над ним, безсилі вкусити. Дот. Амбразура. Дві гранати, одна по одній, полетіли в роззявлену пащу.

Рота підійшла до крайніх будівель.

Степана Юхимовича я зустрів біля мінометників. Він особисто показував мінометникам, по яких будинках слід вести вогонь. Треба було дивуватись, як міг він бачити щось серед пороху і диму. Його захриплого голосу майже не чути було за безперервною тріскотною пострілів та лункими розривами мін.

— Храмов, гей, Храмов! — гукав він. — Ану, ще пару мінок по отому-ось будинку. Он, он, бачиш біля військкомату. Бачиш — дах попроривали, по наших строчать.

Оточені, справді, перетворили горище двоповерхового будинку на бойову фортецю. З горища вони обстрілювали партизанів.

Перша міна розірвалась біля порога будинку, друга і третя — на горищі. Заклубочились стовпи чорного диму, а через хвилину захитались над будинком червоні язички полум'я. Вділілі гітлерівці заметались по горищу, мов пацюки на потопаючому судні, проривались через димову завісу, падали додолу.

Науменко торжествував:

— Ага, завертілись... Втікають... Чортову матку втечеш, катюго.

І в очах його задума. Про що він думає? Може, згадує, як горіли в розведеному гестапівцями вогні його сестри, а може, бачив він тяжчі муки закатованого батька й старенької матері?

— Ага, ага! — оживає знову він. — Ану, перекинь вогонь на отой будинок зліва. На пошту. Не знаєш, де пошта?

Ворожий опір слабшав. Партизани зайняли вже половину містечка.

З групою бійців я ввірвався в довгий одноповерховий будинок. Тут була, мабуть, якась установа. В великій кімнаті стояли шафи з паперами. Було безлюдно, тільки в невеличкій кімнатці побачили двох жінок. Одна невеличка,

огрядна, друга — висока, тонка, з переляканим блідим чоловічим обличчям. На запитання: чи є тут німці або поліцаї — заперечно замотали головами.

Через хвилину я почув в кімнатці якесь вовтузіння. Коли заглянув туди, — остовпів з подиву. Мій ад'ютант, скромний і сором'язливий хлопчина, кібцем накинувся на високу жінку, здер з неї спідницю, а вона пручалась в його руках в одній сорочці.

— Ти сказився? — обурився я.

Ад'ютант глянув на мене розгублено і, почервонівши, пояснив:

— Поліцай, гад!

То справді був переодягнений поліцай. Перший полонений в той день прибув на командний пункт в квітчастій хустці і жіночій сорочці.

Взвод Бориса Маркіна просувався до будинку Коваля. Гебтскомісар і майор зустріли партизанів вогнем. Тільки Маркін переступив поріг кімнати, як з-за дверей, мов укус гадюки, автоматна черга. Поранений Маркін все ж таки встиг кинути в кімнату гранату. Будинок захитався від вибуху. Майор з гебітом закінчили свою кар'єру.

Наші дівчата-санітарки винесли з бою пораненого командира Маркіна, а за ним привели рижу людину. Жодного разу не бачивши його в очі, я впізнав його — то був Коваль.

Іллю Романенка Степан Юхимович послав з особливим завданням — врятувати заарештованих. Тюрма була захоплена, в'язні звільнені. Вони вийшли з відтінками слез на очах. А вслід за ними пронесли на плащ-палатці короборого Науменкового ад'ютанта. Побачивши Степана Юхимовича, він ледве посміхнувся посинілими вустами і слабим голосом доповів:

— Ваше завдання виконано, товаришу командир!

Бій перекинувся в другу частину містечка. Тільки тепер я помітив, що високо в небі світить сонце, що день на диво чудовий. Годинник показував годину дня.

Науменко сидів на пні. Починався суд над зрадниками.

Першого підвели Коваля. Невеличкий, рижий, він, мабуть, страшенно перелякався у ці години, бо зразу осунувся, аж позеленів, а зім'ятий піджак висів, мов на дрючку.

За старою звичкою він низько вклонився. Впізнавши Науменка, упав на коліна, потягся губами до чобота.

— Товаришу Науменко. Пощадіть. Ви ж мене знаєте... Собака я... Винен... Вину свою я кров'ю... кров'ю скуплю... Візьміть з собою...

— Крові в тебе не вистачить, собако, скупити свою вину.

Коваль побачив — пощади йому не буде. Підвівся на ноги, дивився в землю.

— В рівчак пса! — наказав Степан.

Серед диму пожежі показався Ковалів помічник — Титаренко. Його впізнали здалеку по вусах і широкій синій чумарці. Він ішов у супроводі двох партизанів, але почував себе незалежно. Здавалось, не на суд ішов, а на свою собачу службу, так і дивись — зараз накинеться і докорятиме за непорядки.

І, справді, він зустрів нас не скиглінням і плазуванням, а докором:

— Що ж це ви наробили? Думаєте, німці простять вам за це? Конешно, по голові не поглядять.

— Ич ти, старий собако, чорт твою маму візьми, ще й тепер про гітлерівців не забуваєш?

— А як же? То ж сила!

— Гноєм лягла твоя сила. Ти скажи краще, скільки людей невинних загубив?

— Нікого я не губив.

— Як нікого?

Науменко почав називати йому імена тих, хто загинув з наказу цього зрадника.

— Така моя була посада, — пробурмотів він.

Науменко не всидів на пні. Він, мабуть, хотів вразити дошкульним словом цього дідугана.

— Ти ж своїх, своїх людей, катюго, на смерть посилав. Де ж твоя совість?

— Свої люди мене старцем зробили.

Науменко махнув рукою.

— Скидай чоботи.

Титаренко здивовано закліпав очима:

— А я ж у чому ходитиму? Це ж грабунок?

І, мабуть, тільки тепер зрозумів цей виродок, що і йому прийшов кінець. Ураз зблід, вуса затремтіли, а очі стали скляні.

— Розстріляете?

— В зуби подивимось!

Він почав стягати чоботи. Зняв один, довго хазяйно-

вито оглядав з усіх боків, зітхнув і відкинув убік. Потім повернув очі до Степана:

— А може, той... залишите? Більше в політику не вмішуватимусь... жити хочу.

— Інші теж хотіли жити. А ти жалів?

— А-а...

Він повільно роздягнувся, розправив обома руками вуса і мовчки пішов до Коваля.

Ще довго йшов суд над зрадниками.

VII

Було пів на третю, коли загони покидали Пирнів. Над пожарищем уже кілька разів пролітав літак-розвідник, і вже коли в палаючому містечку не лишилось майже зовсім партизанів, налетіли ворожі літаки, скинули бомби. Глуха луна від важких розривів покотилась по лісу.

Загін імені Щорса пішов попід Десною на Жукин. Загін «Перемога» ішов назад через Ровжі.

Ми з Науменком підїхали до санчастини. Обїйшли поранених. Їх було понад сорок. Підходячи до крислатих дубів, ми зняли шапки. На возах покоїлись наші бойові друзі. Поряд, як і в житті, тепер вічним сном спали Сашко Бабич і Ваня Ємельянов.

В тіні дубів, на плащ-палатці лежав Ілько Романенко. Легенький вітрець грався його розкішним волоссям, на грудях спокійно лежали воскові руки.

Науменко витер шапкою сльози.

— Бойовий хлопець був... Комсомолець.

Вже відходячи від загиблих, запитав мене:

— Поїдемо разом?

Я згадав — шлях наш буде через Ровжі, повз двір старих Романенків. Перед очима, як жива, стала Іллюшина мати: тремтячою рукою хрестить наш слід, а в очах і сум, і жаль, і легенька образа на сина. До горла підкотився важкий клубок. Я сказав, що поїду попід Десною.

Через кілька хвилин я проминув партизанську колону. Кінь летів, як вітер, а хотілося, щоб мчався ще швидше, щоб хоч вітер міг збити тугу з серця. Навіть радість відчуття, що бій закінчився блискучою перемогою, не могла заглушити жалю і суму за багатьма товаришами, з якими сьогодні востаннє ми разом були в бою.

Над Пирновом все ще клубочились важкі хмари чорного диму.

ОПОВІДАННЯ ПАРТОРГА

У лісі гуляє віхола. Сердитий холодний вітер грається зі снігом, жбурляє, крутить і несе його кудись у ніч, в непроглядну темряву. Важко стогне ліс, шумлять віковічні сосни, з тріском ламається сухе гілля, б'ється об примерзлі стовбури дерев.

В партизанській «хаті» тепло, затишно. Не досягає сюди холодний вітер через товсті стіни з кругляка, обкладені сіном і сніговим настилом. Серед «хати» чепурна цегляна пічка, залізні труби, почервонілі від вогню, протяглися через усю хату, пашать теплом.

В пічці безперервно палає вогонь. Мерехтливий пучок тягучого світла тягнеться з отвору пічки, розходитьсЯ в різні боки, як промінь чарівного ліхтаря, освітлює двері, завішені старою ковдрою. На ковдрі, сірій від інею, мов на кіноекрані, хитаються чорні тіні від людей, що скупчились біля пічки. На нарах, покритих злежалим сіном, відпочивають партизани.

Перед дверцятами на дубовій колодці, що править замість стільця, сидить товариш Нестерчук, секретар парторганізації роти. Чорний витертий кожушок зсунувся на широкі плечі. Гарячі червоні спалахи вогню освітлюють його широке мужнє обличчя, загоріле від вітрів та морозів. Очі примружені, світяться теплом, на товстих губах добродушна посмішка. Чорні вуса, закручені по-чапаєвському, надають його обличчю рис войовничості, підкреслюють велику внутрішню силу. Нестерчук старанно підкладає в пічку смолянисті скалки. Він лише час від часу відриває очі від вогнища, щоб оглянути нових партизанів:

їх біля нього чоловік сім. Все молодь. Лише сьогодні прибули до загону. Для них все цікаве, незвичайне. Вони охоче розмовляють із парторгом, який кожного вечора обов'язково повинен поговорити з людьми. Інакше він і заснути не може. Новичкам він приділяв особливу увагу. З ними не лише говорив, а й у бій водив сам, вчив їх воювати і одночасно вивчав кожного, на що той здатний.

— Так ти його, кажеш, по зашийку? — вже який раз перепитує він молодого хлопця з живими чорними очима. — І не злякався?

Сірі глибокі очі Нестерчука сміються, хитаються в них мерехтливі вогники.

— Чого б злякався? — образився хлопець. — Ми не з таких. А що ще з ним було робити? Бачу, веде нас той дурень і веде. Думаємо, за село виведе і відпустить, бо ж свій. В школі разом з нами вчився: дурень, а задавака. Все хотів верховодити. Коли прийшли німці, в поліцію пішов. Мати каже — не йди, а він своє. Нас теж намовляв, а я сказав: собаками ми не станемо. Так партизанами нас звав весь час. А потім захопили нас у Німеччину. Йому на станцію вести наказали. Він і веде. Кажу йому: «Куди ж ти ведеш — відпусти нас, не хочемо ми до тієї Німеччини, хай їй чорт». Так куди — ще визвірився: «Ходіть, ходіть, каже, остолопи, менше тут партизанів буде, як вас спровадять». «Ах, ти ж, думаю, сам остолоп, ще насміхатись будеш. Так, думаєш, ми і поїдемо? Що ми не знаємо, де партизани?» «Відпустиш, кажу, по-доброму?», а сам підходжу до нього. Так ще за гвинтівку схопився дурень, затвором клацнув. Тут мене і взяло. Плигнув до нього, вирвав з рук гвинтівку та як клацнув його по зашийку, то він тільки глипнув, мов окунь, ротом, вирячив очі, як жаба, та й дух віддав богу.

Всі засміялись. Сміється і Нестерчук.

— Молодець! Йй-бо молодець! — каже він. — Буде з тебе, Миколо, справжній партизан.

Потім він допитливо позирнув на присутніх.

— А ось з вас ніхто й не зваживсь. — Голос його прозвучав іронічно і з докором.

Ті урвали сміх. Винувато опустили додолу очі.

— Хіба ж за Миколою встигнеш?..

— Незвично вперше...

— Все одно в Німеччину не пішли б...

В Нестерчука знову засміялись очі.

— Бити ворога треба сміливо. Без страху в серці, з відвагою.

— Навчимося...

— У гурті не страшно. Аби стріляти вмів...

Нестерчук пильно подивився на хлопчину, що сказав ці слова. Це був високий стрункий хлопець з красивими рисами дрібного обличчя, з чорним прилизаним, але густим і пишним волоссям. Його сірі з просинню очі світились лагідністю і добротою, з тонких вуст весь час не сходила якась напіврозгублена посмішка.

«Такий курки не заріже,—подумав чомусь Нестерчук.— Але з нього може бути справжній воїн. Такий, як Федір Бова».

Перед очима парторга раптом постала знайома постать: такі ж веселі сірі очі, лагідна посмішка, тихий скрадливий голос і звичка сором'язливо по-дівочому червоніти. Коли Федора, що вперше з'явився в загоні, прикомандирували до роти, Нестерчук тоді подумав: «Ну, ця красна дівця навоює». Але згодом Нестерчук червонів сам перед собою, коли згадував про це і вже більше ніколи не робив висновків про людину з першого враження.

Нестерчук неквапливо підклав у вогонь кілька сухих полін, полум'я зникло, настала повна темрява. Ще сердитіше завив за сніговою стіною вітер, ще жалібніше застогнали дерева.

— Учитись воювати, хлопці, треба. Адже стріляти тільки добре —це ще мало. Треба, крім цього, виховувати в собі ще інші почуття.

Вогонь весело спалахнув у пічці, освітив молоді обличчя, що були зацікавлено звернені до Нестерчука. Юнаки мовчали, але видно було, що вони чекають від парторга розповіді про те, які це такі особливі почуття і як їх виховувати.

Та Нестерчук не квапився розповідати. Він повільно скрутив цигарку, витяг з вогню палаючу скіпку і прикурив. На якусь мить в партизанській «хаті» розвіялись сутінки, вималювались зігнуті постаті сонних партизанів, від невеличкого віконця з розмальованою морозом шибкою враз повіяло холодом.

Прикуривши, Нестерчук почав оповідати. І хоч не на цю розповідь чекали молоді партизани, але вони слухали уважно, боячись пропустити жодне слово.

— Був у нас у загоні партизан. Ваших років парубок. Непомітний такий, сором'язливий, мов дівчина.

Нестерчук чомусь більше всіх затримав свій погляд на чубатому хлопцеві, аж той зашарівся.

— Звали його Федір Болва.

Нестерчук помовчав якусь мить, ніби згадував, яким же був той Федір. Потім розігнав рукою клуб сивого диму, що тягся до отвору пічки, і продовжував:

— Спочатку він ось теж так... Як-небудь, каже, воюватиму за прикладом інших. Спочатку приглядався, а потім розійшовся. Мінером став. Та яким мінером! Немов він все своє життя тільки те й робив, що німецькі ешелони підривав. Дощ, сніг, мороз, темрява непроглядна,— а він іде. І вже коли пішов Федір, то наробить ворогу лиха: то ешелон, то машина, то міст полетить в повітря.

А фашист, він хоч і пихатий, а боязкий. Коли його верх, то мов індик надметься, гелготить, а коли бачить, що непереливки, то, мов заєць, прищулить вуха та давай тікати.

Спершу день і ніч по залізниці гасали, думали, мабуть, що так і весь час буде. Але ми швидко осідлали дорогу. Вони вночі ракети кидали, охорону виставили. Тільки бачать — ні ракети, ні патрулі, ні охорона не допомагає. Пустять ешелон, а він загуркотів під укіс. Перестали вночі їздити. Їздили лише вдень. Ліс на півкілометра понад залізничною колією зрубали, бліндажі побудували, мадьярів та поліцію посадили. А ті з заячою хоробрістю стріляють цілий день по лісу, а на ніч у гарнізон втікають. А вдень проходять ешелони — один за одним.

Бачу — засумував наш Федір. Мовчазний такий став, не їсть нічого, схуд. Очі тільки горіли, мов у хворого.

— Чого ти, Федоре,— питаю бувало,— захворів, чи що?

— Ні, не захворів,— тільки й скаже.

— То, може, закохався? — пожартую.

Махне тільки рукою,— мовляв, не до цього мені,— і відійде мовчки.

Кожен день виходив зі своїми товаришами на узлісся до дороги. Спробували було якось до колії підповзти — обстріляли, поранили одного.

Пішов якось я з ним на дорогу. Замаскувались, спостерегаємо. А по дорозі через кожні двадцять хвилин ешелон за ешелonom. На фронт тягнуть танки, гармати, гітлерівці їдуть, навіть пісень горляють, гади. А з України добро ве-

зуть. Ледве повзуть: то все ж наш вугіль, пшениця, сало. Проїшов ешелон з невільникми. З вагонів дівчатка виглядають, мабуть, востаннє, сердешні, хочуть поглянути на наші широкі поля, на ліси гомінкі, на наше небо прозоре. Одна білою хусткою махнула в вікно, мов відчуваючи, що ми тут спостерігаємо.

— Не можу я,— каже мені Федір.— Може, там чия з наших сестер в рабство поїхала. Ви бачили — хустинкою хтось у вікно? Та вони ж знають, що ми тут, вони допомогли нашої просять... Ні, не можу я,— сказав тільки це, та так розхвилювався, аж сльози на очах показалися.

Серед слухачів пронеслось легеньке зітхання. Нестерчук підняв на них очі, але не побачив нічого, бо в приміщенні стояли сутінки. Він тільки тепер помітив, що в пічці перегоріли дрова, велика купа жару почала покриватися сивим попелом. Він підкинув сухого паліччя.

— А через день підходить до мене Федір, веселий такий, радісний і не впізнати, де той і смуток подівся. Відвів мене вбік, оглянувся сторожко навколо, зашепотів:

— Як ви думаєте, товаришу парторг, чи довго не буде руху на залізниці, якщо зірвати моста через нашу річку?

Я замислився. Мені стало зразу зрозуміло, що надумав Федір. Безумовно, коли зірвати цього моста, то на довгий час рух спиниться, але ж як зірвати? Міст охороняло біля батальйону різного зброю, озброєного до зубів. Зарились у землю, пристріляли кожний метр землі — не підходить і близько. Наш командир про це вже давно думав.

— З місяць не ходитимуть? — квапив мене Федір і так дивиться, ніби варто мені тільки підтвердити його думку, як міст злетів би в повітря.

— Та не місяць,— кажу.— Тоді можна і взагалі їм суюдою шлях закрити.

— Справді? — зрадів він. Здорово. Тоді я пішов.

І Федір заспішив від мене.

— Куди ти, кажу, постривай.

— До командира,— сказав, не зупиняючись, і зник.

Вночі пішов Федір з двома товаришами на операцію. Він вирішив за всяку ціну зірвати той міст.

Нестерчук почав припалювати цигарку. Вичікувальні погляди вп'ялися в нього.

— І зірвав? — не витримав, запитав чубатий.

— Зірвав. Такі люди, як той Федір, за що не візьмуться, то роблять.

Нестерчук пожадливо затягнувся, закашлявся. Відкашлявшись, якусь мить задумливо дивився в вогонь, мов забувши про те, що оповідав.

— А як він? — несміливо запитав хтось.

— Ціною життя зірвав той проклятий міст наш Федір,— глухо сказав Нестерчук, а потім, помовчавши, розповів про подвиг Федора Болви.

— Ніч тоді була осіння, дощова. Вартові часто освітлювали міст ракетами, часто стріляли з автоматів і кулеметів.

Далеко від мосту Федір побудував з хлопцями невеликий пліт, наклали на нього мін, толу. А брати треба було багато — міст залізобетонний, здоровенний. Десятком кілограмів не висадиш. Рушили вони за течією. Вся рота пішла їх прикривати. Спочатку пліт вів один Федір, інші берегом пробирались, але коли наблизились до мосту, рухатися так було небезпечно: могли помітити.

Федір ще задовго перед цим придумав, як підбиратися до мосту. Метрів за чотириста від мосту всі ввійшли у воду. Обережно брели в холодній осінній воді, занурившись по шию, тихо проштовхували попід берегом замаскований гіллям пліт. Нелегка справа, хлопці, кілька годин у воді в таку ніч пробути. Але їх гріла надія. Під міст підбралися щасливо. Навіть вівчарки не чули — була така тонка робота.

Заклали міни, тол, лишилось тільки шнур запалити, а тут якраз їх і викрили. Освітили ракетами, обстріляли. Полізли під міст. Хлопці відстрілювались з пістолетів, бо автоматів не брали з собою. Один з Федорових друзів був відразу вбитий, а другий поранений.

— Плигай у воду і пливи! — наказав йому Федір.

— А ти!

— За мене не турбуйся!

— Попливемо разом!

— Ти що? Командира не слухати? Болва не піде, не виконавши наказу. І ти виконуй. Ну!

Партизан кинувся в річку. Ще раз був поранений, мало не втопився, але вибрався на берег, і наші його ранком підібрали.

Федір мовчав. Він не відстрілювався, поспішно припасовував до велетенської міни вибуховий капсуль. Фашисти вирішили, мабуть, що партизани знищені, полізли під

міст, зібралися на мосту. Коли підійшли до нерухомого Федора, він... зірвав міну. Міст злетів у повітря.

Нестерчук замовк. Весело палахкотів вогонь у пічці, а в лісі бушував вітер. Молоді партизани сиділи, мов скам'янілі.

— Немає нашого Федора, але й по цей день ця залізниця не працює. Ми поклялися, що і не працюватиме, поки будуть тут фашисти,— сказав Нестерчук після мовчанки.

— Це була справжня людина! — нарешті в захопленні прошепотів той, що огрів поліцая по зашийку.

Решта на знак згоди хитнули лише головами.

Через хвилину знову, як вогонь у пічці, спалахнула жвава розмова.

— Це була людина незвичайної сміливості,— сказав один.

— Але що ж йому було інакше робити?

— Як що? — здивувався чубатий.— Міг же він теж кинутися в річку, не зірвавши моста. Це — герой!

Вислухавши їх суперечку, Нестерчук сказав:

— Був він звичайний хлопець. Такий, як оце й ви. Але в боротьбі з ворогом розкрилась його незвичайна сила і почуття, сильніші смерті.

— А які ж це почуття?

— Почуття любові до Батьківщини і свого народу. Ця любов надає людині сили принести себе в жертву для щастя Батьківщини і всього народу. А хіба у вас, товариші, немає цих почуттів? Є, є, хлопці. Ви ще справжні чудеса творитимете. Запам'ятайте моє слово. А тепер — спати, спати.

Нестерчук підвівся, розправив широкі плечі, підкинув одним плечем кожух, ласкавими очима окинув зачарованих хлопців. По всьому було видно, що їм зовсім не хотілося спати.

Коли Нестерчук вклався вже на своє місце, його торкнув хтось за плече. Повернувшись до нього, Нестерчук упізнав по блискучих очах і чорному крилу розпатланого волосся чубатого. Він прошепотів до нього гаряче:

— Товаришу Нестерчук! Я вас дуже прошу — пошліть мене в мінери.

Нестерчук бачив: в його очах не було вже знайомої лагідності, а з вуст зникла напіврозгублена посмішка. Очі світилися рішучістю і відвагою.

«Такий, справді, замінить Федора», подумав він задоволено.

Нестерчук упіймав його гарячу руку і міцно потиснув.

— Гаразд. Я вірю.

— І хлопці теж... Вони сміливі...

І ще щось шепотів хлопець на вухо, захоплено, переконливо, але в лісі посилилась буря: глухо і жалібно стогнали дерева, ламалось сухе гілля, лунко билось об промерзлі стовбури, і Нестерчук не міг почути тієї клятви, яку давав йому щасливий хлопець.

НЕЗАБУТНЄ

Платону Вороньку

Потім бій лунав на верховині,
Потім ти його знайшла в траві,
Руки білі, очі сині-сині...
Лиш біляві кучері в крові.

П. Воронько

...Ми поспішали. Наш їздовий, чубатий і засмаглий Микола, схожий на цигана і з лиця, і манерою поганяти коней, невгавав усю дорогу. З присвистом і смішками він вимахував батогом, і наша трійка мчала зі швидкістю автомашини.

Була рання весна. В небі стояло веселе сонце, холодний вітерець шелестів молодим, ще жовтуватоблідим листям придорожних берез, в вишині пливали білі стрічки перистих хмар і журавлине курликання. Під хмарами дзвеніли жайворонки — їм не було діла до того, що не вийшли в поле орачі, що земля задарма парувала, безнадійно чекаючи засіву; що десь вдалині гриміли гармати і лилась кров; що колгоспники з усіх навколишніх сіл озброювались і стежками й дорогами йшли на смертний бій з ворогом,— до всього цього жайворонки були байдужі: вони співали свою вікову пісню, вони, як і кожного року, славили весну.

На возі нас п'ятеро. Крім мене, їздового Миколи, мого вистового Андрія і помічника начальника штабу Проценка, з нами була дівчина Неля, двадцятирічна партизанська лікарка.

Хоч вона вже довгий час перебувала в загоні і мені часто доводилось з нею бачитись, але поговорити так і не випадало. Коли зустрічались, вона або коротко доповідала, або запитувала — я відповідав. Від сторонніх я чув про Нелю, що дівчина вона ретельна на роботі, безстрашна в бою, сердечна в поводженні з товаришами; чув, що всі наші хлопці закохані в Нелю, але вона однаково з усіма ласкава і нікому не дає будь-якої переваги.

Сьогодні я мав можливість ближче придивитись до дівчини. На возі Неля почувала себе незручно. Вона весь час дивилась на дорогу, що лишалась позаду, і незадоволено хмурилась, мабуть, від Андрійових жартів.

Андрій відзначався тим, що вмів покепкувати з дівчат. Тільки зустрівся десь з дівчиною при людях, так і пішов, так і пішов сміхотворити. Коли ж випадково залишався на самоті з дівчиною — відразу ставав невпізнаним. Де їй дівалась його жартівливість! Стобичив мовчки, як пень, і намагався якнайшвидше відкараскатись від дівчини, що починала немилосердно його висміювати.

Але в гурті він був хоробрим. Він кидав на адресу Нелі різні двозначні репліки: то щось про місячні ванни, то про солов'я, і хоч я і знав про добропорядність дівчини, та, бачачи, як вона червоніє і міниться, був готовий змінити свою думку. Неля нетерплячим рухом плеча раз по раз поправляла хустку, незадоволено хмурила лоба. Невже Андрій знає якийсь невідомий усім секрет дівчини?

Я почав уважніше придивлятися до Нелі, впіймав себе на думці, що дуже мало знаю навіть її зовнішність. Буває якось так, що довго живеш з людиною в сусідстві, зустрічаєшся, вітаєшся, а коли запитують тебе про колір костюма знайомого чи про очі знайомої, то задумаєшся, і відразу виявиться, що по-справжньому не знаєш цих знайомих.

Ось так у мене вийшло і з Нелею. Я знаю, що це дуже старанна, скромна, допитлива студентка медінституту, що в партизанському загоні звали її лікаркою, що вона інтересна дівчина, а ось зараз дивився на її профіль і згадував: а які ж у неї очі? Сині, чорні, карі?

Мені запам'яталися загальні риси її симпатичного, помітно неправильного, трохи блідого обличчя з чорними мачинками під очима, розкішні коси і довгі чорні вії. Тепер я згадав і про те, що не випадково не пам'ятаю жодьору її

очей — вона якось завжди уникала дивитись мені просто в очі, все відвертала погляд убік або дивилась під час розмови у землю.

Зараз вона сиділа до мене боком, пильно дивилась кудись у поле, і на цей раз я знову бачив лише частину її обличчя, кінчик носа в мачинках і довгі вії. Я бачив, як міниться її обличчя з кожним Андрійовим дотепом: то виступить на щоді рум'янець, мов хто прикладе блідорожевий пелюсток жоржини, то враз рум'янець сховається, брови то незадоволено нахмуряться, то враз розглядяться, і тоді вії заморгають швидко-швидко, як у людини, що ось-ось заплаче.

Мені здалося, що Неля глибоко бере до серця кожен жарт вістового, але не сміє дати йому відсіч.

Я різко обірвав Андрія. Неля ніби здригнулась, рвучко обернулась у мій бік, з подивом і вдячністю глянула на мене. І я ніби вперше побачив дівчину. Мене, поперше, вразило те, що в Нелі абсолютно правильні риси обличчя, а по-друге, я побачив її очі. Вони надавали її обличчю якоїсь особливої краси, були глибокі, як зоряне весняне небо, великі, проникливі, з якимсь ледве вловимим фосфоричним блиском.

На якусь мить Неля глянула мені у вічі, і враз її очі спалахнули, на щоках заграв рум'янець, а на устах розцвів усміх — щирий, теплий, привабливий. Вона опустила довгі вії і швидко відвернулась.

Іхали мовчки. Неля більше не поверталась у мій бік. Андрій незадоволено сопів, навіть Микола мовчки підганяв коней. Я думав про те, що турбувало нас всіх у ці дні.

Ось уже кілька днів наші загони в усіх кінцях партизанського краю вели запеклі бої з великими силами фашистів. Вночі в штаб примчав вершник з півночі і доповів, що четвертий батальйон веде тяжкий бій з ворогом. Треба було обов'язково дати йому підкріплення, але підкріплення у нас не було. Я дав завдання відкликати на цю дільницю фронту кілька рот з інших батальйонів, а сам, взявши лікаря, бо в четвертому батальйоні лікар був поранений і нікому було подати навіть першу допомогу, зараз мчав у четвертий батальйон. Нам залишалось проїхати ще сорок-п'ятдесят кілометрів.

Уникаючи зустрічатись очима з дівчиною, я пильно дивився вперед, намагаючись помітити що-небудь цікаве.

Попереду виласть курна дорога і не було жодної людини, жодного руху.

Ми їхали узліссям. Ліс жив, гомонів по-весняному. Причепурились урочисто берізки, сосни терпко пахли молодим галуззям, тільки дуби ще стояли задумливі — ніяк не могли зважитись скинути з себе торішнє мідяно-чорне листя і покритись молоденьким, зеленим. У кронах дерев галасували сороки, видзвонювали об деревину строкато виряджені дятли.

Раптом з-за дерева вирвався вершник. Він мчав галопом, низько припавши до кінської шиї, і час від часу відкидав убік руку з нагаєм. Навіть здаля було видно, що стомлений кінь рветься вперед з останніх сил.

Я догадався, що батальйонові скрутно. Вершник рвучко осадив коня, на його обличчі я прочитав радість від несподіваної зустрічі — він, мабуть, не чекав так швидко зустрітись зі мною. Кінь став, як укопаний, часто поводючи змокрілими боками, з його морди капали шматки пузирчастої піни.

— Товаришу командир! Біда — ворог прорвався, — доповідав збуджений зв'язковий. — Батальйон відійшов у ліс, командир убитий. По шляху йдуть танки — вони вже в селі...

Я стривожився. Назване зв'язковим село було кілометрів за вісімнадцять-двадцять звідси. Як не мчав вершник, але танки могли відстати від нього не набагато і тому я занепокоєно глянув уперед — вони могли вже зараз з'явитись перед нами.

За ліском село. Через село в'ється вузенька річечка, і я зрозумів, що саме тут навіть незначними силами можна затримати ворога.

— Вперед! — наказав я Миколі, і наша трійка рвонула з такою силою, що Андрій, який на хвилину зазівався, відкинувся на спину і задер вгору ноги.

Через кілька хвилин ми були в селі. Трійка спинилась, до нас підбігали озброєні люди — жителі партизанського села. За кілька хвилин зібралося чоловіка з півсотні. Вони вже знали від нашого зв'язкового про небезпеку і дуже зраділи нашому приїзду. Саме перед цим командир і політрук сільської групи самооборони радились, як їм бути. На протипожежній вишці сиділо два сільські партизани — вони спостерігали за дорогою і сусіднім селом, звідки мали з'явитися фашисти.

Поки що ніяких ознак появи ворога спостерігачі не помічали. Ми зійшли на місток. Річечка була вузька, неглибока, в ній зараз було води попід руки, а місцями й по коліна. Влітку вона зовсім пересихала. Хоч перешкода і незначна, але все ж перешкода, і я був упевнений, що навіть наявними силами нам пощастить затримати ворога до часу підходу кадрових партизанських рот. Одне мене турбувало — мало було в сільських партизанів набоїв, та й до того частина з них була озброєна лише мисливськими рушницями. Правда, в нас було два кулемети: один «максим» на нашій тачанці, а в самооборонців якийсь трофейний кулемет з німецького танка. Стріляв він, як говорив молодий білявий кулеметник, скажено, але часто відмовляв.

В усякому разі, я вирішив дати бій, незважаючи навіть на те, що ворог вів наступ танками і механізованою піхотою.

Наказавши пильно стежити за шляхом, ми з Проценком сіли на коней і в супроводі командира групи самооборони та Андрія поїхали понад річку, щоб визначити місце розташування нашої оборони. На міст партизани натягали цілу копицю соломи, принесли дві пляшки бензину. Двоє вартових лише чекали наказу, щоб спалити міст.

За всіма клопатами я зовсім забув про Нелю. Прямуючи до протипожежної вишки, я побачив її одну по-стать на березі річечки. Дівчина дивилась туди, де причаїлись за горбом Андрій і Микола. Я хотів підійти до неї, але саме в цей час почувся крик з вишки:

— Ідуть!

Вдалині знялася стрілянина, заливались кулемети, розірвався снаряд, другий...

Я піднявся на вишку і оглянув місцевість. Нічого не побачив у задимленій долині. Глянув униз — там стояла Неля, великими очима дивилась на мене.

— Неля, — звернувся я до неї, — накажи хлопцям — хай палять міст.

На вищі сиділо два парубійка. Один років вісімнадцяти, з гвинтівкою і стрічкою блискучих набоїв через плече, у витертій кубанці з широкою червоною стрічкою навскіс. Видно було, що йому дуже подобалась ця справжня партизанська форма. Другий — зовсім підліток, у батьківському великому кашкеті. Хлопці навперербій кинулись розповідати, як вони помітили в сусідньому селі ворожі

танки і машини, причому менший весь час підсував угору кашкета, що сповзав йому на очі, і голосно шморгав гостреньким носом. Він гордо тримав у руках велетенського самопала.

В сусідньому селі вже хазяйнували фашисти. Їх не видно було за будівлями та деревами, але свою присутність вони виявляли поодинокими пострілами і автоматними чергами. То в одному місці, то в другому почали підійматись стовпи чорного диму, викоплювались червоні язички полум'я.

Я відіслав старшого хлопця з наказом до Проценка, що розташувався з партизанами за селом, а сам з меншим хлопцем лишився спостерігати.

Зав'язалась розмова. Я дивився в бінокль, а хлопчина жадібно на бінокль і на мене. Йому, мабуть, дуже хотілося глянути в чарівні скельця.

— Тебе ж як звуть? — запитав я.

— Степаном, — з гідністю відповів хлопець.

— Років скільки?

— Шістнадцятий. Ну, видно що? — поцікавився він у свою чергу.

— Видно. Ти що — теж у самообороні?

— З першого дня. Я шість гвинтівок і сорок гранат дістав хлопцям.

— А в самого така допотопна зброя.

— Чому ж допотопна? Стріляє не гірше гвинтівки.

Степан войовниче потряс своїм самопалом.

— Ти пробував?

— Авжеж. Потім я зарядив рубаним гвіздяк та сіллю і спробував на поліцаєві. Це ще було восени. Він у відпустку приїздив, ходив п'яний, розбишачив, то я йому як дав межі очі, то так і повилазйли. Більш не приїздив у гості. Кажуть, у місті на базарі грає та співає жалібних...

Я глянув на Степана. Його оченята, сміхотливі і сірі, поблискували задоволено, а на гострому носіку висіла велика прозора краплина — він забув у цей час шморгнути.

— Дайте глянути, — вказав він очима на бінокль.

— Глянь, Степане, та витри носа.

Він швидко тернув рукавом під носом і припав очима до скельця.

— Ой, нічого не бачу.

Зате я й без бінокля все добре побачив. Саме в цей

час з сусіднього села на широкий рівний грейдер виповзав перший танк, за ним показався другий.

Здіймаючи сиву куряву, один за одним повзли танки, виходили автомашини. До слуху невиразно долинав приглушений рев.

Я оглянувся навколо. Палав дерев'яний міст, до вишки понад берегом поспішала Неля, на горбку припав до кулемета Микола, по-котячому вигинаючись, повз назустріч танкам Андрій. Партизанів, що окопались понад річкою в чагарниках, мені, на жаль, не було видно.

Все виразніше чути було завивання моторів. Скрегогучи гусеницями, наближались танки.

— Ну, Степане, час кидати сідало. Давай, парубче, вниз.

Степан слухняно поповз на землю, я теж почав спускатися з вишки.

Вже, коли був метрів за чотири від землі, враз почув якийсь тріск над головою. Цьвокнули кулі. Я зрозумів — по вищі стріляють з кулемета.

— Стрибайте! — крикнула знизу Неля. В цей час в кінці вигону розірвався снаряд. Не роздумуючи, я плигнув додолу і поповз, бо відразу не зміг підвестись на ноги.

Другий снаряд розірвався під чіємось хлівом, третій влучив у вишку.

Сутичка з ворогом закінчилась, здавалось, за якусь хвилину.

Коли Микола полоснув по танках з кулемета, автомашини з піхотою відразу зупинились. Зупинились і танки. Тільки один, передній, враз піддав газу, розвинув швидкість і кинувся до села. Вискочивши на горбок, танкісти, мабуть, побачили річку і палаючий міст, бо на якусь мить машина зупинилась. І саме в цю мить Андрій кинув під ворожий танк, одну за одною, дві в'язки гранат. З-під машини вилетіли гусениці, танк оповився чорним смердючим димом. Решта, зробивши кілька пострілів, повернули назад. За ними відповзла колона автомашин і згодом ворог сховався в сусідньому селі.

Знову настала тиша.

Я підійшов до берега. Неля стояла під вербою і вичікувально дивилась в той бік, де димився чорний ворожий танк. Я зрозумів: вона так само, як і я, стурбована — чи не скоїлось чого з нашими хлопцями.

Ось Микола підвівся на ноги. Пішов до танка. Над чимось схилився. Я здригнувся — невже Андрій загинув?

Глянув на дівчину. Вона стояла бліда, як мрець, притримувалась рукою за вербу, щоб не впасти.

Не роздумуючи, я пішов у воду. Неля кинулась услід. Вже на середині річечки вона випередила мене, вибралась на берег і, хоч чоботи її були повні води, а бігти заважав мокрий одяг, швидко зникла за горбком.

Коли я вибіг на гору, побачив їх усіх трьох. Неля й Микола вели під руки Андрія. Він, немов п'яний, плутов ногами.

— Контужений,— пояснив Микола.

Поклавши Андрія на плащ-палатку, ми знов перейшли річку. Тут уже чекав Степан з підводою. Він з таким виглядом сидів на передку і тримав у руці віжки й батіг, немов хтозна вже скільки часу погоничував на партизанській запряжці.

Виїхали на околицю села, ближче до лісу. Зупинились біля чиєсь хати. Назустріч з глухим гавкотом вискочив жовтобровий лискучий пес, чорний, як галка. Господарів не було, але Бровко, як видно, вирішив твердо відстоювати спорожніле подвір'я. Згодом він примирився з тим, що в двір заїхала незнайома підвода, а в хаті оселились нові господарі.

Андрія занесли до хати. В хаті було напівтемно, віяло пустою — господарі, забравши все, що можна було взяти, пішли в ліс.

На широкій дощаній канапі біля вікна намостили сіна, заслали плащ-палатку і поклали Андрія. Він був блідий, безмовний, тільки на високому чолі напружено билась сині набряклі жили.

Неля від нього — ні на крок. Його рука в її тремтучій руці — вона весь час стежить за пульсом. А сама бліда, де й подівся рожевий рум'янець, тільки мачинки стали ще виразнішими. Очі вологі, вії опущені.

Я вийшов на подвір'я. Сонце вже зайшло. Від лісу до села підступали сутінки, небо було сине, бездонне, над обрієм спалахнули перші ледве помітні зорі.

В двір зайшов Проценко.

— Як наші самооборонці? — запитав я.

— Народ бідовий. Дуже жалкують, що ворог відступив.

— Нічого, хай не турбуються. Воювати ще доведеться. Ми добре розуміли, що фашисти поведуть наступ, але тільки зранку.

Я покликав Миколу і наказав спішно їхати в штаб нашого загону за підкріпленням і мінерами — треба було за всяку ціну замінувати шлях перед ворожими танками. А сам разом з Проценком пішов оглядати наші позиції. Згодом повернулася і наша розвідка, яка побувала в сусідньому селі, в самому розташуванні ворога, і теж підтвердила, що ворог наступати не збирається. Наказавши старанніше окопуватись і слідкувати за ворогом, я повернувся до «штабу». Так ми назвали кату, де лежав поранений Андрій, хоч нікого там із штабних працівників і не було.

Ніч була тепла, зоряна. Вдалині малиново розцвітала пожежа — здавалось, ніби там загорявся ранок. Я спинився серед двору, задивився на той кривавий відсвіт. З вишняка почулась несмілива пісня солов'я, який, мабуть, вперше заспівав цієї весни.

Я підійшов до хати, сів на призьбі. Прихилився спиною до стінки, і так стало приємно, спокійно, ніби враз зникли геть усі воєнні знегоди, ніби й не було навколо цих пожеж, смертей і поранень, ніби розкинулось лише це весняне глибоке небо та дзвенів на мигтючих дзвіночках-зорях осмілілий соловей.

Не знаю, скільки часу я так просидів, перебуваючи між дійсністю й сном.

І раптом я насторожився. Напівзабуття і млюсть мов рукою зняло. Я почув чийось мову. Так виразно, немов говорили поряд.

Прислухавшись, я зрозумів, звідки доносились людські голоси. Розмовляли в хаті біля відкритого вікна, поряд з яким я сидів на призьбі.

— Нелю, хороша моя, чому ж ти не була такою раніше? — чувся слабкий голос Андрія.

— Якою, Андрійку?

— Ну, як зараз...

І після довгої паузи:

— Мені здавалось, що ти мене найбільше за всіх у світі ненавидиш... Я готовий був крізь землю провалитись, убити себе...

— Дурненький. Я думала тільки про тебе... завжди, завжди.

— А чому ж не сказала про це?

— Ич який! Хіба ж можна... Та ще коли ти весь час кепкував, насміхався. Я думала, ти мене просто зневажаєш... А що любиш...

— Як люблю, Нелю! Більше за все на світі...

— Ну, лежи спокійно, тобі не можна рухатись.

Розмова згасла на якийсь час. Я не вірив своїм ушам— хіба ж справді можна було подумати, що Андрій закоханий у цю дівчину? А вона сама? То хнюпилась, зиркала сердито у відповідь на його жарти. А це бач: «Дурнецький — я думала тільки про тебе...» Спробуй розібрати цих дівчат.

— Мені краще,— почув я згодом Андрійові слова.

— Та полеж ти спокійно,— зовсім іншим тоном чи то просила, чи то наказувала Неля.— Невгамовний ти. Полегшало трохи?

— Полегшало. Я, Нелю, невмирущий. Мене ніяка куля, ніяка міна не візьме.

— Ой, хвалько ти.

Я чув, як Андрій підвівся на ліжку, мабуть, сів поряд з дівчиною.

— Ось бачиш — я вже й здоровий. Це ти мене вилікувала.

— На те ж я й лікар.

— Лікарю ти мій хороший!

Я підвівся з призьби. Вийшов з двору. З лісу повівав по-весняному прохолодний вітрець, солов'ї вже заливалися цілим хором. І така ніч — ніби й не було в недалекому сусідньому селі озброєних до зубів фашистів, ніби не лежали в окопах над річечкою наші партизани.

Підійшов Проценко. Зав'язалась розмова, і поступово розвіявся мій піднесено-щасливий настрій, я знову повернувся до буденних справ війни, і згодом забулись і Андрій, і Неля. Але щось особливе, піднесене, тріпотливе жило в моєму серці.

Десь о четвертій, коли вже почала підійматись на сході рожева заграва, з'явився Микола. Схудлі за одну ніч коні були мокрі, як викупані; вони важко хропли, мов міхи, роздувалися запалі боки — все це свідчило, що мчали вони підряд добрих вісім годин без передишки. З Миколою прибули партизани-мінери. Він доповів, що нам на допомогу вийшли дві роти, але вони будуть не швидко, хіба о дванадцятій.

Не відпочиваючи, мінери пішли в супроводі Миколи на дорогу.

З донесення штабу я побачив, що гарячий день починався не лише над цією невеличкою річечкою. Фашисти танками і машинами, з чисельною артилерією рвалися з усіх боків у наші партизанські володіння. Всі партизанські підрозділи вже були втягнені в бойові дії.

Почало розвиднюватися. З кожною хвилиною можна було чекати ворожого наступу. Я вирішив, що хоч сил у нас і небагато, але треба буде за всяку ціну втриматись до того часу, поки прибуде підкріплення.

Домовившись про всі деталі наступного бою, ми з Проценком рушили за село до партизанів. Тільки повернули в вузьку вуличку, що поміж городами вела до річечки, як де взявся кудлатий Бровко. З жалібним виском, мов хтозна-який знайомий, він почав лащитись, підповзаючи на зігнутих ногах і міцним хвостом збиваючи росу на молодій траві. Бровко, мабуть, зрозумів, що тепер повинен триматись тільки партизанів.

На сході жевріло. Поволі зникали зорі, небо ставало більш прозорим. Над річечкою застиг рожевосизий туман, і здавалось, що це не річечка, а широка, повновода ріка. В садках докінчували свою пісню солов'ї.

Ми йшли вузькою вуличкою, зарослою сивим від роси споришем. До чобіт липла волога пилюка, поряд нас ліниво трухикав Бровко, залишаючи на спориші вузький слід. Він час від часу зупинявся, розумними очима дивився на людей і жалібно повискував.

Над сусіднім селом, мов грозова хмара, стояв чорний дим.

З берега річечки донеслась тиха, бойова пісня, що була нашим партизанським гімном:

Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів.

То співали партизани. Музику до загальновідомої пісні скдав хтось із партизанських композиторів, і вона жила, поширювалась. Скільки композиторів, відомих і невідомих, у ті грізні дні складали мелодію на ці гнівні, остерігаючі, повні впевненості слова! В одному кінці країни співалась вона так, в другому — по-іншому. Часто бувало, що зустрічались десь на привалі дві різні мелодії на ці слова, і тоді співаки, не сперечаючись, котра з них правильна,

завжди вибирали кращу, або з'являлась третя мелодія, ще краща від попередніх. Та однаково по-бойовому і гордо звучало:

Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів.

Партизани, хоч не спали весняну ніч, були бадьорі, рішучі. Те, що вчора ворог, впіймавши облизня, відійшов без бою, бадьорило їх.

— Дамо їм ще не так сьогодні,— сказав задержувато Степан і войовниче шморгнув посинілим носиком.

Ще раз оглянувши наші позиції і поговоривши з партизанами, ми спинились на командному пункті. Командний пункт — це горбок під селом, над річечкою, з якого добре видно сусіднє село, дорогу і поле, по якому йтиме противник, а також усю нашу оборону.

Настав ранок. Велике червоне сонце повільно викотилось з-за обр'ю, запалило поле і ліс, обагрило ранковий туман і раптом сховалось за густу завісу хмар.

Позад нас почувся стукіт коліс. То підійшла наша пряжка і зупинилась недалеко від командного пункту в ярку. На возі сиділи Неля, Андрій і Микола. По тому, як Неля показувала, де слід поставити підводу, я зрозумів — тут вона розташовує свою санчастину.

Микола порався з кіньми, а Андрій і Неля прямували до нас. Андрій ступав твердо, упевнено, хоч було й видно, що це коштувало йому немалих зусиль. Поряд, підтримуючи його під руку, йшла Неля. Вона вся, як ранок — тиха, рожева, усміхнена, — гордо й щасливо несла свою голову, і в очах її немов ще жили промені сонця, хоч воно вже й не сипало з-за хмар своєї радості.

— Ну як, Андрію? Не лежитьсья? — запитав я.

Андрій мовчки почав поратися з гранатами.

— Біда з такими пацієнтами, — усміхнено сказала Неля, не відриваючи захопленого погляду від хлопця.

І потім діловито до мене:

— Санчастину я розташувала поряд. Мені треба помічника.

Я призначив їй у помічники Степана.

З явною неохотою той все ж підкорився наказу і вже за кілька хвилин по-старечому топтався біля коней, поправляючи то хомута, то шлею, а Микола звично заліз за своїм «максимом», встановленим збоку від командного

пункту, над самою річечкою, за великим вербовим пнем. Згодом і Андрій підійшов із зв'язками гранат і заліг в окопі біля самої води.

Час тягнувся напружено і повільно. Розвіявши завісу туману і хмар, в небі сяло сонце, на відкритих місцях встигла висохнути роса. Неля вже кілька разів побувала на своєму санітарному пункті, біля нас із Проценком, не забуваючи навідувати Андрія, а ворог все ще не наступав.

— Снідають фрици, — пожартував Проценко.

О восьмій помітили в селі рух. В ранкову тишу час від часу почав влітатися глухий шум — мабуть, заводили мотори.

Згодом, справді, на шляху показалися танки.

На командний пункт повернулись наші мінери. Вони коротко доповіли, що дорога замінована.

Хвилюючись, як завжди перед боем, ми почали спостерігати за ворогом.

За танками посунули автомашини, набиті піхотою. Їх було до біса — танки вже пройшли чималу відстань, а машини, що йшли впритул одна за одною, все виповзали і виповзали з села.

Я не відривав очей від бінокля — танки вже доходили до мінованого поля. Я бачив тільки, як хвилюються наші мінери, адже їм хотілось, щоб кожна міна, поставлена ними, «спрацювала».

Враз ведучий танк окутався чорною пеленою, струснуло землю, в ранковій тиші прогримів глухуватий, але сильний вибух. Він покотився полем, до лісу, і ще довго гримів і перегукувався в лісових хащах.

Коли дим і пилюка розвіялись, я виразно побачив перекинутий набік ворожий танк без одної гусениці. Маши-ни зупинились. З них зіскакували солдати, розсипались по полю.

Ворожі танки відкрили шалений вогонь по селу. З боків і позад нас лунко рвалися снаряди, зайнялись будинки, то в одному кінці села, то в іншому спалахували пожежі.

Один снаряд розірвався на самому горбку командного пункту, над нашими головами просвистіли осколки.

Обминаючи підбитий, решта ворожих танків розповзлася в усі боки і по незораному полю повела наступ на село. Та коли ще один з них підірвався на міні, танки

знову зупинились і повели скажений артилерійський обстріл наших позицій.

В наступ рушила піхота. Визивно, на весь зріст бігли солдати до річечки, з ходу ведучи скажену стрілянину.

Коли піхота наблизилась до річечки, Микола з свого «максима» подав сигнал до бою. Відразу ж з-під ліска лунким татаканням залився трофейний кулемет самооборонців.

Наступаючі враз припали до землі, послабили вогонь, а деякі, вже видно було, лягли назавжди. Та згодом, опам'ятавшись від першого удару, почали наступати короткими перебіжками то в одному місці, то в другому.

Тепер усі ворожі міни й снаряди падали і рвались на лінії нашої оборони, вся злива куль була спрямована в наш бік.

Фашисти, хоч і зазнавали серйозних втрат, вирішили першим ударом вибити нас із села, справедливо гадаючи, що саме в такий спосіб обійдуться меншими втратами. Найзапекліші з них вже досягли річечки, а кілька безумців, мабуть зопалу, кинулись у воду.

І саме в цей критичний момент раптом замовк наш «максим». Довго не роздумуючи, бо був упевнений, що з Миколою сталося якесь лихо, я поповз до кулеметника. Микола був живий і здоровий, тільки люто лаявся, нервовими рухами поправляючи щось у кулеметі.

— Заїло, — винувато сказав він.

Ворог, відчувши на цій ділянці слабе місце і, мабуть, гадаючи, що кулемет зовсім виведений з ладу, сміливо кинувся прямо у воду.

Ми з Андрієм, ніби змовившись, майже одночасно вдарили з автоматів. За хвилину люто накинувся на атакуючих і Миколин «максим». Він аж заливався, так поспішав, немов надолужуючи прогаяне.

Фашисти втікали. Їх трупи занурювались у воду, витягувались на березі, ті, які ще були живі, слабо відповідали, а деякі, більш недолугі, зривались на ноги і бігли, бігли, аж поки їх не наздоганяла партизанська куля.

Ми торжествували — перша атака була блискуче відбита. Дехто вже висловлював думку, що ворог відмовився від дальшого наступу, тим більше, що останні два танки повернули назад. Але я бачив, що піхота залягла і почала окопуватись. Ще шаленіше обстрілювали нас із мі-

нометів. Було ясно, що ворог від наступу не відмовився і замишляє проти нас щось інше.

Андрій заряджав автоматні диски. Глянувши на нього, я згадав про Нелю. Оглянувся на село. Та його я не побачив — за нами вже було не село, а море розбурханого вогню і диму. Смолоскипом палала хата, в якій ми провели минулу ніч.

До командного пункту пригинцем наближалася Неля. Я повернувся на своє попереднє місце, але не впізнав свого окопчика — його рознесло вибухом міни.

Ми зустрілись з нею в запасному окопі.

— Троє поранених і один... — з сльозами в голосі повідомила вона.

В цей час ми побачили, що з ліска чагарника Степан вів пораненого. Поранений був людиною кремезною, він похитувався з боку на бік, і Степана водило, мов на палубі корабля в час шторму. Не зберігши рівноваги, вони впали.

Неля блискавично вискочила з окопу. Я гукнув їй услід, щоб не бігла, бо бачив — місцевість тут відкрита, але вона помчала майже на повний зріст, лише час від часу припадаючи на мить до землі.

Враз прошелестіла міна і квакнула між Нелею і моїм окопом. Я забув нахилитись, чув, як прошуміли над головою осколки. Друга міна розірвалась поряд з першою, саме в той момент, коли Неля знову підвелася на ноги. Я побачив, як дівчина враз спинилась, відкинула голову трішки назад, повільно повернулася до мене обличчям і почала хилитись до землі.

Я підбіг до неї майже одночасно з Андрієм. Неля зустріла нас болісним, винуватим усміхом.

— Влучив, мерзотник, — прошепотіла вона.

Голос її змінився, лице враз зблідло, стало наче воскове, тільки очі були колишні, бархатисто-вологі, бездонні, бездонні... Але де ж той колишній зоряний блиск?

Вона притискувала руку нижче серця.

Ми віднесли її в ярк, до підводи.

— Степане, принеси мою сумку, — попросила вона.

Степан метнувся на те місце, де було поранено дівчину, а я почав шукати бинта на возі. Андрій схилився над коханою, зажурено дивився їй у вічі.

— Ось як, Андрійку... — слабим голосом заговорила Неля. — Не вбереглася... важко... пече. Розріж мені одяг.

Рана була невеличка, трішки нижче серця в тіло вп'явся шматок смертоносного металу. Кров запеклася, ледве сочилась, наливаючись на білому тілі переспілою вишнею.

Я перев'язав їй рану.

Андрій сидів збоку, з очей його котились сльози, і він не помічав їх.

— В штаб мене... до лікаря... без операції не виживу...

Тяжко було на серці.

— Я жити хочу,— сказала вона, звівши на мене очі.

До неї схилився Андрій.

— Ти житимеш, Нелю... Житимеш... Ти ж знаєш...

Що знала дівчина, він не міг договорити.

Я покликав Миколу.

— Негайно в штаб,— наказав я, коли він підбіг до воза.

Поки садовили і вкладали на возі поранених, Андрій стояв ні живий ні мертвий, видно було, що серце його рвалось від розпуки. Йому хотілось бути з нею. Але він, мабуть, думав і про те, що потрібний тут, де йде важкий і нерівний бій.

Неля, мабуть, зрозуміла його настрій.

— Не турбуйся, Андрійку... Я живуча... бережись...

Вона навіть посміхнулась до хлопця, але мене така посмішка не порадувала — мені чомусь пригадалася моя покійна сестричка, саме так вона посміхнулась до мене за хвилину до смерті.

Я наказав Андрієві супроводжувати поранених.

Коні, що вже встигли застоятись на місці, рвонулись риссю, зашелестів під колесами пісок, і за хвилину димова завіса сховала від очей підводу, Нелю, Андрія... В моїй уяві ще довго стояли сумовиті, великі, зоряні очі...

Може б не відразу зрушив я з місця, коли б Степан, який тепер, мабуть, взяв на себе роль вістового, не повідомив мене від імені Проценка, що «фриц заворушився».

Я знову був на командному пункті. Навколо рвались міни, шуміли осколки, цьвохали кулі.

Тепер за «максим» взялись ми вдвох із Степаном.

— Ну як, Степане, не страшно?

— А чого там? Хай стріляє. В мене тепер теж...

Він потряс своїм автоматом і знову голосно шморгнув носом. Самопал теж стримів за поясом.

Друга атака була обережнішою і слабшою за попередню. Рідким ланцюжком ворог кинувся у наступ і після

першого шквалу нашого вогню відкотився назад. В бойовому азарті я забув про те, що недавно сталося, і знову почав уважно стежити за полем бою. Мене дуже стривожило те, що ворожі танки зникли в сусідньому селі. Придивившись пильніше, я побачив, що поступово відходять в село й машини з піхотою. Тікають? Але до чого ж ця друга атака? А ось і знову підіймаються, підповзають ріденьким ланцюжком.

Я зрозумів — ці слабенькі атаки розраховані лише на те, щоб прикувати нашу увагу до одного місця, притупити нашу пильність.

Уважно вдивившись у карту, я зрозумів ворожий задум. Ворог вивів танки і частину піхоти для того, щоб, перейшовши річку значно вище наших позицій, зайти лісом і вдарити нам в спину.

Ще вчора я наказав на лісовій дорозі виставити заслон, але той заслон був зовсім нечисленний.

В той час, коли я давав Проценкові нові розпорядження, з димової завіси вирвався вершник, за хвилину він був біля нас. Зв'язковий доповів, що наше підкріплення кілометрів за вісім звідси.

Якусь мить я вагався, зважував, чи підтягати роти в це село, чи зайняти оборону на такій же річечці далі за чотири кілометри. Там позиція була вигідніша. З заходу відділяло від ворога непрохідне болото і така ж, тільки більш багниста, річечка з півночі.

Зрештою, я зважився. За мить вершник помчав назад з наказом ротам займати нову оборону.

Мої передбачення справдились. Саме в той час, коли піхота ворога знову піднялася в атаку, в лісі, там, де був наш заслон, почулась стрілянина. Стало зрозуміло — ворог пішов танками в обхід. Треба було відступати. І якомога швидше.

Скріпивши серце, я віддав наказ.

Відходили через догоряюче село, польовою дорогою, потім знайомим узліссям.

За греблею, обсадженою вербами, перейшовши місток, зустрілись зі своїми партизанами. Дві бойові роти займали оборону, партизани закінчували окопуватись.

Перший боєць, який розташувався коло самого містка, куди мали йти ворожі танки, був ніхто інший, як... Андрій.

Я здивувався. Хотів був запитати про Нелю, та, глянувши пильніше на хлопця, усе зрозумів. Андрій ретельно зв'язував до купи гранати. Він глянув на мене, ніби на незнайомого, і я не впізнав його очей. Були ж раніше—сині-сині, життерадісні, з лукавинкою... Тепер ця синь була затьмарена важким сумом, незмірною ненавистю і жадобою священної помсти.

Я мовчки відійшов від свого ад'ютанта.

КОВШУНІВ СИН

— Ну, ось тут і розташуємось,— сказав я своїм супутникам. І хоч розташовуватись, власне, не було де: в кімнатах валялась побита мебля, кособочився триногий стіл, в вікнах зяяли вибиті шибки,— ніхто тому не здивувався. Серед усіх інших цей будиночок одним чудом зберігся в найкращому стані.

Жінки-партизанки та завгосп Трохимович, кривий на ліву, могутній дідуган, відразу ж взялися за діло. В кімнатах піднялася пилюка, через вікна полетіли на землю шматки стільців та столові ніжки.

Ми з Овчаренком вийшли на вулицю. Ще подекуди вилися вгору димки — будівлі погоріли, лише щось там на пожарищах дотлівало. То там, то тут вже поралися люди — розтягували недогорілі ушули та стовпи, копалися біля чорних печей і напіврозвалених коминів. Вулицею, видно уникаючи гуртування, стомлено йшли люди, сім'ями, з дітьми на плечах. Здивовано оглядалися, ніби не вірили, що нарешті фашистів вибили з райцентра, що нарешті — воля.

Ми спокійно — за який це час! — горнули цигарки і оглядали все те, що лишилося від нашого райцентра. О, доведеться тут попрацювати, доведеться. Ну, нічого страшного — головне, що фашисти драпонули на захід і драпонули остаточно. Ми знову повернулися в своє маленьке місто, як господарі, як переможці. Думали кожний це про себе, мовчки, бо за війну відвикли говорити по-пустому, відвикли виражати свою радість словами.

Нараз помітили — захвилювались люди на пожарищах, вулиця в одну мить стала порожня — все живе, мов крізь

землю провалилось. Над селищем наростав важкий густий гул. Нам не треба було прислухатись пильно до того гудіння, щоб збагнути, що то.

«Невже бомбитимуть?» очима запитали один в одного. Але навіть бровою не повели в сторону — ніби ми були заговорені від бомб або гарантовані, що в своїй хаті ніяка бомба не страшна.

За мить пронизливий гуркіт моторів мало не відірвав від землі залишків нашого містечка. Із-за потрошених та покалічених дерев, на бриючому польоті, вирвалася трійка стрімких винищувачів, і ледь помітно, одночасно, схитнувши над міською площею привітно крилами, в одну мить і зникли за обрієм. За нею пролинули нові трійки, червонозорі, веселі.

— Видно перебазовуються на аеродром поближче до фронту, — зауважив Овчаренко, проводжаючи очима гомінливі літаки. Його слова я швидше прочитав на губах, ніж почув.

Літаки з гуркотом виривались з одного кінця селища і зникали, поступово затихали на іншому кінці.

— Може, сплять на нашому аеродромі? — вголос подумав я, згадавши, що біля нашого містечка до війни був просторий військовий аеродром.

— А хоч би і в нас — чим поганий аеродром? — знизав плечима Овчаренко.

За хвилину ми забули про літаки, про недалекий фронт, про два роки, що відділяли нас від того дня, коли ми змушені були кинути своє затишне містечко. Ми уважно оглядали все те, що залишилося після хазяйнування фашистів та міркували собі — з чого ж починати оживлювати наш райцентр?

Перш за все подалися до електростанції. Відомо: світло — голова всьому. Знали, що фашистам удалося десь всього півроку назад пустити електростанцію — отож цікаво: чи встигли вони її зіпсувати, втікаючи?

На станції, обсаженій густою стіною осокорів, вештались люди. Хтось худючий, лунко клацаючи залізними кігтями, ліз по стовпі угору. Звідтіля, де біліли фарфорові чашечки, звисали покручені змійки іржавого дроту.

— Га, скільки зим, скільки літ! — громовим голосом привітав нас головний повелитель світла — електротехнік, вусатий дядько Гаврюк. — То оце бачу справжня власть додому повернулася?

Гаврюк зустрів нас ширококорозведеними обіймами, цілується з кожним по тричі підряд, по-старовинному, навхрест.

— Ну, слава богу, слава богу. А то вже аж не вірилось, що хоч коли-небудь на старе повернеться.

Поговорили про се, про те. Зайшли в приміщення.

— Що ж воно тут у вас? Буде світло?

— Авжеж буде! — радо підморгнув Гаврюк. — Ось тільки динаму примонтуємо та електролінію налагодимо... Отож бачили, Антон по стовпах лазить? Аякже — буде, може, ще й раніш, ніж за два дні буде...

— Значить фашисти не знищили апаратури?

Гаврюк скинув з лисої голови засмальцьованого кашкета та пошкріб голову.

— Ге, де ж то, гемони, не знищили? Знищили. Бачите он — валяється динама. Десь були вони, кат їх зна, чи з Польщі сюди привезли, чи ще звідки. Таке барахло було, що видно ще за Адама світило, хльобонули ми з ним біди. Правду сказати, і світло те світилося, як кіт плакав — день поморгає, а тиждень ремонтуємо, ну все ж таки... Коли б були не побили — для себе б сяк-так можна було ще змонтувати...

Гаврюк одяг на лисину свого кашкета, нахмурився.

— Правду кажучи, фашистам то й часу не було нищити, тут переполох такий був, як на курятнику. Покуд-кудахкали вони, гемони, поки зібралися. Кожна шкура своє тягне — в того саквояжі, в того чемодани. А це вже Ковшун, бодай сказився, пристаравсь. Силком затягнув на станцію кількох німців, ломами динаму били. Найбільше сам, чорт понурій, старався.

І знову Ковшун. Скільки про нього довелось наслухатись за ці два роки. Мов нечиста сила прокинулась та розбушувалась у тому Ковшуні.

А до війни знав я його, добре знав того Ковшуна. Непомітний такий собі чоловічок був, тихенько працював рахівником у споживчому, носив витерту, сплюснуту млинцем, смушеву шапку, кланявся кожному низько, чомно, говорив тільки: «мое поштенечко», та «доброго здоровлячка». Там де добрі люди вуса носять, носив незмінну дружню по-смішку і завжди, в кожную хвилину, був готовий прислужитися кожному.

Мене доля звела близько з Ковшуном через його сина. Ковшунів син-одинець, Данько, навчався в моїй школі.

Живий був хлопчина, як в'юн. Здібний, дотепний, але непосидючий, мов вітер. На уроках відповідає тобі без жодної запинки, просто послухати любо, а тільки вийшов з класу — так і пішло. Море енергії було в тому хлопчині.

Пам'ятаю, познайомився я вперше з старим Ковшунном. Розповів йому про сина. Той невідомо здивувався, ніби не запідозрював, що в нього син такий вітер,

— Прощу прощенечка, не може того бути. Він у мене тихесенький, як погоже літо. Він в мене вдома і пікнути не посміє. Це якийсь недорозуменечко.

Запросив мене до своєї господи. Жили Ковшуни скромно, але затишно, жіночка його виявилась теж особливо дуже спокійною, досить таки вродливою, але все ж якоюсь непомітною, ніби чимось заляканою.

— Наш Даня, як боже літо,— тільки й сказала вона.

А Данько й справді сидів за столом, в поті чола трудився над підручником. Книги лежали на столі горою, і тільки тепер я збагнув, чому хлопець так упевнено і знаоче відповідав на уроках.

— Чи то правда, Даньку? — виставився батько на сина.— Чи то правда, що оце мені вчитель кажуть? Та я з тебе сім шкур спушу, барбоса отакого. Та я тебе породив і виховую денно і нічно не для того, щоб ти в мене дубиною ріс, обормотом отаким, а щоб з тебе справжній патріот... ідіот ти, отакий виростав. Я не дозволю, щоб ти мене соромив перед чесним народом. Я вік свій прожив чесно, жодна собака не посміє поганого слова гавкнути на Ковшуна, а ти мені будеш престиж увесь портити?

Я вже й не радий був, що почав з Ковшунном ту розмову. Данько сидів блідий, як стінка, а я безуспішно намагався якось згладити свій промах. Ковшун ніби й не чув моїх слів. Він наступав на сина:

— Підла твоя душа! Що з тебе виросте, ідійота. Патріот з тебе буде? Мот! Мот і хуліган! Я тобі всі умови даю, мати твоя денно і нічно трудиться, щоб з тебе люди росли, а він, значить, хуліганити за моє поштенечко.

Дерев'яним язиком Данько поклявся, що більше не буде, що свої помилки виправить.

— Гляди ж мені, подлець, хай-но я почую ще одну скаргу, я не подивлюся, що ти мені син. Краще я піду на преступлення зараз, ніж робити преступлення перед народом, виховуючи отакого-о оболтуса.

Отаке було моє перше знайомство з Ковшуном.

Опісля того Данька мов хто підмінив. Як ховрах став млявий, як риба мовчазний. Вже нешвидко я його розговорив трохи.

— Я вже усвідомив свої помилки. Ви тільки йому скажіть як-небудь, бо нічому не вірять.

А Ковшун-батько став моїм справжнім приятелем. Тільки зустрінеться — за півкілометра — шапку з голови, посмішка до вух.

— Моє поштенечко! — і обома руками довго тисне мою руку. — Як там Данько мій?

— Молодець Данько! Кращий учень у класі.

— Ого! В мене, брат, не поскакає. Я за моє поштенечко вольнодумствующий дух виб'ю. Я непорядку не потерплю. Тебе, брат, учать — то рости патріотом. Он воно як!

На мою біду дорога до школи пролягала якраз повз споживче, а мої уроки починалися саме тоді, коли служба в Ковшуна. І хотів не хотів — мусив слухати оте все щоденно. Пробирав був раніше йти до школи, нічого не виходило. Ковшун мов підстерігав мене. Тільки підійдеш до споживчого, відразу:

— Моє поштенечко! Як там мій Данько?

Данько таки закінчив десять класів. І успішно закінчив. На випускному вечорі підпилий Ковшун тримав мене міцно за гудзик на піджаку й мудрував:

— За моє поштенечко закінчив Данько школу. Бо я не терплю розгильдяйства та різного там обормотства. У мене, брат, рости патріотом, або душа з тебе геть. В фінансово-економічній інститут мітимо...

І вже, оглянувшись навколо, таємниче:

— Як ви гадаєте — проскочить? Га? Чи, може, там треба буде кому підмазати? Га? Не чули?

Та Данько не став ждати батькового підмазування. Відсвяткувавши випускний вечір, склав свої речі та й зник кудись із містечка. Наполошився тоді старий Ковшун. Зустрів мене блідий, розтріпаний:

— Моє поштенечко! Чули про моє горе! Як у воду впав. Хоч би вже труп де виявився, то, може б, я менше страждав. А дружина — повірите, — як свічка станула... І, головне, — ні слуху ні духу.

Вже десь через місяць побачив я Ковшуна.

— Моє поштенне! Га? То отакі тепер дітки. Патріоти з них будуть? Обормоти! Небись чули? Не спитавши в батька-матері поради, дозволу, чкурнув мій Данило в військове училище. Листа прислав — уже курсант. Ну, не мерзотник?

— Чому ж? — здивувався я. — Хай учиться. Коли це йому до вподоби.

— Я йому, обормоту, заборонив і думати про різні там училища та розучилища. Кажу: «Батько твій за свій вік півневі горла не перерізав, і ти не будеш воякою». Та ні ж бо! Самочинно подався. Прислав ось листа і польова пошта така, такому-то. Шукай вітра в полі. Знайшов би — як барбоса б на шворці додому притяг. Жди від нього добра, коли воно тобі ледь на ноги сп'ялося, батька-матері не слухається! Патріот з нього буде? Ідіот буде.

Почалася війна. Тихше води і нижче трави був Ковшун. Я вже тоді в райкомі партії працював. Ще нижче почав кланятись мені кооператор.

— Моє поштенечко! Ну, що ви скажете? Наступає вражина, пре во всю, паразит! І що його робити? Я ж нестройовий, білобілетник, дружина в мене тоже хвороблива, можна сказати, психічка, слухати не може отого розговору по радіо. Чи не час би мені в глиб країни? Як ви порадите?

І він таки евакуювався. Одним з перших виїхав з району. На найкращих конях споживтовариства. Та далеко не заїхав Ковшун. Отаборився в селі у знайомого, дїждався вступу фашистів у містечко та другого дня й повернувся. Тільки вже не в свою квартиру, а зайняв відразу ж особнячок, де розміщався райпарткабінет. І того ж дня з'явився в німецьку комендатуру. Одні говорили, ніби він сам туди з'явився, інші переконували, що то його німці розшукали та в легковій машині привезли в комендатуру, але як би воно там не було, а тільки вийшов Ковшун із комендатури бургомістром.

Важко було б знайти фашистам такого іншого бургомістра в усьому районі, яким виявився Ковшун. Він ніби навмисне був створений для своєї посади.

В той час не треба було будувати — Ковшун нічого і ніяк не збудував за час свого хазяйнування. В той час треба було якнайбільше руйнувати. Ковшун в цьому ділі перевершив сам себе. В той час не треба було турбуватись за добробут населення. Ковшун і не турбувався. Фашисти

ставили за завдання якнайбільше винищити населення, і Ковшун це робив ретельно і уміло. Не будучи солдатом, не перерізавши за своє життя півневі горлянки, він обезкровив весь район, винищив тисячі людей, погнав сотні хлопців та дівчат в Німеччину на каторгу.

О, як я прагнув тепер хоч раз зустрінути Ковшуна! Скільки засад ми на його робили, але він був до біса хитрим. Нікуди не виїздив з містечка, в будинок свій нікого не допускав, без охорони не ходив навіть до вітру. Одного разу нам все ж удалося підсунути йому під стіл у райуправі магнітну міну затяжної дії, але й це виявилось марним. Міна зірвалась саме в той момент, коли Ковшун чогось вийшов з кабінету. Після цього він став таким обережним, що зумів зберегти свою шкуру і повезти її, як трофей, самому Гітлерові в Німеччину. Отож не дивно, що куди б ми не піткнулися в містечку — всюди було видно руку Ковшуна, всюди його проклинали, всі його ненавиділи.

Коли ми повернулись до райкому, вже сонце хилилось до заходу. Кривий Трохимович великими іржавими гвіздками прибивав до дверей сірий клопоть паперу, на якому власноручно вивів напівписаними, напівдрукованими буквами: «Райком КП(б)У». Одна з кімнат уже була пристосована під кабінет секретаря райкому. Тут приємно пахло свіжовимитою підлогою, з усього будинку сюди були занесені уцілілі та нашвидкуруч відремонтовані тим же Трохимовичем стільці, довгий важкий стіл був прикритий невідомо де взятою червоною скатертиною, а в кутку вже стояв прапор нашого партизанського загону. В кабінеті було тихо, прохолодно, бо ж у вікнах жодної шибки.

Ми з Овчаренком багатозначно переглянулись і повсідалися до столу так, ніби це були давні й звичні часи.

Не встигли і словом перекинутись, як перед вікном райкому загарчав мотор, заіржала і спинилась машина. Виглянувши в вікно, я побачив, як з коротенької зеленої машини-жучка вискакували військові. Троє з них розмахистим кроком військових пішли до дверей райкому, четвертий, видно шофер, залишився біля машини. За хвилину, супроводжувані Трохимовичем, вони вступили до кімнати.

Першим ішов молодий, високий підполковник. Сині петлиці, сині погони, синій околиць кашкета, сині, мов волошки, очі — він був такий красень, що не можна було

відірвати від нього очей. Рвучко козирнувши, авіатор голосно привітався, назвав своє прізвище.

— Перебазувались на ваш аеродром. Так що просимо любити й шанувати.

— Дуже раді, дуже раді,— бурмотів я з силою трясучи руку красеня-підполковника. Я, справді, був до глибини душі схвильований і тим, що до нас завітав цей високий, красивий офіцер-авіатор, і з того, що ми не помилились, подумавши недавно, що ці літаки прилетіли саме на наш аеродром, я був безмежно щасливий, що на наш аеродром, як в давні добрі часи, знову отаборились свої, радянські літаки. До хвилювання і радості додавалось ще приємне почуття гордості — це ж саме в нашому містечку спинилась авіаційна частина, а це вже одне означало, що наш райцентр щось та значив.

Привітавшись з Овчаренком, підполковник представив свого начштабу — поважного, одутлого майора.

Позад них стояв молоденький старший лейтенант, кирпатенький, швидкоокий. Він схвильовано і загадково посміхався — підніс руку до кашкета та, видно, й забув її відняти. Щось знайоме, до болю знайоме, блиснуло було на мене від цього лейтенанта. Але я глянув на нього мимохіть, головну ж увагу спрямувавши на підполковника й майора.

Загадково і якимось урочисто посміхнувшись, підполковник широким жестом міцної руки, з якимсь жартівливим напівпоклоном, вказав на молодого пілота і сказав:

— Ну, а цього молодого чоловіка — гадаю — можна й не представляти. Можливо й так впізнаєте.

Тільки тепер я уважно глянув на старшого лейтенанта.

— Данько! Данило Ковшун!

— Точно так, Андрію Петровичу! — хвацько пристукнув каблуками Ковшун, рвучко відняв руку від скроні.

Аж у очах мені зарябіло від орденів та медалей, що тонко і малиново задзвеніли на грудях пілота.

Ми з ним розцілувалися тричі, навхрест. Як-не-як — мій учень, по заслугах видно — бойовий і безстрашний воїн. І тільки тоді, коли я його випустив з обіймів, відчув на своїх устах якусь гіркоту, ніби до полину доторкнувся. Мимоволі опустив додолу очі.

А підполковник говорив неквапливо, твердо, мов чеканив свої слова:

— Ось так, Андрію Петровичу. Знали ми про вас, далеко були звідсіля, а знали. Багато про вас говорив старший лейтенант. Батьківський дім проминув — до вас першого з'явився. Вірив, що ви тут.

І, виструнчившись, вже офіційно:

— Спасибі вам, товаришу секретар, за виховання такого блискучого пілота, як наш старший лейтенант Данило Семенович Ковшун. Старший лейтенант Ковшун в боях проти ворогів Батьківщини знищив особисто... Всього двох літаків йому невістачає до звання Героя.

Данько Ковшун червонів, якось невдоволено і кумедно морщився.

— Дуже радий, дуже радий,— відповів я на підполковникові слова, а в самого поруч з радістю десь глибоко засіли і сум, і образа. «І він зараз має дізнатись про найстрашніше».

Данько Ковшун ніби відчув мої сумніви, влучивши момент, запитав:

— Про стареньких моїх не чули? Живі вони?

Ми з Овчаренком похмуро переглянулись, вдали, що не почули питання.

— Як наш аеродром, товаришу підполковник? Не заріс бур'янами?

— Нічого. Ям тільки нарили фашисти. Ви, товаришу Ковшун, можете заїхати до своїх батьків. Шофера відішлете сюди.

— Єсть, товаришу підполковник!

Данько молодцювато скинув до кашкета руку, зиркнувши на мене щасливими очима, крутнув до дверей.

— Даниле! — покликав я незчувшись.— Зачекай хвилину.

Він відразу якось обм'як, оглянувся заклопотано, дивився вичікувально.

— Не треба нікуди ходити...

Данько зблід, рвучко ступив крок до столу.

— Вони... загинули?

— Гірше, Даниле.

Я намагався не дивитись хлопцеві в очі, але не міг відірвати погляду від того розгубленого, виповненого болю і відчайдушного крику, що в одну мить спалахнули в його очах. Потім все те, в одну якусь мить замінилось

виразом розгублення, напруженого роздумування, спалаху якоїсь догадки і жаху. Мов сліпий, підійшов він до столу, наштотхнувся на нього.

— Що з ними? Що — гірше?

І раптом його погляд став по-дитячому ясним, очі округлились, не вмщали подиву і ляку:

— Продались?

Я похмуро кивнув головою.

— Втекли з фашистами.

Данько якусь мить дивився на мене невидючими очима. Я знав той вираз очей — отак дивляться ті, в кого влучила смертоносна куля, — вони ще дивляться, але вже нічого не бачать. В Данька той вираз був одну якусь невловну мить. Швидко натомість в очах поселились не людська втома і нерозраднa досада.

— Всього можна було ждати... Але цього? — говорив він сам до себе з таким болем, який людина може висловити хіба що тоді, коли вона знаходиться наодинці сама з собою. Ми для Данька й справді не існували.

— Що ж, Даниле, — розважно заговорив я, поклавши хлопцеві на плече руку, — в житті буває все. Вважай, що твої батьки загинули. А вони для тебе загинули й насправді.

Данило, здавалось, не почув моїх слів розради.

— Хоч від нього іншого не можна було й ждати. Але мама? Невже й вона? Ні, ні... Він її ніколи ні в чому не слухався, вона була безмовна. Безмовна жертва. Яка ганьба! Яка ганьба!

Говорячи сам до себе, мов божевільний, він попрямував до дверей.

— Старший лейтенант Ковшун! — по-начальницькому озвався підполковник.

Данило Ковшун круто повернувся, вп'явся безтямними очима в підполковника.

— Я слухаю, товаришу підполковник.

— Не переживати. Не вартий він того, щоб думати про нього. — І вже ласкавіше, якимось по-батьківському: — Вище голову, Данько.

І ці, сповнені людського тепла, слова підполковника, в яких вмстились і співчуття, і розуміння горя, і вираз повної довіри до товариша, знайшли дорогу до душі молодого пілота. В нього болісно скривилися вуста, здригнулись вії, очі наповнилися сльозою.

— Єсть, товаришу підполковник! Дозвольте мені вийти до машини.

— Ідіть. І заспокойтесь.

Ми чули, як непевними кроками Данило Ковшун вийшов з приміщення, бачили, як ватяними ногами пройшовся до машини, не відповів на якесь питання шофера, відкрив механічно дверцята машини і застиг, мов гіпсовий, на сидінні.

Довго ми не могли заговорити. Щойно в цій кімнаті без вікон побувало велике горе, ми були свідками того, як на наших очах злочинно було розбито серце, всі надії, всі найніжніші прагнення сина, який, можливо, всю війну прагнув цього урочистого дня, дня, коли він вступить як переможець і визволитель в своє рідне містечко, в довгі безсонні ночі виплекав у своїй уяві ту урочисту хвилину, коли він переступить батьківський поріг, і ось застав те, чого не припускав і в думці. Так, цей несподіваний удар можна було цілком прирівняти до пострілу з-за рогу, до ножа в спину.

Нарешті підполковник зацікавився деталями Данькової історії. За весь той час, поки ми розповідали з Овчаренком нашим гостям про старого запроданця Ковшуна, про самого Данька, я дивився через вікно на хлопця. Він сидів, мов закам'янілий, втопивши очі в одну точку.

— Жаль хлопця,— мовив нарешті підполковник.— Скажу вам відверто — ми його вже представили на Героя. Як гадаєте — не помилились?

Що ж там було гадати? Герой є герой. Не відповідає ж Данькові за злочин свого батька.

Вже зовсім стемніло, коли домовившись по всіх питаннях, пілоти виїхали до себе на аеродром.

Потяглися напружені дні роботи, в мене не було часу заїхати на аеродром, підполковник теж не з'являвся. А мене дуже цікавило — як там Данько? Встиг уже оговтатись?

Днів через два чи три несподівано з'явився підполковник. Весело синіли його петлиці, околиць кашкета. Тільки в очах, теж синіх і веселих, затаївся якийсь сум і втома.

— Ну, як там Ковшун, підполковнику? — запитав я, не відповідаючи на вітання.

Підполковник мовчки зняв свого кашкета, поклав на підлокітник, задивився в вікно. Я вже відчув — трапилось щось непоправне.

— Вже немає старшого лейтенанта Ковшуна...— на-
решті тихо і зажурило відповів підполковник.

— Що з ним?

— Пішов на таран.

Підполковник повернув до мене обличчя і коротко, по-
військовому чітко доповів сумну історію Данька Ков-
шуна.

— Патрулював він своєю ланкою в повітрі. Зустрі-
лися з противником. Розсіяли і почали знищувати. Ков-
шун збив один літак і погнався за другим. Десь аж під
Житомиром, не маючи можливості розстріляти, кинувся на
ворога і...

Підполковник конвульсивно проковтнув важкий клу-
бок і зробив красномовний жест рукою.

В моїй уяві сплив яскравий образ Данька. Не пілота.
Того Данька, який колись не міг спокійно всидіти на пар-
ті, який часто бешкетував на перерві, який завжди ясними
і чистими очима, навіть тоді, коли я його за щось відчиту-
вав, дивився в очі. Пригадалось — в нього завжди був
чистий і відвертий погляд.

І ще придумалось: напевне ж із тим чистим і відвер-
тим поглядом, з чистим і добрим серцем він і кинув бо-
йовий літак у свій останній таран.

ДОЛЯ СІМ'Ї ГЕРАЙСІВ

— Архів знайдено!

Ця звістка схвилювала мене. Того ж дня я виїхав до району, де в роки війни наш партизанський загін кілька тижнів підряд не виходив з бою з переважаючими силами ворога.

Їхати було далеченько, автомашиною години три-чотири. І як завжди в дорозі віддаєшся спогадам і думкам, так і на цей раз я всю дорогу згадував про минулі часи, про війну. Згадав усе до подробиць про ті дні, коли був схований архів партизанського загону, відшукати який ми вже втратили надію.

То були тяжкі, мабуть, чи не найтяжчі дні в історії нашого загону. Проти партизанських загонів ворог кинув великі військові з'єднання з артилерією, авіацією і танками. На кожного партизана припадало до десятка ворогів.

Бої затяглися на кілька тижнів. І все ж ворогові довелося, зазнавши тяжких втрат, піти з наших володінь. Загони ж вийшли з цих боїв ще сильнішими і, незважаючи на чималі втрати, поповнені новими людьми.

В перший же день по закінченні боїв ми згадали про свій архів. За всі партизанські документи відповідав Клименко, писар штабу. Він склав усі папери у великий оцинкований ящик і мав наказ: якщо доведеться відступати, закопати їх у лісі. Одного дня, коли становище було занадто тяжким, Клименко закопав ящик у надійному місці. Сам же кинувся в атаку і загинув.

Ми безнадійно розводили руками: місце, де були заховані документи, знав тільки один Клименко, але говіркий писар замовк навіки.

Тепер, їдучи в район, звідки мене сповістили про знахідку, я довго і безуспішно намагався здогадатись: як і хто відшукав їх?

Матеріали ці були нам дуже потрібні. Я знав, що там збереглися накази командування загону, списки партизанів, можливо навіть, що і мій щоденник. Крім того, я був упевнений, що там буде один цікавий лист.

Він був переданий на моє ім'я, але прочитати я його так і не встиг, бо якраз довелось в той час відбивати ворожу атаку далеко від штабу загону.

Начальник штабу, якому було вручено листа нашими розвідниками, передав його Клименку, гадаючи, що я скоро повернуся. Коли після боїв начштабу розповів мені про це, я дуже шкодував за цим листом, бо він, мабуть, єдиний розкрив би нам одну таємничу історію.

Тепер, поспішаючи в район, я був чомусь впевнений, що цей лист буде серед матеріалів. З листа мої думки перескочили і на автора того листа.

Це дуже цікава історія.

Одного разу наші розвідники привели до штабу німця. — Шукав партизанів, — повідомив один із розвідників.

Я гадав, що зустріну якого-небудь румуна або чеха, що поодинокі і групами переходили до партизанів, але не без подиву довідався, що переді мною стояв німець, до того ж не військовий.

— Гроскомісар? — запитав він, дивлячись на мене.

Коли йому підтвердили, що я — справді найстарший із партизанів, німець критично оглянув мене з ніг до голови. Спочатку в очах його я прочитав подив, а потім задоволення. В цей час я теж уважно розглядав перебіжчика, бажаючи з першого враження визначити, що це за птах і чого залетів до наших країв.

Німець був нічим не примітний. В звичайному цивільному костюмі, з латками на ліктях, з плащем під рукою він нагадував касира банку чи бухгалтера. Мав жваве, але якесь землисте, сіре обличчя, як у людини, що довгий час не бачила сонця і недоїдала.

«Біс його зна — може, він язвою шлунка хворіє або позеленів, коли гестапо послало його просто до рук партизанів».

Одні лише очі були добрі, проникливі. Не хотілося вірити, що людина з такими очима може бути шпигуном.

Зайшли до штабу. Розмова відбулася в присутності комісара та двох-трьох командирів.

— Антон Герайс,— назвав себе полонений.

До цього наші розвідники встигли мені коротко розповісти, як зустрілися з ним. З виглядом людини, що вийшла ніби на прогулянку, цей німець вийшов за місто, побрів полем, добрався до лісу і, голосно насвистуючи і стукаючи палицею по деревах, заглибився в хащі. Тут його і перехопили партизани.

Він зовсім не перелякався, навпаки, посміхаючись, спитав:

— Партизан?

— Не бачиш хіба? Ти хто?

— Я — німець. Ведіть мене до вашого командира.

Антон Герайс розповідав нам про себе. У Росію він потрапив недавно. Його прислали в один із «гебітів» представником німецької тютюнової фірми, як агронома-тютюнознавця, з завданням забезпечити сировину для фірми. До цього Антон Герайс, з часу приходу до влади Гітлера, сидів у німецькому концтаборі за співчуття комуністам.

— О, коли б вони знали правду! — вигукнув схвильований Герайс, і на його землих щоках виступили червоні хворобливі плями.

— Я не тільки співчував комуністам, а сам комуніст,— гордо заявив він і обвів нас усіх очима, мабуть, щоб визначити, чи повірили ми в його слова. Але, не прочитавши в наших очах довіри до своїх слів, він зняв з плечей піджак, довго мацав щось по швах, потім попросив ножа.

Ми стежили за ним з цікавістю. Швидко шов був розпоротий і Герайс дістав звідти якийсь листок і передав мені.

Це був партійний квиток. Вірніше, перший листок партійного квитка. Там значилось: Антон Герайс, народження 1907 року, член Комуністичної партії Німеччини з 1930 року.

— Підпис самого Ернста Тельмана,— не без гордості заявив Антон.

Що це справді партійний квиток, сумніву не було. І з підпису легко було розібрати слово «Тельман». Але чи справді цей квиток у руках справжнього Герайса?

Поки Герайс розповідав про концтабір, про фашистський розгул, я думав своє.

«Ось і спробуй розібратися, хто сидить перед тобою: чи друг, чи досвідчений майстер шпіонажу?»

Досі ми зустрічали німців лише як ворогів. В нас був твердий закон — бити все, що німцем звалось. І, справді, ще жодного друга серед них нам не зустрічалось, хоч і часто доводилось в бою брати полонених. Поки візьмеш в полон — стріляє, як скажений, а тільки злапали, відразу прикидається невинним ягням.

Я задумливо дивився на Антона Герайса. Ні, він зовсім не нагадував своїх земляків. І мені спливали на пам'ять слова Сталіна: «Як не можна знищити радянського народу, так не можна знищити й німецького народу. Фашизм буде знищений, але лишиться німецький народ, і він ще зможе побудувати нову Німеччину і жити в мирі з іншими народами; при бажанні може завоювати довір'я миролюбних народів».

Справді, якою ж буде Німеччина після того, як буде розгромлено фашизм?

Я мимоволі прислухався до слів Герайса:

— Гітлер ніколи не переможе. Фашизм видихається. Війська вже позбулися того запалу і впевненості, які були в них на початку кампанії. Ми — німецькі комуністи — добре знали, що так буде. Мій старший брат Курт Герайс теж комуніст. Секретар організації. Він розповідав мені перед від'їздом сюди про ту роботу, яку провадять в Німеччині комуністи і найщиріші з демократів. Тверезі німці розуміють приреченість авантюри Гітлера.

— Чому ж мовчать, допомагають цій авантюрі? — похмуро запитав у Герайса комісар.

Той, мабуть, не помітив холодного тону комісарового запитання, жваво відповідав.

— О, Гітлер — bestія! Він діє по принципу — десятьом відсікти голови, коли є підозра, що з них один або хоч піводного німця настроєні опозиційно. Для підпільників умови для роботи задушливі. Але серед німців є те здорове зерно, з якого проросте і вже проростає майбутня демократична Німеччина. Багато хто з цих людей в тюрмах та концтаборах, але вони й там ведуть роботу.

Ми переглянулись. Комісар більш миролюбно запитав у Герайса:

— А як же вас випустили з концтабору?

Герайс відповів не задумуючись, з попереднім спокоєм і упевненістю.

— О, це просто випадок. Випадок, зв'язаний з поразками Гітлера на фронті. До армії беруть старих і калік. Все частіше перебирають і концтабори. Я був лише запідозрений в приналежності до комуністичної партії і вони знайшли за можливе надіслати мене сюди як агронома. А мій попередник пішов на фронт. Це насамперед свідчить про те, що людські і матеріальні резерви Гітлера вичерпуються.

У нас потроху з'явилося почуття довіри до полоненого.

— З якою метою ви прийшли до нас? — залитав я.

Він здивовано глянув на мене, ледве помітно здвигнув плечима.

— Фашизм — наш спільний ворог. Я прийшов, щоб разом боротися проти гітлеризму. Такий наказ нашої партійної організації.

— Де ви одержали наказ?

— Коли виїздив на Україну. На прощання брат мені сказав: «Антоне! Зв'яжися з російськими комуністами і дій спільно. Такий наказ комітету». А для мене наказ партії — закон.

— Що ви думаєте робити?

— Вам видніше. Що накажете.

Наша розмова затяглася. Антон багато розповідав про гітлерівських поплічників. Особливо насмішив нас, розповідаючи про Геббельса. Він майстерно його перекривляв: розтягне рот до самих вух, вирячить очі, і перед тобою справжня карикатура на гітлерівського міністра. Начальник штабу сміявся до сліз.

Не сміявся лише один Герайс. Він перекривляв так само серйозно, як і давав характеристику Геббельсу.

Відрядивши Герайса відпочивати, ми довго розмовляли між собою, зважували все. Він справляв начебто хороше враження. Але все ж таки треба бути обережним.

— Що ж, доведеться ризикнути, — сказав комісар. — Якщо шпигун — біда невелика, узнав він у нас не більше ніж і так знають німці, а коли справді... то це дуже потрібний у нашій справі спільник.

На тому й порішили.

Другого дня Антон Герайс з завданням нашого штабу був спішно доставлений до передмістя, а звідти пішов до міста.

Минув тиждень. Ми прибули на умовлене місце і стали чекати Герайса. Але він не з'явився

— А що, бач!— говорив до всіх начальник штабу таким тоном, ніби радів, що Герайс не з'явився.— Я ж говорив... Як вовка не годуй, а він у ліс дивиться.

Нічого іншого не лишалось, як чекати другого дня. Була така умова — чекати три дні. Якщо не з'явиться, значить сталось нещастя. Біс його зна, що з ним сталось: чи справді нещастя, а може... У всякому разі нам довелося заглибитись подалі в ліс з околиці, щоб на ранок, бува, не опинитися в мішку.

Ранком провели розвідку — жодних слідів присутності ворога. Спокійно було до самого обіду. Потім почало робитись щось незвичайне. Спочатку з міста польовою дорогою пройшло три озброєних німці і залягли десь на узліссі. Потім два. Згодом показалось ще три, а неподалік них — чотири.

— Ну ось, радуйтесь,— бурчав начштабу,— «спільник» свою роботу показує. Дивись — швидко ще й танки повзуть.

Я не витримав, попросив начштабу помовчати. Нічого в усьому тому ще не було страшного і небезпечного, але всім на серці було якось гидко: невже нас так нахабно обдурено?

— Іде,— сказав хтось із товаришів, що спостерігав за місцевістю в бінокль. Я перехопив з його рук «Цейса». Так,— сумніву не було, ішов Герайс. Як і тоді — з плащем під пахвою, в руках палиця. Цікаво — чим же все це закінчиться?

Ми на всякий випадок приготувались: а може, ті німці, що пройшли до лісу, влаштували пастку Герайсу?

Але наші сумніви швидко розвіялись. На узліссі до Герайса вийшли озброєні німці, щось поговорили. Німці залишились, а Герайс, насвистуючи і поглядаючи навколо, пішов до нас.

Скоро все з'ясувалось. Вчора Герайс не міг прибути, бо був на нараді в самого гебітскомісара. Сьогодні ж — приніс нам дуже цінні відомості і привів із собою дванадцять солдатів-чехів.

Тепер у нас не лишалось сумніву в чесності Герайса і в тому, що він, німецький комуніст, чесно і самовіддано робить одну з нами справу. Про все те, що доповів Герайс, ми уже знали від наших розвідників, але в нього було й таке, що взнати можна було лише через Герайса.

Ми вирішили оберігати Герайса, і я наказав йому біль-

ше не організувати подібних прогулянок, які рано чи пізно можуть викликати підозру, а потім і викриття, а чекати наших зв'язківців. Через зв'язківців він повинен передавати і потрібні нам відомості, і звіти про свою роботу. Розагітованих солдатів направлятиме до нас за паролем.

Встановили паролі. Час був розходитись. Я бачив, що Герайсові так не хотілось розставатися. Він довго тис усім руки, ніби передчуваючи, що більше з нами не зустріється:

І справді, це була остання наша зустріч. Кілька місяців діяв Герайс, переслав до нас ще кількох чехів і словаків, посіяв сумнів серед якоїсь частини німецьких солдатів. Маючи доступ у такі місця, в які дуже важко пробратися нашим розвідникам, Герайс передавав нам цінні відомості.

Напередодні нападу німецьких військ на наші партизанські загони Герайс передав листа на моє ім'я, який, на жаль, не потрапив до моїх рук. Згодом ми довідалися від своїх підпільників про загибель Герайса. Сталося це так: під час його розмови з солдатами-німцями в казарму зайшов офіцер, який підслухав цю розмову. Він заарештував Герайса, той кинувся втікати і був поранений. Можливо смертельно, а можливо вже докінчили його в застінках гестапо.

За думками та спогадами про минуле я не помітив, як прибув у район, куди були передані знайдені наші документи.

Секретар райкому партії, теж колишній партизан, зустрів радісно, відразу заговорив про документи.

— Знайшли. На жаль, багато замокло, розпливлося або сторінки склеїлись. А більшість — цілі.

Я поцікавився, як пощастило знайти документи, про які ніхто із живих не знав.

— Випадково. Колгоспники нашого району, порядком всенародної будови, будують через ліс та болото нову трасу. Копати і перевертати землі доводиться дуже багато. На шляху майбутнього шосе і трапилась ця знахідка.

Документи вже були вибрані з ящика і тепер лежали на столі в кабінеті секретаря. Окинувши стіл оком, я відразу помітив великий зелений конверт. Значить, лист Герайса є. Він був цілий, тільки один ріжок трохи замок, посірів. Але прочитати можна було все. Нашвидкуруч оглянувши всі матеріали, я відшукав і свого щоденника, а потім сіли із

секретарем, який теж добре знав історію Антона Герайса, і почали читати листа.

Це був лист загиблого і, можливо, теж до мертвих. В записці, прикладеній до цього листа, Герайс просив, якщо з ним трапиться лихо, передати цього листа його рідним, після того, як буде звільнена Німеччина.

Він писав.

«Рідна Еммі, любий сину Отто, дорогий брате Курт і сестра Анна!

Якщо цей лист потрапить до ваших рук,— знайте — цей лист з того краю, звідкіля ніколи не повертаються. Він повинен дійти до вас обов'язково тому, що ніколи не прийду я сам.

Пишу про всяк випадок: адже ж у боротьбі з ворогом борються до останнього. Я став на шлях боротьби з того часу, як став свідомою людиною, як став комуністом. Я боровся без сумніву, скільки вистачило сил. Я не схилився і не розкис в роки поневіряння в концтаборі. Але по-справжньому почав працювати і боротись лише тоді, коли потрапив у Росію і зв'язався з російськими людьми.

Я радий, що до кінця був послідовним в своїй діяльності і переконаннях. З хвилюванням ішов я на риск, розшукуючи радянських партизанів. Я сумнівався — чи зрозуміють мене? Адже німці зробили стільки лиха, що на багато років у всіх чесних народів світу вистачить презирства, зневаги і зненависті до всієї Німеччини. Але я вірив у розум і проникливість росіян. І я не помилився. Мене зрозуміли, в мені побачили друга і брата по спільній боротьбі, побачили німецького комуніста.

Перебування в партизанському загоні і зустрічі з російськими товаришами були для мене найщасливішими хвилинами мого життя. В них, у росіян, у радянських людей, треба вчитись тому, як любити свою Вітчизну, як вміти покласти за неї життя і головне вчитись тому, як зберегти честь Вітчизни і завоювати всезагальну любов народів.

Про свою роботу в мене нема чого вам розповісти: вона непомітна і така незначна проти того, що роблять наші друзі з Радянської Росії, захищаючи світ від коричньової чуми. Я роблю тільки те, що підказує моя партійна совість, і якщо помру, то тільки з чистою совістю. Я знаю, що не я один такий в Німеччині, і наші скромні діла, як-

що не зараз, то в майбутньому дадуть можливість ставити питання про нову демократичну німецьку державу.

В своєму листі я хочу сказати вам те, що сказав би і робив, коли б дожив до днів світлої зустрічі в Німеччині, звільненій від гітлерівської чуми.

Фашистська Німеччина буде розбита. Радянські збройні сили принесуть волю і покличуть до життя ті здорові паростки, які підуть від кореня нашого народу і які поки що глушить і знищує чорна тінь Гітлера.

Своєю честю і совістю — наказую вам: будуйте нову демократичну Німеччину, за вченням Маркса — Енгельса — Леніна. Змивайте ту ганьбу, яку поклав на німецький народ фашизм Гітлера і його кривавої зграї.

Тепер, побувавши в Радянському Союзі і зустрівшись з радянськими людьми, я ще більше проиннявся до них повагою і зрозумів, чому вони очолюють все прогресивне людство. Їх ніколи нікому не вдасться перемогти. Хай англійці і американці навіть не відкриють другого фронту — перемога буде за росіянами.

До речі, про англійців і американців.

Справа зрозуміла — вони вичікують. Розмови про другий фронт — омана. Вони чекають: вистоїть чи не вистоїть Росія. Але тоді, коли захитається гнилий стовп Гітлера і війна підійде до воріт Німеччини, вони відкриють другий фронт. Ось побачите — відкриють. Вони зроблять усе, щоб першими захопити Німеччину і відгодувати гітлерівського недобитка, вони зроблять усе, щоб потім знову натравити нових фашистів на Росію. Не дайте себе обдурити! Інакше ви засудите Німеччину і її народ на винищення і вимирання».

Ми, дочитавши листа до цього місця, мимоволі переглянулись.

— Коли б не знав, що це писано давно і людиною, якої вже немає — не повірив би, — сказав секретар.

Це була правда: Антон Герайс як живий звертався до живих і не вчора, а сьогодні.

Дочитавши листа, ми довго розглядали географічні карти, відшукуючи місто, куди треба було відіслати листа.

Я боявся, що те місто якраз і буде на території тих, кого так правдиво змалював Герайс і чий дії так блискуче передбачив. Про це, мабуть, думав і секретар, бо сказав уголос:

— Якщо адресат за Ельбою, буде дуже шкода.

Нарешті місто розшукали. Ми зітхнули полегшено: воно було на Ельбі і, певне, з нашого боку.

Того ж дня я написав листа радянському коменданту міста на Ельбі, вклавши й листа Герайса, і відніс на пошту.

* * *

Місяць пройшов у чеканні. Відповіді не було. І я поступово перестав думати, і все рідше спливали згадки про відісланий лист.

Та раптом прийшла відповідь. Тремтячими руками я взяв до рук конверт, відразу здогадавшись, що це відповідь від коменданта. Цікаво, відшукали кого чи ні?

Комендант сповіщав кількома словами про те, що одержаний лист вручений сестрі Герайса.

В тому конверті був лист Анни Герайс.

Вона писала:

«Шановний невідомий друже!

Невистачає слів і почуттів для подяки за неоціниму послугу, яку ви зробили бідній сім'ї Герайсів. Спасибі вам за все: за Антона і за його лист.

Він відгадав усе, мій бідний брат: немає Гітлера, але за Ельбою ходить його чорна тінь. Вона стратила нашого брата Курта в концтаборі, замкнула в тюрму Антонового сина Отто, а бідна Емма померла від голоду, горя й наруги. Яке нещастя, що вони жили в частині міста, розташованій за Ельбою!

З усієї сім'ї Герайсів лишилась я одна. Тільки тому, що живу в зоні радянських військ. Ми всі, чесні німці, живемо тут як люди, здійснюємо те, про що мріяли мої брати — будуємо нову демократичну Німеччину. Я працюю вчителькою. Яка це радість виховувати молоде покоління. Я про це мріяла все життя, і моя мрія здійснилася тільки тепер. Запевнюю вас, що віддам усі сили, щоб виконати священний заповіт незабутнього брата.

Спасибі вам за все, все.

Ваша Анна Герайс».

Я довго сидів над листом Анни. Не можна було і не зрозуміти горя цієї жінки за втраченою сім'єю, і не відчувати в її щирих словах того щастя, яке принесла їй пе-

ремога над Гітлером. Але ця жінка, як і мільйони чесних трудівників-німців, стурбована тим, що за Ельбою ходять нові палії війни. Я цілком повірив Анні — вона не хоче війни, вона бореться за мир. Я зрозумів: ані підкупом, ані залякуванням і насильством не вдасться новим паліям війни ошукати і запаморочити розум мільйонам Герайсів, тих людей, які прагнуть миру і нової демократичної держави.

У невтомному
труді

ПТАШИНИЙ КРАЙ

Павло Яценко, мій приятель з часів партизанської боротьби, а тепер голова колгоспу імені Щорса, весь час запрошував мене до себе в гості. Приїзди та й приїзди. Я все збирався, але випадало так, що кожного разу тільки зберешся — що-небудь та й перешкодить.

А це трапилась нагода. Один товариш запросив мене поїхати з ним на полювання. Я згодився. Коли почали радитися, куди нам поїхати, я пригадав давно знайомі мені місця над Десною. Ще до війни, пам'ятаю, мисливці говорили, що це єдині місця на земній кулі, де заповювати качку легше, ніж забити звичайну муху. В роки війни я не раз проходив з партизанами тими місцями і бачив там зграї диких качок. Не до них тільки було тоді.

Коли я розповів про це своєму приятелеві, він швидко зріднився з думкою про казковий пташиний край. Напередодні від'їзду йому цілу ніч снились великі блакитні озера, вкриті, мов лататтям, зграями диких качок.

Нарешті ми їдемо. Мене більше хвилює не перспектива вдалого полювання, а швидка зустріч з Павлом. Він увесь час стояв у моїй уяві. Невисокий, кремезний, з великими сірими очима, що дивилися щиро і довірливо.

За рік до війни повернувся він до свого колгоспу імені Щорса. Перед тим капітан Яценко був в армії. В фінську кампанію його тяжко поранено, і він довго пробув у госпіталі, а коли виписався звідти, довелось демобілізуватися.

Зустріли Павла в рідному селі дуже радісно і прихильно, як кожного, хто повертався з армії, але особливих надій на нього не покладали: «Атож, пак, стане тобі капітан

у такому відсталому колгоспі жити. Та він де завгодно, навіть у самому місті собі роботу знайде». А треба сказати, що колгосп імені Щорса був на той час одним із найвідсталіших у районі.

Та Яценко і не збирався виїздити із свого села. Він все більше знайомився зі справами в колгоспі, все більше втручався в них. Взявся на партійний облік, і комуністи обрали його парторгом. Поведінка Павла Михайловича дуже сподобалася усім колгоспникам. Після його промов люди, як то кажуть, почали відчувати силу: «А й справді, хіба ми гірші за всіх? Хіба не можна нашого колгоспу витягти в передові?»

Згодом обрали товариша Яценка головою колгоспу.

По-новому пішли справи в колгоспі імені Щорса.

Весною сорок першого, поглядаючи на свої поля, на ферми, щорсівці подумували: «Ну, цього року і ми будемо як люди. Якщо не в передові, то на середину хоч, а витанцюємо».

Та спалахнула війна. Павло Яценко пішов у партизани.

І досі пам'ятаю його розмови на привалі чи біля вогнища. В кожную вільну хвилину, коли тільки траплялась нагода, Яценко згадував свій колгосп. Про що б не заговорили, Павло Михайлович неодмінно зведе розмову про свій колгосп. Коли минув рік війни, Павло Михайлович говорив.

— У цьому році наші щорсівці були б першими в районі.

— Нічого, щорсівці й тепер не відстають від інших загонів. Б'ємо фашиста, аж пил курить,— відповіли тоді Яценкові.

Павло не заперечував. Він дивився кудись у далину, а перед ним, мабуть, квітували поля його колгоспу, випасались череди високопродуктивної худоби на луках...

Коли Радянська Армія розгромила німців під Сталінградом, Яценко упевнено сказав:

— Такі справи, що, мабуть, треба й про колгосп подумати. Якщо не весняну посівну, то осінню обов'язково доведеться мені проводити. Запам'ятайте моє слово.

На цей раз ніхто не заперечував Павлові. Всі замріяно дивилися в майбутнє, в той час, коли закінчиться війна і знову люди повернуться до мирної творчої праці.

Бувало, що в розмовах запитували Яценка інші партизани — голови колгоспів, як же він думає свій колгосп імені Щорса в передові вивести. Тоді Павло Михайлович загадково посміхався і стримано відповідав:

— Секрет. Ось зробимо, а тоді вже й поділимося до свідом. Поки що зарано...

Наша машина мчить лісом. Розмірено і монотонно гуркотить мотор, погойдується машина на нерівній дорозі. Мій приятель розговорився з шофером. Намагаючись розмовляти так, щоб менше було мені чути, він розповідав, як вони з батьком полювали на качок і вальдшнепів, скільки зайців він приносив зимою та яка незвичайна пригода трапилась йому в одному з районів.

Шофер ввічливо підтакував.

Мені ж було не до мисливських розмов. Я знову був серед природи. Я скучив за нею в останні роки і весь час відчував, що її мені неvistачає, як чогось близького й рідного. Адже за роки партизанської боротьби я звик до лісу, до лук, до небесного простору.

Великі дерева, здається, біжать нам назустріч — так і дивись, що якась ускочить в машину. Гудіння мотора не могло заглушити мелодійних посвистів іволги, набридливого скрекотання сороки. Густе віття інколи зухвало черкається об машину, заскакує в відчинені віконця, ламається — і до нас сиплються маленькі галузки з листям. Я знав, що за кілька кроків звідси, зліва за деревами, протікає Десна; я чув, як вона дихає вологою.

Раптом у лісовий присмерк сипнуло гарячими бризками сонця. Машина вискочила з лісу. Перед очима заблищала, заграла широка Десна. Білокрила чайка звилась над водою, затріпала крильми, потім каменем спікірувала на машину, пронизливо зойкнула над нашими головами і, мов пожартувавши, полинула собі знову на Десну.

Ми їхали безмежними придеснянськими луками. Де знайти слів, щоб описати ці чудові луки? Щоб уявити їх, відчути всю красу їх, треба самому тут побувати. І не раз. Треба пожити тут хоч літо. Бо прекрасні вони й тоді, коли звільняються від великої поводи і зеленіють так яскраво, що, здається, тієї зелені вистачило б на цілий світ; чудові вони й тоді, коли в кінці травня — в червні квітують різнобарвними квітами, коли пахнуть неповторними ароматами, коли в густих кущах, в трепетних травах справляють свої

хороводи лучні жителі — птахи, джмелі і бджоли, метелики й комахи.

Не можна відвести очей від лук і тепер, коли вони, густо вкриті копицями й стогами, зеленіють ніжним килимом отави, а в повітрі розлито густий п'янкий напій сухих квітів і трав. На широких покосах поважно походжають вифранчені лелеки, хазяйновито оглядаючи луки перед відльотом у далеку дорогу; висять у повітрі шпаки; безтурботно перегукуються непосиди-сороки; ніби від безділля, пильно вдивляючись у кущі, снує над луками хижий яструб.

За горбкуватими складками рельєфу, в долинах, ховаючись за очеретами та лепехою, небесною синявою виблискують озера. Завмерло на них зелене латаття, білим і жовтим цвітом доцвітають останні водяні лілії. А здалеку здаються вони купкою чирків і крижнів. І тоді скалатнеться серце мисливця тривогою, припаде він до землі, втиснеться в молоду отаву й повзе-повзе. Вже мокрі коліна, весь одяг забруднено в глину та зелень, а мисливець повзе, боячись дихнути, намагаючись не підняти голови. Хоч спину його вже видно з озера, а він повзе, бо молода травичка ніжно пестить щоку, а надія гріє гаряче мисливське серце. І раптом мисливець завмирає. Обережно підіймає голову — перед ним озеро. На озері лілії і латаття. Вони вже зовсім не подібні до качок. Стає мисливець на ноги, підходить до самої води, обходить озеро, голосно посвистує і тюкає. Йому здається, що качки його обдурили — сховались, капосні, в гушавині.

Чудово, просторо, радісно на придеснянських луках!

Зліва, на горі, видніється село. Вправо потяглися луки, зеленіє знайома діброва. Не раз доводилось відпочивати в ній партизанам під захистом могутніх дубів у воєнні роки. А там, за дібровою, озера. Ті самі озера, на яких колись ми підіймали табуни диких качок. Машина вирвалась на лугову рівнину, мчала рівною, немов асфальтовою, дорогою.

Раптом, коли машина випірнула з-за кущів, перед нами відкрилась велична картина колгоспного пасовиська. По зеленій отаві розбрелися вгодовані лінії корови. Деякі лежали на траві, мляво пережовуючи жуйку, сонно примруживши великі зеленкуваті очі. Шум мотора занепокоїв худобу. Тілісті корови повільно підіймають від паші голови, втуплюються очима в рухливу машину.

. Назустріч нам по дорозі неквапливо бреде пастух, сивобородий дід в солом'яному брилі, зі шкіряною торбинкою через плече. Тягнеться за ним довгий батіг. Пастух щось заспокійливо погукує на худобу. І вона ніби розуміє: ніщо не загрожує череді, поки з нею її захисник і начальник — старий і досвідчений пастух.

Ми спиняємось біля пастуха. Звертаємось до нього з різними питаннями: мого приятеля цікавить, чи багато качок цього року в лузі, шофер запитує про дорогу, а я цікавлюсь породою худоби, яку випасає дід.

Старий не квапиться з відповідями. Він уважно і пильно розглядає нашу машину, потім по черзі з ніг до голови оглядає кожного з нас.

Далі, лукаво примруживши очі, говорить до мене:

— А ви хіба не бачите, що за порода? Сіра українська.

В моїй уяві постає корова сірої української породи, яка була колись годувальницею сім'ї мого батька. Сухоребра, кошлата, худюча тварина, з завжди переляканими і такими журливо-добрими очима. Вона хворобливим і миршавим телям виглядала б проти цих угодованих і велетенських корів, що виблискували проти сонця круглими боками та блідорожевим важким вим'ям.

Мій приятель знову перепитує діда:

— Качки є, діду?

— Чого доброго, а качок у нас зроду була гибіль.

У мого приятеля вогниками спалахують очі.

Я запитав про голову колгоспу.

— А хіба ви його не бачили? Тільки ось перед вами від'їхав. Он-он-о він, бачите?

Справді, вдалині, на фоні сонячної заграви коливалась одинока постать вершника. Я вирішив обов'язково сьогодні ж побачитись з моїм другом по партизанській боротьбі. І ми, на велике незадоволення мого приятеля-мисливця, поїхали навздогін товаришеві Яценку.

Павло Михайлович суворим поглядом стежив за нашою машиною. Видно було, що він думав щось своє, хоч і дивився на машину. Та коли ми порівнялись і я покликав його на ймення, Павло Михайлович, здавалось, прокинувся. Сірі розумні очі ще більше розійшлися на широкому обличчі, в них засвітилась радість, а широкі уста відразу склались у добру й привітну усмішку.

— Скільки літ, скільки зим... Ось уже чого не думав, то не думав.

Він сплигнув з коня, радісно привітався з нами. Коли закінчилися загальні питання про те та се, я зацікавився роботою Яценка.

— Робота? Що ж робота... в нас вона проста... колгоспна.

А очі світилися такою гордістю, і відразу стало видно, що заговорила людина про найлюбимішу й найдорожчу їй справу.

— Бачили нашу ферму? Перша в області...

І Павло Михайлович, певно, засоромився від такої відвертості і перевів розмову на інше:— Тобто не то що перша, а так... одна з перших. Тепер довго в перших не походиш.

— Чому ж то?— поцікавився я.

— Чому?...— Павло Михайлович, мабуть, зібрався був відповідати, потім раптом, згадавши про щось, захвилювався:— Та про це ще встигну. Чого ж стоїмо? Прошу до мене в гості.

Мій приятель нагадав, що ми мисливці і місце наше, і справа — в лузі, на озерах.

Павло Михайлович добродушно посміхнувся і заспокоїв мого приятеля:

— Не турбуйтеся — ваша дичина від вас не втече. А поки що краще зайнятись готовою, тією, що вже в печі, а не на озері.

Коли Яценко нагадав про те, що дичина може не тільки літати, а й гніздитись жареною в макітрі, ми тільки тоді відчували, як раптом захотілось їсти і як запахло тут, в лузі, далеко від села, смаженою качкою. Навіть мій приятель не встояв перед обіцянкою голови колгоспу: він хоч і буркнув щось про те, що прогавимо вечірній літ, все ж більш не наполягав на тому, щоб негайно їхати на далекі озера.

Павло Михайлович сів у машину. Я нагадав йому про коня.

— Нічого, він у мене партизанський. Пам'ятаєш? Він сам додому прийде.

Справді, коли машина рушила далі, кінь підняв голову, призивно і занепокоєно проіржав на весь луг. А потім повільно попрямував до села. Павло Михайлович з любов'ю поглядав на коня.

Швидко порівнялися з загородою, куди колгоспні пастихи заганяли великий костяк молодняка. Не менш як півтисячі голів. Павло Михайлович хазяйновито оглядав табун, хвалився:

— Майбутнє нашої ферми. Через рік-два наш колгосп матиме худоби в три рази більше, ніж передбачено за планом.

Тільки тепер він повернувся до питання, яке я йому поставив про ферму.

— Ось ти запитуєш: чому довго в передових не походиш? Не ті часи, друже. Після війни я відразу розгорнув тваринництво в своєму колгоспі. Я бачив ще до війни, що в наших придеснянських умовах тільки тваринництво може вивести колгоспи на широкий шлях. Тварина для нас усе: м'ясо, хліб, добриво на полі, а значить, і урожай. Важко було відновлювати ферми, але коли надумаєшся що зробити і дуже хочеш, то неодмінно зробиш. Ось так і в нас. Почали збагачуватися ферми, збагачується і колгосп. Тепер партія всіх навчила питанням тваринництва як слід займатись. В усіх колгоспах за ферми борються. Отож і треба дивитись в обоє, щоб не перегнали.

Павло Михайлович голосно засміявся. Але і в тому сміхові чулось — не тривожиться він, що можуть перегнати, а навпаки — радіє тому.

Луки закінчилися. Піщаною дорогою машина сповзла на гору, а тут почалися поля. Одна дорога йшла прямо в поле, а друга повертала до села. Павло Михайлович наказав їхати прямо. Щоб ми не здивувались, пояснив, що ця дорога до села піщана, важка для машини, але пізніше я догадався — хотілось товаришеві Яценку нам своє поле показати.

І ми не жаліли, що поїхали. За чорними стернями, де ще недавно колосилась колгоспна пшениця, відкрилось біле море гречок, оторочених синіми каймами фацелії. За гречками кривавились посіви клеверу.

— Наша кормова база,— пояснив Павло Михайлович.

Я не впізнав цих полів. Ще недавно, до війни, п'ялись тут низькорослі, ріденькі хліба, пустували цілі поляни. Мені здалося, що я потрапив на іншу землю. Я сказав про це товаришеві Яценку.

— То правда. Змінили ми свою земельку. Більше худоби — більше добрив. А земля гній любить. Ну, і крім

того трави. Вони ґрунт збагачують і структуру його закріплюють. А крім того... ось бачите.

Ми були зачаровані тим, що відкрилось перед очима. Лісок, який я запримітив серед гречки, виявився несправжнім. Тут стояла колгоспна пасіка, обсажена зів'ялим гіллям.

Зелені присадкуваті вулики, розраховані на дві сім'ї бджіл кожний, стояли рівними рядами, захищені вітами. Сонце зайшло. Денний літ закінчився, лише окремі запізнелі бджілки поверталися додому, а біля вічок ліново дзижчали купи бджіл, що вийшли на вечірній відпочинок після жаркого робочого дня.

Мов з землі виріс перед нами пасічник. Я відразу не повірив, що то він, бо з назвою пасічника в нас завжди зв'язана думка про сивобородого і сивовусого дідугана в солом'яному брилі. Це ж був молодий ще чоловік, років так на тридцять або й того менше. Ішов він повільно, по-важно, як і годиться пасічникові, що звик до неквапливих і рівноважених рухів. Тільки помітив я, що накульгує пасічник, і по глухому скрипові протеза зрозумів, що він інвалід. Так само й привітався— статечно, неквапливо, з почуттям власної гідності.

— Наш пасічник,— Іван Макарович Твердохліб,— відрекомендував товариш Яценко.

Познайомившись, Іван Макарович почав нам показувати своє господарство. Виявилось, що він не один тут, а з своїми помічниками. Тільки вони поїхали в село— сьгодні качали мед.

— Взяток цього року взагалі слабкий,— жалівся Твердохліб.— Але ми нічого не втратили. Дуже добре зробило правління, що посіяли фацелю, клевер. Та й гречка добре квітне...

— А ви знаєте, товариші, що бджоли нам дають не лише мед, а й кашу?— запитав Павло Михайлович.— Вдвоє урожай збільшила гречка через пасіку.

Віддівало небо на заході, наливалося густішою синню. А ми ходили по пасіці, забувши про все. Повітря було таке густе й запашне, що, здавалось, ти не дихаєш, а п'єш його, як дорогоцінний життєдайний напій. Навколо стояв тихий дзвін, глухий шум, і важко було зрозуміти, чи то бджоли гудуть у вуликах, чи шелестять трави і гречка.

До села ми повертались при засвічених фарах. Були

зачаровані всім тим, що побачили в Павла Михайловича, і зовсім забули про вечірній переліт. А товариш Яценко, радий, що зустрів старих друзів, оповідав про те, як ще в партизанах мріяв зробити багатим свій колгосп, малював привабливі плани на майбутнє. І стільки віри в свої сили, в силу і бажання людей було в його словах, що навіть мій приятель, завзятий мисливець, ні разу не пожалкував за марно втраченим вечірнім перельотом.

Вранішню зорю я проспав би обов'язково, якби мій приятель не розбудив завчасно. Коли я прокинувся, він уже начепив на себе патронташі, закріплював біля боку сумки. Павла Михайловича не було. Виявилось, що він задовго до того, як прокинувся мій приятель, подався кудись у своїх справах. Дружина його говорила, що незабаром повернеться, але чекати в нас часу не було. Власне, час і був, але хіба можна було переконати приятеля, який тільки сьогодні зрозумів, що вчорашній літ втрачено безповоротно?

Поїхали. Схід уже червонів малиново, але навколо ще стояла пітьма. Був один із тих серпневих ранків, коли ще пахло літом, але вже відчувалось дихання недалекої осені. На ніжні отави, на оголені кущі щедро впали ранкові роси, над озерами клубочились тумани.

Луки зустріли нас знайомим запахом свіжого сіна, солодкуватим випаром болотної твані, качиним кряканням і далеким тріпанням крил. Мій приятель відразу настожився, очі йому спалахнули, він задоволено поглядав на мене і промовив тільки одне слово — «да!».

Я був дуже задоволений. Не стільки за себе, як за приятеля. Хай знає, які на світі є чудові місця для полювання!

Ми спинили машину і рушили на озеро. Відразу до колін заросили штани, але ні ранковий холод, ні роса не могли заглушити того прекрасного почуття, яке охоплює мисливця, що вийшов на полювання.

Тихо підходили до озера. Прислухались. На озері жувала дичина. Чулося тріпання пташиних крил.

Не змовляючись, ми поповзли до берега. Повзти довелося досить довго, бо ми залягли, мабуть, не ближче як за триста метрів від озера. Врешті перед очима відкрилось озеро, велике, затягнене сіткою густого туману. Та качок не було видно. Чути було, як вони купаються тут

ось, недалеко, але темрява і туман ховали все від очей. Довелося терпляче чекати ранку.

А він не забарився. Повільно піднімалось покривало ночі, прояснювалось неозоре небо, розсувалась завіса туману. Ми нарешті побачили качок. І як же здивувались, коли виявилось, що то були свійські, білосніжні пекінки з червоними дзьобами.

Все озеро кишіло птахами. Між білими пекінками плавали звичайні сірі качки, бундючилися селезні в оксамитовому червоно-синьому уборі.

Ми були захоплені цим видовищем.

Птахи купалися, пірнали, ганялися один за одним, не звертаючи на нас, мисливців, ніякої уваги. І справді, що ми могли їм вчинити, хоч і було в кожного не менше, як сотня набоїв.

Здивовані і разом з тим розчаровані, побрели ми до іншого озера. Знову повторили той самий прийом — підповзали зарощеною травою. І знову трапилось те ж саме, все озеро було вкрите колгоспними гусьми.

В той час, коли ми радились, в який бік нам ще податись, до нас підійшов дідусь. Нам спочатку здалося, що це той самий пастух, з яким зустрілися вчора, але цей виявився сторожем колгоспної птахоферми.

— Де полювати, питаєте?— здивувався він.— Хто ж його знає? Правда, ось на тому озері є виводок крижня, але крижата змішалися з свійськими, і тепер спробуй їх заполювати. Та воно вже й ніби не дике, а свійське.

— А як же бути?— допитувався мій приятель.— Нам же треба десь пополювати.

В його голосі я чув і скаргу, і безсилу загрозу. Дідусь, мабуть, відчув те ж саме, бо з жалем у голосі щиро порадив:

— Це хіба поїдьте на луки якого іншого колгоспу. А наші всі озера зайняті. Так що ніде тепер дикій качці водитися — свійським тісно. А може, ще де й є такі колгоспи... Та тільки тепер розумний народ пішов, знає всяку штуку таку і з усього користь бере.

Ця мова мало порадувала мого приятеля. Він з жалем дивився на свою рушницю. Видно було, що заважкі враз стали йому набої. Щоб розважити мисливця, дідусь порадив:

— А навіщо ноги бити, по нетрях лазити, забрюхуватись? Зверніться до правління нашого колгоспу, може,

продадуть вам по десятку качок. А я спіймаю вам сіреньких. І не тільки що жінка, а й знайомі не догадаються, що то свійські. Йї-право, так воно і спокійніше, і корисніше.

Твереза і ділова дідова порада викликала веселу посмішку навіть у мого приятеля.

Повернулись ми додому, не зробивши жодного пострілу. Але те полювання назавжди лишилось не тільки в моїй пам'яті, а й у пам'яті мого приятеля. Всім знайомим він тепер розповідає:

— От де пташиний край! Зроду-віку стільки птаства не бачив.

ДВІ МАНДРІВКИ ФЕДОРА ЛЕЩУКА

Львів залишився далеко позаду. Рівна, блискуча стрічка шосе вела кудись у чарівну далину, бігла через села й містечка, повз сотні скирт ще не обмолоченого хліба, а там, ген збоку, ледве помітні в сонячнім серпанку, темніли гори.

Федір Лещук очі продивив на все те. Шия йому вже зовсім заболіла від того, що повертав голову з одного боку в другий. Було на що дивитися Федорові. Та чарували його не далекі сині гори, ні. Надивився на них він у свій час, ой, надивився. Навіть набридли вони, бо не знайшов тоді тут радості. Зараз його цікавили колгоспні поля. Він бачив — на полях кипіла робота. Біля високих скирт пахкали трактори, високо в небо підіймалась стовпом пилука — то колгоспники молотили хліб. Подекуди ще снували гарби, звозячи до молотарки копи.

Працювали люди. І Федорові чомусь аж соромно ставало: «Агій на твою голову, всі працюють, один Лещук мов пан себе має — бачиш, іде якою файною машиною, та ще й куди, коли б люди знали».

А їхав Федір до санаторію. Лікарі знайшли у нього якусь хворобу, а правління колгоспу відразу ж з одного копита й постановило: на курорт послати колгоспного пастуха Федора Лещука.

Ну, чи ж було воно коли таке бачено? А який же він там хворий? То раз було взяло, та так, що мало душі не віддав, а потім ніби й нічого. Дожив би віку якось.

Так ні ж бо, каже голова: «Підремонтуюмо тебе, Федоре, бо пастух ти в нас незамінимий».

Згадуючи все це, Федір Лещук аж мружитьсь від за-

доволення і, може, вдесьте обводить поглядом пасажирів автобуса. Йому дуже хотілось би розповісти комусь про своє життя й пригоди, повідати свої думи і враження. Але кому розповісти? Поряд сиділа якась дівчина, студентка, мабуть. Та хіба розговоришся з нею, коли тобі вуса посивіли й спину зігнуло дугою? До того ще й чубатий парубійко до неї заговорює весь час з задньої лави. Попереду якісь дві бабусі — мабуть, базарували, носом клюють, не цікавило їх все те, що діялось навколо. Тільки аж там, на передній лаві, сидів чоловік його літ і так само весь час зиркав у вікно, але ж не будеш кричати до нього через увень автобус!

Федір зітхнув і знову задивився у вікно. Перед ним, мов учорашній день, постали давноминулі часи. І Лещук таки не витримав, сказав дівчині-сусідці:

— Находив я тут цими дорогами, дівчино, о, находив, бодай не згадувати.

Він вже був готовий розповісти сусідці про свої давні мандри, але помітив, що та глянула на нього здивовано і, може, вперше за весь час подорожі запримітивши його довгі сиві вуса і загоріле, посічене густими зморшками лице, тільки посміхнулась лукаво. І Федір зрозумів, що значила та посмішка: «Ще б, мовляв, за такий вік не находитись». В нього зникло бажання розповідати, а дівчина, почекавши якусь мить, знову слухала веселу розповідь чубатого хлопчини.

І Федір Лещук почав пригадувати, ніби оповідати сам собі про ті пригоди, які трапилися з ним, коли ходив по цих краях. Мов вітер гонить перекотиполе по полях, так гнали від села до села Федора злидні. В людей була земля, в кого сотні, в кого десятки моргів, а він належав до мільйонів тих сіромах, які по управах та судах «проморгали» свої останні півморги.

Не було в своїй сторони Федорові роботи. І він разом з такими ж, як сам, горопахами, немало поблукав по світі. Тяжке горе мало в ту бісову Америку не загнало — на одній волосинці в рідному краю затримався.

Ходив Федір років п'ятнадцять тому і цим гостинцем. Правда, не впізнати тепер дороги — асфальтом вилискує, рівна-рівна, хоч боком котись. Іде ось зараз Федір в автобусі, ніби в човні пливе: не стукне, не струсне. А колись міряв цю дорогу пішки. Обірваний, голодний. Ходив від двору до двору, від багача до багача, від пана до пана —

питався роботи. Та де в біса! Вистачало в багачів робочої сили і з свого села. І на Федора, і таких, як він, дивились як на заволок, голодранців, що не працювати здатні, а лише хазяйське добро потягнути. На запитання про роботу Федорові відповідали:

— Ге, роботи! Коби лиш шия була, ярмо знайдеться. Спитайся-но в цього газди — він бере робітників.

А газда відповідав:

— Своєї голоти вистачає. То хоч бачиш, що воно є — хоч голе, та знайоме. А такі робітники з гостинця мене вже вчили — норовить тільки більше з'їсти і менше зробити.

Пригадував зараз Федір Лещук ті дні і то сердито хмурився, то зловтішно посміхався.

Попереду, серед густих дерев, під синьою горою показався високий палац. Він вабив око і видався Федорові знайомим. Федір аж з віконця автобуса висунувся — розглядав. Але чи мало подібних палаців було у панів на цій землі? Мабуть, це не той. Ні, таки ж не той. Тоді кілька днів ішов до нього Федір з Львова, а це ж усього кілька годин ідуть.

Якось тоді сказали Федорові, що у володаря пишного палацу кожному вільно дістати роботу. Федір пішов. І ось одного разу перед його очима так само, як ось і зараз, показався білосніжний палац. Федір аж кучму перехрестив від радості, що, зрештою, дістався цього заповітного місця.

Обережно йшов прохолодною алеєю по дрібному щебеню, мов боявся забруднити той щебінь своїми порепаними босими ногами. Зрештою, дістався міцної брами, несміливо спинився біля металевих воріт. За брамою чулись голоси, собачий гавкіт. Похололо біля серця в Федора — чомусь враз пропала надія на те, що знайде тут своє щастя, знав, як нелегко знайти такому бурлаці десь для себе роботу. Підняв руку, щоб постукати у хвіртку, пофарбовану в зелене, і побачив посічений брудний рукав своєї сорочки. Глянув на штани — не парубок, а жебрак та й тільки. Рука безвольно впала донизу.

Зрештою, після довгого вагання, тричі легенько вдарив кулаком по холодному залізу. Стук був слабкий, глухий зовсім, а Федорові громом здався. Отак і застиг під ворітьми знічений, переляканий, трепетно чекав, чим воно все це закінчиться, але за ворітьми ніхто не відкликався.

Довго простояв біля брами, але калатати вдруге не

зважився. Не знав, що робити. Піти? Але ж як з роботою? І Федір вирішив чекати. Присів на кам'яний виступець.

За хвірткою хтось закашляв, глухо, по-старечому, мабуть, двірник. Федір старим чомусь довірявся завжди більше, ніж будь-кому, і тому зважився. Поспішно звівся на ноги, двічі обережно вдарив у хвіртку, і щось було пробубонів навіть, та слова так і застряли в горлі — тільки хрип якийсь незрозумілий вирвався з рота.

Кляцнула клямка, і хвіртка відкрилась. Перед Федором стояв дід, але який дід! Виряджений весь у срібло та золото, в дорогій лівреї — відразу видно, що слуга вельможних панів. Правда, Федір хоч і очманів від того видовища, але встиг помітити, що ліврея таки добре побита міллю, а золото те потріскалось і полупилось.

— Що тобі, хлопе? — запитав старий, і хоч в голосі його не почув Федір виразу особливої ласки, але не відчувалось і злості.

Це підбадьорило парубка.

— Роботи, вельмишановний пане, роботи, — проскрипів простудженим голосом Федір.

Старий посміхнувся, знизав плечима:

— І де тільки береться вашого брата? Хіба ж можна, сам подумай, парубче, на всіх вас роботи настанчити?

Федір винувато кліпав очима. Він уже не дослухався до того, що казав старий, бо з перших слів зрозумів, що марно сподівався, марно міряв шлях зраненими ногами — знову треба повертати голоблі назад. І набридли ж йому ці, до дідькової матері, мандри! А старий продовжував незлобиво:

— Кількох були взяли на молотьбу. Ну, й пішла поголобка — валом повалили голодранці. І де тільки їх земля родить — стільки голоти?

Федір вже хотів був назад повертати, та в цей час знялася на подвір'ї страшенна метушня, лемент, тупіт, собака гризня.

Старий проворно кинувся відкривати ворота, а Федір мов до землі приріс. Побачивши, що парубок пнем стовбичить на дорозі, старий крикнув сердито:

— Ходи від гріха, дурню.

Федір відійшов убік, притулився до дерева, а з воріт вже виїздив на баскому коні пихатий володар замка. Перед нього на довгих пасках рвалися зголоднілі тонконогі пси.

— То що є за жебрак?— грізно запитав у старого, вказуючи канчуком на зблідлого Федора, що перелякано дивився на пана.

Старий низько вклонився:

— Роботи хлоп просить.

— Роботи!— заіржав пан.— В шию, до трьох дзяблув гони тих хамів. Собаками злодюг зацьковуй.

І з тими словами п'яний пан, що вибрався зі своїм почтом на полювання, попустив паски, на яких рвались люті собаки, і спрямував на Федора коня.

— Бери його, Пальма. Бери, Трезор.

Ні живий ні мертвий, Федір притиснувся до дерева. Він відчув гаряче дихання собачих пащ. У вухах лящало від дикого гавкоту. Мов чорти грішну душу, обступили пани зацькованого Федора. Потішались, лякали собаками. Коли б по-справжньому допустили голодну собачню — на шматки б рознесли бідного бурлаку. Але пани лише потішились. Зрештою, ясновельможний зареготав розгонисто, гикнув на коня і помчав алеєю. За ним інші. На затурканого Федора дивився один привратник, але ні сміху, ні співчуття не побачив Федір в його очах — звук, мабуть, старий до таких сцен за своє довге життя.

Аж здригнувся Федір Лещук від тих спогадів — важким холодом дихнуло на нього від сліпучобілого замка, а серце від гніву стрепенулось.

Ледве доплентався тоді Федір до рідного села. Зиму пропух голодний, а на весну всміхнулось йому щастя — помер громадський пастух. Змилувалась громада над Лещуком та й взяла його за пастуха. І Федір був радий — хай і останній буде чоловік він в селі, аби не мандри, не вічний голод.

Автобус зупинився. Кондукторка об'явила:

— Хто до санаторію — виходьте.

Федір дуже здивувався. Говорили, понад сто кілометрів від Львова санаторій, а тут так швидко доїхали.

Він поспішно вийшов. З ним вийшло ще кілька чоловік. Зустрічав їх представник із санаторію.

— Не турбуйтеся, товариші, тут немає й кілометра — пройдемось холодочком, алеєю.

— Пройдемось,— сказав дідусь, що сидів в автобусі спереду і з яким ще так хотілось Федорові заговорити.

— Чому б не пройти?— підтвердив і Федір.— Колись пішки від самого Львова ще далі мандрував тутка.

Вони йшли тінистою алеєю. Федір, який, зрештою, мав змогу поговорити з новим знайомим, раптом забув про все. Він ішов, немов уві сні. Це була та сама алея! Той самий палац!

Багато років тому він ішов цією алеєю шукати кусня хліба, а знайшов панську зневагу, був тяжко ображений. Зараз він приїхав сюди лікуватись. Його здоров'я дороге для колгоспу. Адже Федір Лещук тепер є кращий в районі пастух. Ще б пак — вік свій прогайнував з худобою, полюбив її, знав краще, ніж людей. У неї тільки й знаходив і повагу, і любов. І ось тільки в колгоспі колишній громадський пастух Федір Лещук став шанованою і знатною людиною — пробі говорив голова, що й до ордена Федір представлений, і пошана йому яка — в санаторій ось послали. Ну, й те ж сказати — працює Федір на совість, всі ягнята, всі телята, як личочки, жодне не загинуло. До всякого діла любов і голову треба...

Федір непомітно відстав від інших, ішов з дідусем, але навіть не помічав, що той дріботить поряд. І тільки згадав про нього, коли дідусь заговорив.

— Спасибі Радянській владі — знайшли місце для відпочинку робочій людині. А то бувало пани тут, мов кабани, вигулювались.

— А вигулювались, бодай їх шляк трафить! — згодився Федір.

— Знавав я цього графа, бодай йому чорти й на тому світі не дають спокою, — почав дідусь. — Молотили в нього, то ще й тепер нагаї його на спині чую.

Федорові теж ще більше закипіло серце від давньої образи.

— Зазнав і я панської наруги — мало псами не зацькував, собака.

Вони підійшли до брами. Залізна хвіртка, свіжо пофарбована, сьогодні була гостинно відкрита перед Федором.

Вони ступили на подвір'я. Так ось де раював, вигулювався пан! Чому ж було не товстіти та не жиріти, чому не казитись та з бідних не коверзувати. О, то файно, що вигнали пана, хай тепер прості люди, такі, як ось він, Федір, як оцей дідусь, зазнають того раювання.

З гордо піднесеною головою йшов Федір подвір'ям. Його очі були легенько примружені, а глибокі зморшки аж розгладились на обличчі. Навіть вуса не безвольно висіли

донизу, а вирівнювались під вітром, тяглися вгору. Лунко цокотіли об білий, як скло, гладенький камінь Федорові новенькі черевики. О, це був не колишній босоногий, обірваний Федір. Це йшов подвір'ям колишньої панської садиби новий, справжній господар. І він почував себе тут вільно, невимушено, як справжній господар.

Дідусь спинився. Спинився й Федір. Перед ними йшли вгору білі струнки колони, а над ними червоне полотнище: «Просимо ласкаво».

Дідусь зняв з голови кашкета. Зняв і Федір — адже це їм, колишнім біднякам, сказано ці слова.

Не поспішаючи, піднялися вони по східцях. Їх виявилось не так уже й багато — тільки багато величі вони палацові надавали. Спинились перед дверима з золотими ручками. Двері відкрились, і до них привітно посміхнулась молода дівчина, мабуть, лікарка, бо вся в білому, як ромашка.

— Будь ласка,— сказала вона,— заходьте, я вам зараз покажу вашу палату.

Федір вступив у передпокій. За ним зайшов дідусь (вони попросили, щоб їх помістили в одному покої — о, вже в них буде про що поговорити, що згадати!). Дівчина рушила вперед, ступив був і Федір, і враз спинився. Через увесь широкий та світлий коридор був розстелений на підлозі м'який та пишний килим. Хіба ж можна на такий ногами стати? Невже це його послали тут, щоб такі як Федір та оцей дідусь, ходили? А хоч би й так — то розуміти ж треба — не панське це добро тепер, а народне.

І Федір хотів був обминути килим, пройти попід стіною. Та килим був широкий, розісланий від стіни до стіни. З жалем глянув Федір на килим, потім критично оглянув свої черевики. Хоч і новенькі вони в нього, але пилюкою припали, незручно ступати такими по дорогому килиму.

Непомітно навіть для діда Федір дістав з кишені піджака біленьку хусточку й змахнув пил на черевиках. В цей час він помітив, що те ж саме зробив і його новий приятель.

Швидко вони догнали дівчину. Вона спинилась біля одного покою, відкрила двері:

— Ось ваша кімната. Розміщуйтесь, як дома.

Глянула на курортників, що стояли, зачаровані всім баченим, і, таємниче підморгнувши, додала:

— Колись «сам ясновельможний» пан у цьому покої відпочивав.

Федір аж рота відкрив від несподіванки.

— Та що ти кажеш, чорнява? Так-таки сам?

— Так-таки сам,— посміхнулась дівчина.— А тепер ви відпочивайте. На все добре...

Дівчина залишила їх на порозі.

Федір ще якусь мить постояв, подумав, а потім враз сміливо і рішуче переступив поріг.

ЩАСТИ ВАМ!

Я так і застиг з веслом у руках. Тільки хотів відіпхнутися від берега — і саме в той час з-за обрію показався золотий пружок сонця.

Все навколо заграло, засміялось. На другому березі Дніпра виднілись осяяні сонцем високі корпуси «Запоріжсталі». Сивий дим над трубами заводів став прозорішим, а жовтий, задушливий — від домен — ще більш порудів проти сонця, і здавалося, що густа рожева фарба повільно розпливалась по безмежній синяві неба.

Проміння сонця вже досягло Дніпрогесівської греблі. Вона затремтіла, заграла своєю величчю, і вже не можна було відірвати від неї очей.

На греблі було піднято два середні щити, і вода, мов довгі пасма сніжнобілого льону, що весь час з неймовірною швидкістю намотувався на велетенське колесо, стрімко падала з сорокаметрової висоти. Внизу лляний струм води розбивався об каміння; тут все кипіло, пузирилось, мов у велетенському казані. Глухий шум води біля греблі зливався з ніжним співом турбін електростанції.

Перед Хортицею по Дніпру випинається з води каміння. Ці велетенські камені-валуни з берега здаються невеличкими кам'яними острівцями... Тільки коли під'їдеш ближче — побачиш, що це не острівці, а велетенські кам'яні брили, на яких може розташуватись кілька десятків або сотня чоловік.

Особливо полюбляли це місце рибалки. Кожного вихідного або під вечір літнього чи теплого весняного дня можна зустріти тут добрий десяток рибалок. Червонопері язі й підусті живуть, мабуть, в кам'яних печерах і охоче беруться на гачок.

Сьогодні я поспішав на один із острівців, де умовився зустрітись з моїм приятелем Георгієм.

Налюбувавшись величною панорамою Дніпрогесу, я відіпхнувся від берега і поплив до призначеного місця.

Георгій був уже тут. Він сидів, притиснувшись спиною до каменя, схилив голову і щось думав. Біля нього лежали вудки... Далеко на бистрині червоніли поплавки. Мабуть, на гачках вже не було наживки, але він цього не помічав. Не помітив він і мого наближення.

Георгій дивився на греблю. Але було видно, що його погляд сягав кудись далі. В його сірих, примружених очах була глибока задума і ледве помітний смуток. В усій його постаті відчувалась втома, як у людини, що провела безсонну і неспокійну ніч.

Я здогадався, чому Георгій такий задумливий. Завтра він назавжди покидає рідний Дніпрогес. А він таки безмежно любив цю величну споруду. І ще б пак не любити! Тисячі тонн бетону своїми руками вклав у цю велетенську греблю, нехтував небезпекою, ризкував життям, уміло бетонуючи розвернені пекельними вибухами тунелі, по яких вода йде до турбін. Разом із своїми друзями підіймав станцію з руїн, зробив її такою, якою вона є зараз, — красивою, живою, гомінливою. Для Георгія життя було немислиме без цього знайомого шумовиння греблі, без повноводного і неспокійного озера Леніна, без блискучих спалахів тисяч веселих вогнів.

І ось завтра Георгій виїздить у Каховку. Кілька днів тому він мені натхненно говорив про своє бажання будувати нову, ще кращу споруду на Дніпрі. А сьогодні...

Та я не осуджував хлопця. Розумів — важко, дуже важко розставатися з рідним містом, з тим, що твердо і назавжди ввійшло в життя.

Човен стукнувся об камінь. Георгій здригнувся, тінь незадоволення пробігла на обличчі.

Я зрозумів — Георгію було неприємно, що його смуток помітили сторонні. Але мить — і сліду не лишилось на обличчі від прикрого замішання. На його устах заграла знайома щира посмішка. Мені дуже подобалась ця посмішка. Вона в Георгія якась особлива, — дивишся на його симпатичне загоріле, аж бронзове обличчя і не впіймаєш, звідкіля вона в нього з'являється і де зникає. Спалахне десь під примруженими синюватими очима, перебіжить у надбрів'я і враз невлотимим променем засвітиться на

округлих щоках, на широках, по-дитячому наївних губах — мить, і на всьому обличчі сяє тепло, як сонце.

— Заспав,— чи то докоряє, чи то повідомляє Георгій.

— Заспав,— визнаю я.— Звечора так парило — не міг заснути. А ти вже, мабуть, давно тут?

Посмішка зникає з його обличчя, і здається, ніби сонце враз вступило в хмаринку. Знову сумовито глянув вдалину...

— Та я вже з ночі.

— А де ж твоя риба?

— У воді.

Він, мабуть, тільки тепер згадав за вудку, спритно висмикнув її з води. На гачку не було наживки.

Георгій, нажививши гачок, пустив льоску біля самого каменя. Червоний поплавець завертівся, пішов на простір. І не встиг ще я розмотати своєї вудки, як Георгій в поплавець кілька разів сіпнуло і враз потягло вглиб. Мить — і півкілограмова рибина витанцьовувала на льосці.

Та, видно, і перша удача не розпалила в ньому спортивного азарту. Недбало нажививши гачок, він закинув вудку і знову задумався.

Спочатку я уважно стежив за своєю вудкою. Але більше не клювало, і я знову почав спостерігати за Георгієм. Він, як і перше, сумовито дивився на греблю.

— Жаль розставатись? — поспівчував я.

— Жаль,— признався Георгій.

На хвилину запала мовчанка. Згодом Георгій заговорив:

— Звик я до неї. Одна вона якась особлива, не подібна до інших.

Я з подивом глянув на товариша.

— Хто — вона?

— Та Дорина ж.

Мені враз стало зрозуміло, що було причиною його смутку. Перед очима постала чорнява, веселоока монтажниця, з якою, як мені було відомо, дружив Георгій. Про їх близьке одруження все частіше говорили знайомі, ця справа була вирішена поза ними, а, виявляється, щось воно не так... Я не став розпитувати хлопця — знав, що коли він завів про це мову, неодмінно розкаже.

І Георгій справді не потаївся від мене.

— Вже другий рік у нас з нею... ну, сказати б — кохання, то не можна, а так — особлива дружба. Де б не були —

обов'язково зустрінємось. Йду з роботи — ніби ненароком вона назустріч, ну, звичайно, ніби у справі чи просто випадково, але й я зайду до монтажників. Придивляюся — ніби й не байдужа вона до мене, а щоб любила... теж не можна сказати.

Він знову задумався. Я аж посміхнувся, дивлячись на нього — хіба ж можна такого не любити: щирого, відвертого, щедро нагородженого простою красою степовика?

— Незвичайна вона якась. Всі вважають її моєю нареченою, а мені і радісно від того, і жаль бере. В людей дівчата, як дівчата, а моя... не знаю, що й подумати. Все їй жарти, все смішки. Про одруження заговориш — висміє тебе та й тільки. Ну, був я розсердився... Та хіба тільки раз? Кину, думаю, грець з тобою, пустунко, хіба дівчат більше на світі немає? Не буду більше зустрічатись — та й тільки. Не бачимось день-два. І віриш — так тяжко на серці, так... ніби загубив що. Тяжко, але не йду, — хай, думаю, раз перемучусь та й забуду. Та що ж ти думаєш — сама прийшла! Ласкава така, в очах вогники: не добереш — чи жаліє тебе, чи насміхається.

«Що це тебе не видно, Георгію?» — питає. — Я скучила за тобою.»

«Справді?»

«Справді», каже.

— Ну, думаю, тепер можна буде серйозно поговорити. А спробуй-но... розсміється, скаже щось ущипливе і зникне. «В кіно приходь», скаже втікаючи. Знову розсердишся, але в кіно йдеш! І уяви, так більше року.

Георгій зітхнув, запитливо глянув на мене, щоб переконатись, чи не сміюся я з його щирої сповіді, і продовжував:

— Закінчили Дніпрогес. Мені й радісно — краса ж яка, сила! І неспокійно на серці: хочеться знову щось велике будувати. Ну, і коли вийшла постанова про Каховську станцію, я відразу ж записався. І вирішив: поговорю з Дориною востаннє. Поїде — добре, не поїде — що ж, мабуть, час і розставатись.

Зустрівся з Дориною. Вона знає, що їду в Каховку, поздоровляє, схвалює моє рішення. Ну, думаю, значить, поїдемо. І що ж вийшло?

«Ідемо, — кажу, — Доринко, роботи там непочатий край, по-справжньому попрацюємо». І ще кажу: «Коли до впадоби я тобі — давай одружимося».

«А я тобі до вподоби?» питає, а в очах сміх танцює.

«Та мені,— кажу,— без тебе хоч з греблі та в воду».

Тільки розсміялась. «Брешеш,— каже,— не плигнеш.

Всі ви любите голову морочити».

— Ну, що ти їй скажеш!

«То їдемо?» питаю.

«Їдемо, та не всі. Я,— каже,— може, в Сталінград поїду».

— Ти розумієш, що за дівчина?

Георгій глянув на мене з таким розпачем і благанням, ніби я чимось міг йому допомогти.

— Може, вона передумає,— заспокоїв я.

— Ні, думав учора ще раз поговорити — виїхала до батьків. Ну що ж — так тому бути.

Ми сиділи задумані. Сонце підбилося угору, і я перебрався на тіньову сторону острівця. Внизу котилися сині дніпрові хвилі, спокійно кружляли червоні поплавці. Ключало погано.

Раптом я почув знайомий голос. Я аж закам'янів з подиву — може, то мені просто причулось?

— Здрастуй, Георгію! Хоч на розплід залишив би — всю рибу з Дніпра витягаєш.

То був голос Дорини. Георгій мовчав,— мабуть, від несподіванки.

— Думав, я тебе не знайду? Змотуй вудочки — їдьмо кататись. У мене руки зомліли.

Сплеснули весла. Стукнувся об камінь човен.

Я підвівся на ноги і побачив Дорину.

Вона таки справді була гарна, ця монтажниця. Чорноброва, смаглява, а в очах стільки радості, стільки сміху, що так і сяяли вони навколо, мов сонячні промені. Звично стояла посеред човна, струнка, пружна, приваблива.

Ми привітались.

— Кидайте, рибалки, поїдемо прогуляємось. День який сьогодні!

Від прогулянки я відмовився.

Поспішно змотавши вудочку, весь сяючи від внутрішнього хвилювання і щастя, Георгій стрибнув у човен, взяв за весла.

За хвилину вони були вже далеченько від острівця.

До мене долетіли їх голоси.

— Завтра їдеш? — запитала Дорина.

— Іду,— донеслась приглушена відповідь хлопця.

— Почекай до післязавтра, поїдемо разом.

Я не почув відповіді Георгія. Тільки бачив, як зародилась у нього під очима знайома посмішка, як з силою ударив він веслами, і я зрозумів це, як повну згоду.

Човник увесь час віддалявся, мигтів у переливах світла, а я все не міг відірвати від нього очей. Мое серце сповнилось теплом і радістю за цих двох: молодих, щирих, хороших.

— Щастя вам! І в житті, і в роботі!— вголос промовив я і, задумавшись, почав пильнувати за червоним плавцем.

СТАРИЙ ВІТРЯК

Розпряжений кінь неспокійно б'є копитом, нетерпляче стриже єдиним довгим вухом, а я прожогом біжу в комору. Звичною рукою знаходжу в напівтемному кутку зачерствілу паляницю з чорною пригорілою скоринкою, відпанахую кілограмовий краєць і поспіхом ховаю за пазуху.

За стіною, в просторих сінях, де навіть у найбільшу спеку прохолодно, розмовляють мої батьки. Мати говорить майже пошепки, але мені все чути.

— І що це з нашим парубком трапилось?— дивується.

Я задоволено посміхаюся самими очима. Парубок, це, бач, не хто інший, як я. Мені вже пішов сімнадцятий, і, нарешті, мати назвала мене так, як мені вже хотілось називатись давненько.

Батько говорить голосно, навіть занадто голосно:

— А що таке?

— Тож бувало не допросишся, а це без загаду коня випряг і вже на пашу...

— Таж докіль і дурнів ганяти,— каже батько.— Час уже й за розум братись.

Я незадоволено чмихаю. Це, виходить, я досі дурнів ганяв? А хто в п'ять років з вереском і плачем ганявся за свинею на городі? А корова кому в печінках сидить?

Правда, все те робив я не з великою охотою, але ж робив. А що тепер нетерпляче жду того часу, коли батько розпряже Гнідка, то це вже зовсім інша справа. Знала б тільки мама, чому мене так тягне на те пасовисько... Але ні! Ніколи, нізащо їй того не скажу!

Я й до цього залюбки водив коня пасти. Але то було тоді, коли всі хлопці з кутка скакали по весні наввиперед-

ки аж до самої Десни в Засип. Мій Гнідко, лінивий, старезний одновухий мерин, ніколи нікого не випереджав, я завжди трухикав позаду всіх. Був він худючий, кістлявий і, проїхавши на ньому риссю кілька кілометрів, ти вже після ходиш окарач. Але й це не применшувало того неповторного задоволення, яке давали мені ці перегони.

Та зараз на луг коней не водили, випасав їх де хто хотів. Мені батько підказав хороше місце — в полі, біля старого вітряка. Там було невелике болітце, заросле густим зеленим хвощем. Нашому Гнідкові й не мріялось про крашу пашу.

Кілька днів я водив сюди коня без охоти, більше того — з батьківського примусу. Але ось уже з тиждень...

Почалося це дуже просто, хоч і не зовсім звичайно. Недалеко від болота зеленіла галявина. Тут гнало такий пирій, ніби сприятливою весною озимку. А поряд з галявиною ріс овес мого троюрідного дядька.

І ось одного разу, привівши на пасовисько коня, я побачив сиву корову з невеличкими чорними різжками. Вона спокійно собі толочила і жерла той овес. В моїй душі в одну мить піднялася ціла буря — це ж хто посмів випасати овес мого родича? Адже якщо й мав хто на це право, то, певно, ніхто більше, крім мене?

Войовниче потрясаючи вуздечкою, я вигнав корову з шкоди і тільки тоді гнівним поглядом кинув довкола. Та ніде жодної душі не помітив. Мій гнів поступово вщухав. Що ж за дивина? Звідки взялася ця капосна худобина?

В цей час десь з протилежного боку галявинки, з високого половіючого жита до мене долинула задумлива мелодія. Я прислухався. Хтось виводив тужливу пісню. Пісня мене зовсім не вразила і не розчулила. Навпаки, моє серце знову повільно почало наливатися гнівом, бо я зрозумів, що то подає голос той самий злочинець, який насмілився випасати дядьків овес.

Затиснувши в жмені мотузяну вуздечку, я крадькома попрямував до жита. Ну, чекай же, знатимеш ти в мене, як випасати чужі вівса та ще й пісень у житі скиглити. Той, хто співав, ніби відчув мій намір — замовк. Підійшовши до самого жита, я спинився, прислухався.

Голос раптом задзвенів з новою силою, весело, заде-рикувато. І я враз забув про свій намір, спинився, збен-тежений від несподіванки. Тільки тепер збагнув, що то співала дівчина. Серце моє чомусь бентежно забухало

в грудях, а в обличчя ударила кров. Та все те швидко проминуло. Яке мені діло, хто там порушив наш пастушачий закон: хлопець чи дівчина? Нікому, ані хлопцеві, ні дівчині не дозволено випасати чужі вівса. Я як найближчий родич потерпілого мав виступити вірним захисником і оборонцем його інтересів.

Я замахнувся з-за плеча вуздечкою, але моя рука так і закам'яніла, мов заворожена. З жита, підвівши завітчану в синій волошковий віночок голову, на мене глянула дівчина. В великих карих очах і подив, і страх, і збентеження, і ледве помітний дівочий сором.

— Ти як пасеш, дівко? — гнівно запитав я і не впізнав свого голосу.

Дівчина враз зірвалась на рівні ніжки, стала переді мною, висока, струнка. Весь гнів і войовничість з мене мов рукою зняло. Я прикипів до місця, а вона, насмішкувато окинувши мене з голови до ніг, пішла з жита.

Осоромлений, поплівся я до свого коня, а дівчина побігла до корови. Шкодлива корівчина вже знову жадібно жерла дядьків овес. Та я вже не сказав на те ні слова — їсть і хай їсть, не такий уже великий і родич мені троюрідний дядько. І я чомусь пригадав, як минулого року той, чий інтереси я оце був сліпо кинувся захищати, відшмагав мене лозиною, ввіймавши в своєму саду. І десь в глибині душі я навіть лишився задоволеним, що жаднюча худобина цієї дівчини толочить посів.

«Пожалів гнилих падалиць, — подумав я недоброзичливо про дядька, — а тепер хай сам охороняє своє поле».

Дівчина вигнала зі шкоди корову і попрямувала в другий кінець галявини. В мене серце чомусь стріпнулось тривожно. Для чого її образив? То пасла б свою корівчину, а тепер погнала. Але швидко я заспокоївся — дівчина не збиралась нікуди втікати. Присіла на межі, зайнялась чимось своїм. На мене навіть не глянула, а я стояв і розгадував загадку: звідки вона, ця дівчина?

Незабаром я довідався, що пастушку звать Уляною, що вона з сусіднього села, яке ген там видніється за старим вітряком у вибалку. Пасе вона корову тому, що мати хвора, а батько не має чим платити пастухові.

З того часу й почало тягнути мене магнітом на те пасовисько. Де б я не був, що б не робив, а перед очима стояла Улянка. Висока, струнка, трохи худорлява, з смаглявим обличчям і живими циганськими очима. Вони, ті

очі, то безмежно добрі, то сміхотливі, то лукаві,— не давали мені спокою. Я ладен був тільки з-за того, щоб відчувати на собі їхнє тепло, цілу добу пасти коня. Став задумливий і забудькуватий.

— Агей!— кличе бувало мати.— Чого задумався? Чуєш, хлопче?

А я тимчасом в думках розмовляю з Уляною, і не до материних мені слів.

Отож і зараз. Прощмигнувши через сіни, притримуючи крайця за пазухою, схопив коня за вуздечку.

— Пішли, Гнідко.

Гнідка не так просто підважити. «Гнідкові,— говорив батько жартома,— звернуло на четвертий десяток». Ще в роки громадянської війни йому хтось відсік шаблею вухо. Тоді він, певно, був бойовий і моторний. Багато хто насміхався з мого коня, а я, навпаки, пишався Гнідковими заслугами.

— Чого смієшся? Чого смієшся?— нападався я завжди на насмішника.— Та тебе ще на світі не було, сопляче, як він уже з білими бився. Ти б, певне, побоявся свої капловухі підставити під шаблюку.

І я завжди перемагав.

Всі хлопці з нашого села з пошаною дивилися на мого Гнідка. А Уляна просто була захоплена, коли я розповідав їй про Гнідкові подвиги.

...Ось і старий вітряк. Там, збоку, у видолинку, облюбоване моїм Гнідком болітце. За житом пірийова галявинка.

— Улянко!— гукаю.

І одноразово з-за жита з'являються чорні коров'ячі ріжки і завітчана в віночок Улянина голівка. Дівчина посміхається радісною усмішкою, кличе мене очима. Я войовниче гикаю на Гнідка, і він, певно, згадавши свою бойову молодість, а певніше—відчувши близькість паші, зривається на рись, а я, зціпивши зуби, б'юся об його кістляву спину, немов об кам'яну брилу.

Ми дивимось одне на одного, щасливі, раді, що знову зустрілися, і не знаємо, про що говорити. Нам і без слів зрозуміло, що на світі все в порядку, що сонце лише для нас, для нас колосяться ось ці високі жита, про наше майбутнє думає свою безперервну думу старезний, давно не діючий вітряк. Я дивлюся на дівчину і сам собі дивуюся— чому я раніше ніколи не помічав, що є на світі такі

дівчата? Але то, певно, тому, що ніколи не зустрівав цієї Улясі з сусіднього села. В нас у школі багато дівчат, але всі вони були на неї зовсім не схожі.

Я стояв перед дівчиною, немигаючими очима дивився в її розчервоніле від хвилювання і щастя обличчя, і мені хотілося для неї зробити... Я сам не знаю, що я міг би зробити, щоб вирости в очах Улясі, щоб вона пишалася мною. А Улясі, певно, й не треба було ніяких моїх подвигів. Вона дивилася на мене добрими оченятами, дивилася вірно, віддано, так, ніби я єдиний існував у цьому безмежно широкому світі.

Врешті треба було про щось говорити. Я запитав:

— А що у вас сьогодні варили?

— Борщ та кашу.

— І в нас борщ та кашу,— помовчавши, повідомив я.

Я згадав про окраєць. Обережно дістав його з-за пазухи, подав дівчині. Вона опустила довгі густі вії на смагляві щоки, соромливо відвернулася.

— Я не голодна.

— А я так їсти хочу... Так хочу, що аж...— захлинаючись, сказав я, хоч насправді обідав за годину перед тим.

— То їж,— заклопотано зиркнула на мене Уляся.

— Але ж я сам не можу.

Зітхнувши, вона взяла в мене хліб. Я таки непомітно підсунув їй більшу половину окрайця.

Через хвилину ми їмо, жадібно, не помічаючи того, що їмо, і розмова зав'язується сама по собі, простенька, немудра, напівдитяча.

— А я восени вчитися піду,— висловлюю дівчині своє потаємне бажання.

— Ой, як гарно!— захоплюється Уляся і дивиться на мене такими очима, ніби я вже справді встиг зробити щось незвичайне.— Я так люблю вчитися, так люблю...

— А давай разом учитися, Улянко,— з надією заглядаю в її очі.

Уляся опускає голову.

— Я тільки три класи закінчила,— каже винувато.— Мені дуже хотілося в четвертому вчитись, але ж не пустили...

— Батько чи мати?

— Батько... і мати.

Я промовчав. Що я міг сказати? Хіба мої не тієї ж думки? Я їм про науку, а вони мені про господарство. А мені

так хочеться знати і про землю, і про сонце, і всякі-всякі науки.

— А я все одно поїду. В саме місто поїду,— уперто кажу дівчині.

Вона з переляком дивиться на мене.

— Ой! То ти зовсім поїдеш?

Я розгубився. Справді, як же це я поїду? А Уляся?

— Але ж я повернуся — говорю заспокійливо.— А коли навчуся — стану учителем. А може, й лікарем.

Уляся дивиться на мене побожно. Йй, певно, вже здається, що я поважна особа і зі мною не можна говорити так просто. Вона запитує пошепки:

— І ми більше тут не пастимемо?

Я не знаю, що відповісти. Стає жаль і цього поля, і вітряка старого, і болітця, і разом з тим уже щось нове, широке, як світ, оживає в серці. І я говорю глухо, відвернувшись:

— А ми тоді... одружимося. І завжди будемо разом.

— Ой, як же це можна?— соромливо і з докором зиркає на мене Уляся.

— Аби тільки ти мене не забула,— кажу глухо.

— Я ніколи... ніколи не забуду,— тихо й покійно говорить вона.

Ми мовчки сидимо якусь хвилину. Нам і радісно, і якось разом з тим незручно. Зриваюся на ноги.

— Улясю, давай у схованку гратись.

Чорнорога вже давно лежить в холодку під грушеvim деревом, ремигає, примруживши очі. За Гнідка ми спокійні — він по-старечому бовтається собі в болоті.

Видивляюся, куди б схватись. Неподалеку на горі задумався старий вітряк. Ми вже тут були якось, обійшли навколо, але він не привабив нас. Від нього тхнуло прілим борошном, мишами і ще чимось неприємним.

За кілька хвилин я вже був біля млина. Оббіг його навколо, зважував, де краще схватися.

Був безвітряний літній день, а трикрилий, сточений шашелем млин тремтів, ніби його розгойдувало вітром. Здавалося, що всередині його вертілося каміння і щелестіло борошно.

Лише на одну мить я замислився, втягнув у легені всі, настояні на польових просторах, млинові запахи і враз пірнув за дубову підвалину. Тут був дерев'яний зруб, що наскрізь світився. По ньому мірошник повертав млина

крилами проти вітру. Відразу ж стало ясно, що зруб був ненадійною схованкою, але робити було нічого. Подав Улясі голос.

— Іду!— проспівала вона.

Я нишпорив очима, куди б краще затиснутися, щоб дівчина не відразу знайшла. Зиркнув угору і побачив чорний неширокий пролом. Мабуть, хтось уже витяг дошку з підлоги в млині, чи, може, вона прогнила, але я зрозумів, що через цей отвір зможу потрапити всередину вітряка. Враз я схопився руками за цвілі дошки, підтягнувся і просунув голову у млин.

За мить я уже був у старому, кинутому людьми вітряку. Оглянувся навколо. Мене обійняв такий страх, що я не міг поворухнутися.

Справа в тому, що про цей старий вітряк на Сірій горі в нашому селі ходила страшна помовка. Коли я почув її уперше — волосся на голові піднялося.

Розповідали люди, що належав цей млин старому Шупію. Любив той Шупій мірошникувати, день і ніч з млина не вилазив. Отож, коли згодом підросли його чотири сини, дід передав їм усе господарство, а сам, мов нечистий, віддалився від людей, засів у вітряку. І додому не навертався. Тим більше, що не було куди — сини поодружувалися, розділили все Шупійове господарство, і жоден з них не хотів брати неспокійного батька. Та Шупій і не тужив, зиму й літо жив у своєму вітряку.

Згодом біда за бідою почали звалюватись на старечу Шупійову голову. Спочатку стерлося у вітряку каміння, і скільки не кував його старий, борошно йшло не те, що колись, не м'яке та запашне, а грубе, сіре, а подекуди навіть проскакували напіврозплющені зерна. Треба було міняти каміння, а де ж дідові взяти грошей?

Зовсім Шупія доконала наша сільська кооперація. Взяли кооператори та й побудували в селі паровий млин. Він перейняв увесь завіз. Тепер вітрякові випадало хіба що пісок молоти або так собі вхолосту крутитися.

На подив людям, Шупіїв вітряк крутився. Тільки ніхто вже не зустрічав у селі самого діда. Він щоденно направляв крила вітряка проти вітру, вкладався на твердому млиновому ліжку і слухав, як гримотіли один об один камені, мов неситі звірі скреготали зубами з голоду.

Сини, певно, забули про батька. Ніхто не знав, чим дід харчувався, як він жив. Подейкували, що старий з'їхав з

глузду, і швидко найбоязкіші почали обминати вітряк десятою дорогою.

Та якось помітили, що кілька днів підряд Шупіїв млин стояв. Стомлено хилились до землі діряві млинові крила, і, здавалось, свіжий поривний вітер був не в силі покрутити їх.

Старого знайшли мертвим у своєму ліжку. І кажуть, що тепер щонаочі дідова невдоволена душа то жалібно стогне, то люто кричить на все поле, і в кожного, хто проходить Сірою горою в пізній час, волосся чомусь ворухиться і підіймає шапку.

Коли я зараз потрапив усередину вітряка, мене теж пройняв дроз. Та, згадавши Улясю, я трохи заспокоївся.

— Улясю, йди до мене, — покликав.

Через хвилину вона протиснулася у вузький отвір, і ми насторожено причаїлись в напівтемряві.

— Ой, як тут страшно! — тремтячим голосом сказала Уляся. Вона мимохіть схопилась рукою за мій лікоть.

А мені тепер було зовсім і нічогісінько не страшно. Навпаки, хотілося, щоб трапилась яка-небудь незвичайна пригода, хай би навіть вийшов з могили сам Шупій — мав би тоді я нагоду проявити перед дівчиною свою хоробрість. Але нічого особливого не траплялося, і я заспокоював дівчину тремтячим голосом:

— І нічого страшного. Млин як млин.

— А чому він не працює? — поцікавилась дівчина.

— Бо мірошник помер, а Шупієнки ось уже п'ять років за цей млин судяться.

Ми обережно пробрались на верхній поміст. Тремтячою рукою мовчазна дівчина трималася за мене. Я інколи зиркав на неї, бачив великі перелякані очі і відчував у серці таку радість, був таким щасливим, як ніколи.

На верхньому помості в круглому луб'яному гнізді мирно лежали припалі жовтою борошняною пилюкою та пташиним послідом великі сірі круглі камені. Над ними чорнів широкий запорошений кіш, в який колись Шупій засипав золоте пшеничне зерно. Під самим дахом поверх коша спокійно лежав великий круглий дубовий вал з напівз'їденими чорними від дьогтю та смоли пальцями.

— Ой, що то дивиться? — раптом крикнула Уляся і міцно охопила мене руками за шию.

— Де? Що? — розгубився я.

І в ту ж мить побачив на запорошеному млиновому валу сову. Хижа поводячи очима, вона слідкувала за кожним нашим рухом.

— Та то ж сова!— розсміявся я якимось нервовим сміхом і повернувся обличчям до дівчини.

— Сова? — безвольно повисла на моїй шиї дівчина.

І я вже не пам'ятаю, як це трапилось, але наші обличчя самі, якимось механічно, зблизились. Я відчув Улясин теплий, ледве відчутний подих, потім мої вуста зустрілись з її шерхлими, тремтливими... і світ враз мені закрутився, голова запалала у вогні, а по тілу електричним струмом пробігло щось неповторно приємне і гаряче... І я вже не пам'ятаю, коли прийшов до пам'яті від того першого незграбного поцілунку...

Відтоді старий, закинутий людьми вітряк зовсім нас не лякав. Навпаки, він тягнув до себе, вабив своєю казковою напівтемрявою, в якій можна було стояти годинами, притиснувшись одне до одного, мовчки слухати тривожні перестуки молодих сердець. І, певно, ще ніколи за все своє життя я не був таким слухняним у матері сином, не турбувався так за нашого Гнідка.

В цей день біля дому було чимало роботи. Батькові для чогось знадобилась глина, і ми з самого ранку возили її з глинищ. Я терпляче чекав того часу, коли, нарешті, звелять випрягати мерина. Але батькові, певне, не ніколилось. Він робив усе повільно, навіть занадто повільно. Неквапливо накидав на воза глину, не гнав у шию і Гнідка. Я обурювався проти такої повільності, але мовчав, лише нервово насвистував собі через затиснені зуби. Думкою ж був біля старого вітряка, де, певно, заждалася мене Улянка, пасучи свою чорнорогу.

З самого ранку парило. Аж дихати було важко.

— Певне, на дощ,— сказав батько, і це було все, що я почув від нього за цілий день.

З нетерпінням ждав я дощу, знав, що він єдиний міг примусити батька розпрягти Гнідка. А для мене дощ нічого не значив — я знав надійний притулок від будь-якої зливи.

Ополудні гнітючу тишу жаркого дня порушив якийсь глухий стогін. Земля важко затремтіла, насторожено зашелестіли листям дерева. Я глянув на обрій і здригнувся — звідти наступала чорнобура важка хмара.

— Гроза йде,— сказав батькові.

— Бачу,— озвався той і мерщій заспішив накидати на воза глину.— Натиснемо, хлопче, бо дощ застане.

Я працював лопатою, скільки було сили. І віз виповнився глиною. На цей раз батько енергійніше понокував на Гнідка, і кінь, ніби відчувши мій настрій, активніше ворушив своїм єдиним вухом і твердіше перебирав ногами.

А хмара тим часом росла, вже закрила півнеба, і була вона незвичайною, не такою, які я бачив до цього. В повітрі гуло і стогнало щось без упину, в полі клубочились велетенські смерчі пилюги, весь обрій палав, кров'янився в сонячних променях, саме ж сонце померкло, ледь поблискувало в сивій імлі.

Саме повернулися ми до двору, коли на село налетів скажений вітер, прихилив мало не до землі дерева, скалатнув їх з такою силою, що дивно було, як вони тільки втрималися корінням за землю. З важким гуркотінням котився по небу безперервно грім. З нашого колодязя зірвало журавель, і він блискавично закинувся на спину, мало не вивалив сохи, а довгий сухий гак, мов маятник годинника, розгойдався, відлетів в один бік, потім в другий і, ударившись з неймовірною силою об соху, тріснув навпіл, мов сірник.

Мати хрестилася на порозі.

— Дух святий з нами — страшний суд іде!—

— Випрягай коня!— гукнув батько.

Мені лише того було й треба. Мене не лякала гроза. Хай гримить в небі безперестанку, хай чорна ніч покриває сонце, хай пилюга засліплює очі, а злива січе в обличчя — все це дрібниці! Я знав, що в цей час у старому вітряку на мене чекає Улянка. Вона, певно, тремтить там від жаху і може перелякатись на смерть.

В одну мить розпріг коня, кинув на гриву вуздечку, мов вітром знесло мене на спину коневі.

— Куди ти?— крикнув позаду батько.

— На па-а-шу...— шарпнув дикий вітер мої слова.

Прохогом відлетів за ворота, спрямував коня в поле.

Путом і п'ятами бив я Гнідка, він біг, скільки мав сили, але мені було цього мало. Мені вчувався тривожний рев чорнорогої, я бачив перелякані очі дівчини.

Рижа низька хмара важко затигла все небо, грім гуркотів над самою головою, бив з надпотужних гармат десь по обрію, в легені набивалась їдка пилюка, вітер давно вже зірвав з мене кашкета, з силою рвав за чуба. Я вгля-

дався вдалину, хотів побачити знайомі контури трикрилого обшарпаного вітряка, але нічого не міг розрізнити в густій завісі пилюки та передгрозовій темряві.

Враз із неймовірною силою з неба на землю хлюпнула літня злива. В одну мить прояснився обрій, перед очима, в косій пелені дощу, вималювався сірий силует старого вітряка. До нього було не більше півкілометра. Я виразно побачив, як дико, немов пропелер літака, крутяться потрошені, давно нерухомо застигли вітрякові крила. І саме в цей момент перед очима щось сліпуче блиснуло, від неба до землі протяглася нерівна вогняна стрічка і, мов голка, вп'ялася в млинові крила. В одну мить над вітряком заплигав, завертівся вогник, і я побачив, як спалахнув висушений роками, просмолений старий вітряк.

Мені захопило подих. Хотів кричати, але крик застряв у горлі, хотів дихнути, а груди сперло... А на Сірій горі, серед небаченої грози страшним привидам височів вогнений вітряк. Охоплений з низу до верху полум'ям, він люто крутив покаліченими крилами, немов відбивався від несподіваної напасті. В одну якусь мить я збагнув усе. Не млин то горів; а моє перше, чисте, як дощова краплина, кохання, палала там моя вірна подружка. І серед того дикого завивання, ніби вирвавшись з обіймів страшної пожежі, до мене долетіло:

— Рятуй!

Я знепритомнів і звалився з коня у мокрий пісок...

...Минуло кілька років. На Сірій горі й попіл розвіявся від старого вітряка.

Я вже закінчив навчання в місті і приїхав на роботу у свій район, почав працювати в райкомі комсомолу. То були незабутні дні колективізації, і я з головою заглибився в роботу.

Послали якимось мене з бригадою на село. Це було те саме сусіднє село, що лежало за Сірою горою, звідки колись смаглява Уляся приганяла пасти свою чорнорогу.

Село те колективізувалося повільно. Нам необхідно було проводити агітаційну роботу. Ми ходили по хатах, говорили з людьми. Голова сільради біля одного двору попередив:

Теж саботажник. Підкуркульницьким духом аж тхне.

Заходимо в хату. Надворі — надвечір'я, а в хаті — справжня ніч. Вікна маленькі, заставлені кулями, світла ніякого.

— Засвіти, Харитоне,— наказує голова.— Бригада з району приїхала, про колгосп тобі розказуватимуть.

— Хай розказують, почую і в темряві,— скрипить із закутка байдужий голос.

— Та що в тебе, каганця немає?— сердиться голова.

— Еж, немає,— відповідає байдуже.— Так і живемо — без каганця.

— Час уже,— кажу,— дядьку Харитоне, й на світло. Не вік же одноосібно жити.

— Проживемо якомсь, не к спіху.

На хвилину западає мовчанка. Біс його зна, про що говорити в цій темряві.

— Ото завжди так з оцим Харитоном,— звертається до нас голова сільради таким тоном, ніби Харитон цього й не чує.— Агітуєш, агітуєш, а він, як дуб. Ну, хоч би ти, Уляно, тягла батька до колгоспу.

Десь з запічка почувся хрипуватий молодий голос:

— Хіба батько самі не знають, що робити?

І знову мовчанка.

— А ви ж, Уляно?— кидаю я безнадійно у темряву.

— Як батько, так і я. Жили без колгоспу і ще жити-мемо.

Мені в цій хаті почало бракувати повітря.

Захотілося на волю, на морозець, на світло.

— Пішли,— кажу,— товариші, завтра повидну зайдемо. До побачення.

— Будьте здорові,— з глумливими нотками в голосі промовив Харитон.— Проведи людей, Уляно.

Ми виходимо з хати. Нас проводить Харитоніна дочка. Глянувши на неї надворі, я остовпів. Це була моя Уляся! Ті ж карі очі, тільки недобррозичливі, сердиті, той же смаглявий колір обличчя, тільки саме обличчя якимсь чуже, немов старече. І губи не ті — повні, малиноворожеві, а якісь синюваті, потріскані.

Я мимоволі кинувся до неї.

— Ти?

— Я,— спокійно відповіла.

— А як же тоді?...— забурмотів я невпевнено.— Я гадав, що ти... блискавка ж млина спалила...

Уляна зиркнула на мене допитливо, і в її очах враз прояснилося, на губах заграла скупа посмішка.

— А я слухаю... Голос ніби знайомий. То ти не забув старого вітряка?

Я його не забув. Всі ці роки він стояв у мене перед очима, всі ці роки жила в серці та мила, довірлива дівчина, що серед лютого реву бурі кинула мені останнє привне «рятуй!».

— Я чула — хворів ти тоді довго...— говорить Уляна, а її слова ледь доходять до мене. Мені нашіптує у вухо інша дівчина, інші слова, інші думки.

— Не думалось більше побачитись,— якимсь байдуже каже Уляна, і від тих слів я немов прокидаюсь.

— А я не думав, Уляно, що ти з батьком задніх пастинеш...

— Не всім же бути передовими. Не всім і науки проходити,— кидає докірливо, навіть вороже.

Я мовчки повертаюсь і йду до воріт. Не оглядаюсь. Біль і сором не дозволяють глянути. Я знаю — ця дівчина, що лишилася на порозі своєї непривітної хати, та сама Уляна, господарка чорнорогої корови, але серцем відчуваю інше — це не воґа. Та далека, незабутня і неповторна дівчина, вірна подруга мого дитинства, безслідно і безповоротно зникла в те моторошне грозове надвечір'я, коли могутня сила громова одним ударом розсудила Шупійових синів, спаливши на Сірій горі старий вітряк. Там споменіла й моя перша напівдитяча мрія-любов.

СВАТИ

I

В небесній блакиті, ледве помітний для ока, ліниво кружляв сокіл.

Сонце пекло нестерпно. Стояла така спека, що дихати було нічим. І раптом, коли бідарка, прошурхотівши колесами по піску, покотилась рівною луговою дорогою, від густої вільшини потягло приємною прохолодою.

Іван Мусійович вдихнув на повні груди настояне на вільшині повітря і міцніше натягнув віжки. Він тільки-но виїхав з лану буйноколосого жита, де один за другим кружляли комбайни. Робота йшла злагоджено, і голова не затримувався. Його непокоїло інше — як на дальньому полі збирають ячмінь, бо зранку там у комбайнера полетів кронштейн. Іван Мусійович вирішив їхати туди навпростець, через луки.

На швидконогого рисака Метеора, яким любив виїжджати в поле голова, з усіх боків накинудись настирливі, здоровенні, як шершні, оводи. Метеор не йшов, а танцював, рвав з рук Івана Мусійовича віжки.

— І ти, навіжений,— незлобиво бурчав до нього голова.— Мотаєш башкою, засліпився. Зараз, зараз пушу.

Іван Мусійович притримував Метеора навмисне. Кроків за сто звідсіль звертала вбік ледве помітна доріжка. За якихось десятків хвилин нею можна було вискочити на колгоспне пасовисько. А туди голову потягло враз, немов магнітом.

В лузі на півгектарі цілини, розораної весною біля пасовиська, росла не бачена ще в колгоспі чудо-трава,

завезена самим Іваном Мусійовичем десь аж із Ростовської області, де він гостював у свого фронтового друга. Трава росла так, ніби її з води гнало, і не було того тижня, щоб неспокійний голова не побував тут. Він боявся, що пастухи можуть недогледіти худобу, і тоді колгоспові не зібрати дорогоцінного насіння.

Настала гаряча пора: жнива та косовиця; не було коли Іванові Мусійовичу й угору глянути. За щоденними клопотами забув він про свою траву, вже тижнів зо два туди не навідувався. І ось зараз, коли потягнуло на нього з вільшини прохолодою, він відчув різкий запах чудо-трави, і йому захотілося хоч одним оком глянути на неї.

Знайома доріжка.

Він торкнув віжки, і швидконогий рисак безкрилою птицею шугнув через вільшину.

Бідарка мчала по лісу. Міцні колеса стукотіли по корінню, весело попірхував Метеор. Молоде гілля вільх приємно хльоскало по грудях, по обличчю Івана Мусійовича.

На дорозі гралися сонячні зайчики,— сонце тут не дошкуляло. Відстали й настирливі оводи. Метеор пішов повільніше.

За кілька хвилин Іван Мусійович вилетів на пасовисько і відразу кинув поглядом в бік дорогоцінного посіву. Глянув і похолов: у траві паслося щонайменше з півсотні лошат.

— Тпру! — гнівно смикнув за віжки голова. Метеор, наче з подиву, враз спинився. Рідко коли так безпричинно сердився на нього господар. А Іван Мусійович підвівся на ноги, сподіваючись впевнитись, що то він помилився. Але помилки не було...

— Но! — крикнув голова і оперезав віжками Метеора.— Ти, ледацюго!

Метеор блискавкою понісся бездоріжжям через пасовисько до кінського табуна.

Немов Ілля-громовержець на вогняній колісниці, гасав Іван Мусійович на своїй старенькій бідарці по пасовиську, лютими окриками виганяв з трави лошат.

— Гетьте, прокляті! — кричав голова.— Хомо! Хомо! Чи ти спиш, чи тебе чортяка вхопив!

Вже тільки тоді, коли всі лошата з великою неохотою вийшли з високої соковитої трави, з кущів виліз заспаний Хома. Протираючи кулаком очі, наблизився до Івана Мусійовича.

Той увесь пашів гнівом, мовчки обходив потравлену ділянку. Лошата витолочили мало не весь лан.

Підійшовши до голови, Хома, мабуть, тільки тепер побачив, що трапилось, і заклопотано пошкріб потилицю.

— І коли вони, клятущі? — сам до себе, але так, щоб чув і голова, забубонів він.— До того вредні, що не можна відлучитися й на хвилину...

Іван Мусійович скоса глянув на знічену постать пастуха, але промовчав, мабуть, добирав слова, якими б міцніше дошкулити тюхтієві Хомі.

— І що їх до цієї трави тягне, не відженешся?..— дивувався тимчасом Хома, боязко позираючи на сухорляву постать Івана Мусійовича.

— Їх тягне... їх, звичайно, до трави тягне. А куди потягне, Хомо, тебе? Ти в мене відповиси за цю потраву.

— А я тут при чому? — здивувався Хома.

— А хто траву знищив?

— От грім мене побий, не я. Це інші...

— Інші? Ну й людина ж ти, Хомо! І де тільки твоя совість? Та більше панькатися з тобою не будемо — до суду... до суду справа піде.

— І для чого ти, Іване Мусійовичу, таку напасть... ніби вже й справді я той...

— Та що з тобою говорити, чоловіче,— попрямував до бідарки голова.— Приходь завтра на правління — там розберемо. Ганьба! Таку траву знищити!

За головою, винувато зіщулившись, ішов босий Хома. Великою рукою куйовдив давно не стрижене волосся, прями в усі боки маленькими сірими очима.

— Ти той, Іване... не така вже й біда велика... Відросте твоя трава. Аби корінь... аби корінь, значить.

Голова мовчки взявся за віжки.

— А до суду — це ти дарма... Ілько не писав, коли приїздить?

Іван Мусійович ніби й не почув запитання.

— Давай, Метеоре! — смикнув він за віжки.

Хома пішов поруч із бідаркою.

— Хіба нічого не писав тобі Ілько?

— Ну, ти, заснув, чи що?—розсердився голова на Метеора, і той, відчувши цей гнів, з одного копита пішов рясю.

Хома був кинувся за бричкою, потім спинився і, непевно махнувши рукою, побрів до лошат. А Іван Мусійович

тільки тоді трохи заспокоївся, коли згадав, що лошата з охотою випасали траву:

— Їстівна, значить... От би такою засіяти всі луки...

II

Хома Артюх був на весь колгосп єдиним чоловіком, до якого голова ставився зневажливо. Причому, ця зневага виникла ще в молоді роки і не припинялася з часом.

У сільського коваля Мусія Шкутька було п'ятеро синів. І всі — як дуби. Іван був четвертим, але три старші брати бороли його, хіба що взявшись разом. Здоровий був і красивий парубок. І дівчина в нього була найкраща в селі. Хоч, правда, її батько скоса поглядав на майбутнього зятя, але що можна було зробити, коли ніякі погрози не могли відштовхнути вродливу Уляну від Івана! Одного разу, коли батько взявся за віжки, вона обпалила його чорними очима і, як дика кішка, вчепилася йому в руки.

— Тату! Киньте віжки! Ось киньте, кажу, бо піду геть з двору. І ноги моєї тут не буде.

Уляна — єдина дочка. Батько опустив руку.

— Куди ж ти повієшся, чортова дівко?

— В економію піду, в найми, а бити себе не дозволю.

Батько, сердито сплюнувши, пішов з хати.

Та не судилося Іванові побратися з Уляною.

В чотирнадцятому році забрали його на імперіалістичну війну. Всіх синів Мусійових забрали. Кому навіть і років не вийшло. Мало хто з хлопців залишився на селі. Тільки ось цього Хому не взяли, бо був один-однісінький син у багатого батька. Лікарі забракували Хому, хоч і був він здоровий, як віл, хіба що, як говорили в селі, без десятої лепки.

Хлопці воювали на війні, а Хома почав топтати до Уляниної хати стежку. Дівчина й дивитись не хотіла на нелюба, а батьки та родичі знай торочили: «Чого ти чекаєш, дівко? Ковалєвого злидня? Може, його вже десь сирою землею засипали, а може, він і забув про тебе. А тут хазяйського сина бог посилає. Артюхів одвіку чорт не брав, а тут ще Хома й одинець: ні на війну тобі, ні батькового поля не ділити».

Уляна не хотіла й слухати. Але, як говорить, краплина й камінь довбе. Щоденні дорікання та поради батьків

і родичів, настійливе упадання Хоми, відсутність від Івана жодної вісточки,— Уляні набридло все на світі, стало однаково, чи у вир головою, чи заміж за ненависного Хому. Найбільше вплинули улесливі слова богомільної тітки: «Не чекай, дочко, того коваленка. На його кучерявому чубі не одна така, як ти, повісилась, йди за Хому — цей тихий та смирний, муж тобі буде вірний. А той, бач, і не нагадає про себе».

Не подумала Уляна про те, що Іван не вмів писати, а просити когось написати сердечного листа вагався. Соромно було парубкові продиктувати чужій людині ті слова, які солдатськими неспокійними ночами виношував лише для коханої.

Вийшла Уляна за Хому. А через півроку розформувалася фронт, почали повертатися солдати додому.

Одного надвечір'я до Уляниних батьків зайшов молодий солдат, здоровий, обвітрений, вусатий красунь. Весело показуючи рядки рівних зубів, привітався.

— Доброго здоров'я,— несміливо озвалася стара, а старий враз удавано закашлявся.

— А де... Уляна? — червоніючи, запитав Іван.

Старі мовчали. Звинили ж перед цим солдатом — силою випхали дівку заміж.

— Еге, парубче! — набрався врешті хоробрості старий. — Провоював ти свою дівку. Заміж вийшла Уляна.

Іван зблід так, ніби враз йому ворожа куля пробила груди і з тіла в одну мить витекла вся кров. Постояв якусь хвилину, опустивши голову, і мовчки, похитуючись, вийшов з хати.

Старі тільки співчутливо презирнулися між собою, батько навіть пожалкував у душі, що таке сталося.

У вузькому провулку на Івана наштотхнула Уляна.

— Іване! — розпачливо зойкнула вона і притиснула руку до серця.

Він спинився, незрячим поглядом уставився на молодлицю.

— Ти?

— Ой, Іване!

Щось болісне, важке пробігло по її змарнілому обличчю, густими зморшками застигло на перенісці.

— Іване?

Забувши про те, що вже заміжня, вона впала, як колись бувало, головою йому на груди. Але не солодким тремтін-

ням билась на грудях її голова, а здригалась в беззвучному риданні. Іван мовчки гладив її голову, дивився кудись у темряву блискучими очима.

— За кого? — врешті глухо запитав він.

— За Хому, — підвела вгору заплакане обличчя, червоними від сліз очима ловила його погляд.

— Силою видали, замучили зовсім...

— Силою?

— Я тебе чекала... А від тебе ні словечка, ні півсловечка...

В Івана стиснулось серце.

— Забери мене з цього пекла, забери, Іване!.. Втечемо, світ за очі втечемо, в економію, в місто, куди хочеш...

Він рвучко відштовхнув її від себе.

— Забрати? — люто блиснув очима і стиснув кулаки. — Тебе забрати? Отаку... Я з серця тебе вирву, як люту гадину, що присалася...

— Ой, Іване!

— Негідниця! Хоч Хому, а знайшла...

— Що ти говориш, Іване? — кинулась вона до нього.

Не пам'ятаючи самого себе, він замахнувся, але враз опам'ятався і, схопившись обома руками за голову, застогнавши, бігцем подався в поле.

На батьківське подвір'я Іван прийшов лише ранком, в забрудненій шинелі, виснажений безсонням і горем, мало не хворий.

Через кілька днів він покинув село, опинився спочатку в Москві, потім у Петрограді, де й застала його Жовтнева революція. Ставши червоногвардійцем, а потім червоноармійцем, він пройшов зі славою усю громадянську війну і тільки в двадцять другому році, коли рана в серці трохи вгамувалася, повернувся до села. Через кілька місяців Іван Мусійович одружився, зажив сімейним життям, але до подружжя Артюхів на все життя зберіг неприязнь і зневагу.

III

По-різному, але однаково нещасливо склалося особисте життя і в Івана, і в Уляни.

Повернувшись з фронту, Іван Мусійович став шановною людиною на селі. Він — голова комнезаму, потім сільради, а з дня організації колгоспу — незмінний його го-

лова. За роботою вгору ніколи було глянути. Але додому часто не наvertався не лише через клопоти, а й через те, що його не тягло туди. Дружина була хороша, красива жінка, та перед його очима завжди стояла Уляна. Зустрічаючись з нею, він відvertався, вітався крізь зуби. В його пам'яті жила не ця Уляна — дружина ледачкуватого Хоми, а та — колишня, недосяжна і незрівняна ні з ким. Говіркий і веселий на людях, Іван був суворо-мовчазним удома. Дружина поступово звикла до характеру чоловіка, стала скупюю на слова й сама. Вони могли за день сказати одне одному лише кілька слів, і це задовольняло обох: дружина вважала, що не повинна заважати чоловікові думати, а він і справді жив у думках та спогадах.

Радість принесли діти. Вони непомітно, але швидко вирости. Ось уже найменший Ілько закінчив цього року інститут, з дня на день мав приїхати до батьків у гості.

Далеко гірше жилося Уляні. Вона не могла простити собі, що піддалася на вмовляння та дала себе ошукати родичам.

Хома був сином багатія. Та як тільки господарство потрапило до його рук, все почало непомітно спливати, наче за водою: то коней злодії покрали, то корови подохли, то віл зламав ногу — одно нещастя за другим звалювалося на безтурботного і ледачого Хому. А він лише досадливо чухмарив потилицю і нарікав на немилостиву долю. Поля в Хоми були занехаяні, заросли бур'яном; на старій, довгій, як клуня, хаті прогнила стріха.

Уляна любила роботу, але в Хоминому господарстві її ніщо не цікавило. Вона піклувалася лише про те, щоб на городі вирости картопля для дітей та був шматок хліба.

Так артюхівське заможне господарство поступово звелося нанівець, а сам Хома, хоч і вважався середняком, жив не краще найбіднішого. Навіть прислів'я на селі склали: «В тебе хата, як у Хоми» або «Він такий спритний та роботящий, як Хома».

Вперше заговорив Іван з Хомою під час колективізації. Про Хому тоді йшла довга спірка: одні казали, що його слід розкуркулити, а інші доводили, що розкуркулювати його ні за що.

Якось, помітивши Івана, Хома вийшов йому назустріч.

— Іване! — глухо заговорив він. — Чув я, що збирається дітей моїх посиротити...

— Яких дітей? — не розуміючи, закліпав очима Іван.

— Розкуркулити хочеш мене, Іване,— з сльозами в голосі заговорив ще глухіше Хома.— Але знай, Іване, що цього не забудуть тобі люди. Всі знають, що ти мстишся мені... за Уляну мстишся.

Іван Мусійович розівлився.

— Йди ти під три чорти, Хомо. Ніякий біс тебе, ледацюго, не збирається розкуркулювати... і плювати я хотів і на тебе й на твою Уляну.

Хома трохи повеселішав.

— То, значить, все то пусте?

Іван йому нічого не відповів і, рознервований, пішов додому.

До колгоспу Хома вступив одним із перших, але й біди з ним було найбільше. На які тільки роботи не ставили Хому — користі з нього не було ніякої. В полі оре — огрихами поле рясніє, косити піде — гриви між покосами зеленіють, а сторожем призначать — до Хоми треба сторожа ставити, щоб хто не вкрав сонного. Найдовше працював Хома на пожежні. Було все гаразд, доки в селі не трапилось пожежі, про яку Хома довідався лише тоді, коли діти, що збіглись на пожежу, облили Хому водою.

Не раз зарікався Іван Мусійович давати будь-яку роботу Хомі, але як тільки той з'являвся в конторі, відразу голова, пам'ятаючи ту розмову з Хомою і боячись, щоб справді не подумали люди, що він мстить Хомі за Уляну, зм'якшувався і підшукував якусь нову роботу.

Цієї весни Хома став пастухом біля молодняка. До сьогоднішнього дня все було гаразд, і ось на тобі — показався Хомині вуха.

Іван Мусійович гнав Метеора, але, мабуть, і сам забув, куди й чого він їде. Він уголос проклинав ненависного Хому, а сам уже думав над тим, до якої роботи приставити цього невдачу.

— Виродок роду людського,— думав Іван Мусійович.— І куди приткнеш цього ледаря? Йй-право, поставлю до помпи, хай воду на городи качає, буйвол клятий,— уголос погрозив головою і, згадавши, що йому треба поспішити до комбайнерів, мерщій натягнув віжки.

Комбайн повним ходом збирав ячмінь, і Іван Мусійович трохи заспокоївся. Назустріч йому йшов колгоспний посильний, в його руках білів якийсь папірець. Здогадуючись, що могло бути в тому папірці, Іван Мусійович забув про всі клопоти.

— Вам телеграма, дядьку Іване,— ще здалека гукнув посылний.

— Ну, давай, що там за телеграма,— лінивим голосом озвався голова, а в самого аж очі загорілись.

IV

Він і подумати не міг, щоб та телеграма була від Ілька. Кожного року син приїздив на літні канікули, але жодного разу не повідомляв про свій приїзд. Завжди з'являвся несподівано, шумно вітався з матір'ю, пробував боротися з батьком, на ходу з'їдав малосольний огірок з великим шматком зачерствілого хліба і, зібравши своє риболовне начиння чи схопивши рушницю, мчав на луг або до річки.

Цього року Ілля про свій приїзд повідомив телеграмою: «Приїжджаю сімнадцятим Сингаївку...» прочитав Іван Мусійович і посміхнувся: «Ветеринаром став, бісів син, заважничав». — «...Вишліть підводу, їду з дружиною. Ілля».

— От так здорово! — вигукнув голова.

— Що ви сказали, дядьку Іване? — поцікавився посылний.

— Нічого не сказав. Йди в контору і скажи завгоспу... Ні, нічого не говори, я сам,— роздумав Іван Мусійович і, остаточно забувши про потраву і про Хому, радий в душі, підійшов до комбайна.

— Все в порядку? — гукнув голова, намагаючись перекричати рев мотора.

— В порядку! — засвітив білими зубами на засмаглому і запиленому обличчі комбайнер.

Голова пройшовся з сотню кроків за комбайном, придивляючись, чи не залишає машина в стерні колосся, і лишився задоволеним.

«Так от, значить, як,— думав він.— І Ілько, значить, одружився!»

Іван Мусійович задоволено крехнув і сумовито похитав головою.

«В тираж, значить, час, Іване,— вголос говорив сам з собою.— Поженив дітей — і в тираж. Хіба онуків няньчити...»

Але говорилося це жартома. Він був хоч і худорлявий, але кремезний і міцний.

Підійшовши до бідарки, Іван Мусійович глянув на годинника. Занепокоївся. Вже п'ята година, а сімнадцятий приходиться на початку сьомої. До станції ж вісім кілометрів.

Хотів був просто звідси їхати на станцію, але швидко роздумав. По-перше, на бідарці не діло зустрічати молодих, а по-друге, треба було й стару повідомити — хай готується зустрічати сина з невісткою. От рахуба — як сніг на голову — весілля.

Обличчя Івана Мусійович сяяло — видно було, що цією рахубою він не дуже засмучений.

V

З села Іван Мусійович виїхав за годину до приходу поїзда. Це його не турбувало, бо в новеньку виїзну брчку були впряжені Метеор і ворона кобила Стріла, під пару Метеору.

Іхав Іван Мусійович зустрічати сина один. Дружина, довідавшись про таку несподівану радість, тільки сплеснула в долоні і спочатку не знала, що робити.

— Та чи й мені їхати? — допитувалась вона. — Чи що мені робити? Ой, не мовчи, Іване!

— Чого б ти їхала? Хіба не бачили тебе на станції? Про вечерю подумай — молодих зустрічаємо. Певно ж, люди зійдуться.

Іваниха залишилась клопотатись вдома.

В полі, ховаючись ген-ген за обрій, непорушно схиляли донизу важке колосся дозрілі хліба, цвіли білосніжні килими пізньої гречки. То тут, то там виривалися у небо сизі димки, то кружляли по нивах неповороткі комбайнові агрегати.

Там, де станція, — купка осокорів та тополь. Від села станція здається зовсім невеличкою, хто не знав, ніколи й не подумав би, що та купка дерев — то лише вершини велетнів-осокорів, які з усіх боків тісно оточують червоне цегляне приміщення відбудованої кілька років тому сингаївської станції.

Дорога весь час ішла донизу — станція стояла в балці.

Коли перед очима в Івана Мусійовича, мов на долоні, постала станція, серце в старого забилося глухо і неспокійно.

«Кілька хвилин — і побачу Ілька, — думав він. — І її. Хто вона, та дівчина, що віднині буде рідною дочкою? Яка вона?»

Бачив, як, здригнувшись, піднялась угору залізна рука семафора.

«Як дивно в світі діється, — розмовляв сам з собою Іван Мусійович. — Не знаєш людини, в вічі її не бачив, а тут раптом приїздить, підходить до тебе: «Здрастуйте, тату».

Іван Мусійович задоволено чмихнув. На його сухорлявому обличчі збираються густі зморшки. Чорні, ще не вилягали очі поблискують.

Протяжно загув паровоз. Його лункий голос вирвався з-за осокорів та тополь, стоголосою луною понісся в поле, все слабіючи, ніби розбиваючись об хвилі гарячого тепла, що низько стелилося над хлібами.

— Но-о, бо спізнаємось! — підганяє коней Іван Мусійович.

Вони прибули одночасно: поїзд — до перону, а бричка голови — до станційного подвір'я. Накинувши віжки на стовп від загорожі і попустивши Метеору черезсідельник, Іван Мусійович подався через станцію на перон.

Пасажирів було небагато, і батько відраз побачив сина. Молодий і здоровий, ніби сам Іван Мусійович в молоді роки, Ілько до когось весело сміявся. Його чорні блискучі очі дивилися закохано, а кучерявий, чорний, як вороняче крило, чуб непокірно розсипався. Поруч з Ільком стояла дівчина.

— Ага, ось і батько, — чує він Ількові слова. — Здорово, батьку! — гукає син. — Я думав, що ти спізнаєшся.

— А ми ніколи не спізнаємося, — весело озвався батько, підходячи до сина. — От телеграма твоя могла спізнитись.

Тепер Іван Мусійович нічого не бачив, окрім сина. Ох, і виріс же його Ілля! Кремезний, як дуб, ставний, як тополя. Красень хлопець. Та ще й спеціаліст — ветеринар. Світячи один до другого дружніми посмішками, вони спочатку потиснули міцно руки, потім взяли один одного і стиснули так, що аж кістки затріщали.

— Міцний, батьку? — допитувався син.

— Яка там міць, — віднікувався батько. — Ось ти в мене, як лев, вигодувався.

— Хліба, значить, не жаліли мені, тату.

Нарешті вони випустили один одного з обіймів. Іван Мусійович знову оглянувся навколо. Поряд з Ільком стояла Хомина дочка Марійка, і більш не було нікого.

— А це, здається, Марійка,— ніяково заговорив старий, неясно про щось здогадуючись.— А де ж...

— Ти вгадав, тату,— розсміявся син.— Це Хомина Марійка, а твоя невістка.

Іван Мусійович від подиву широко відкрив очі.

— Здрастуйте, тату,— тихо привіталась дівчина і неспіливо подала йому руку.

Тільки тепер Іван Мусійович побачив, що перед ним стояла його молодість, його неповторна любов — Уляна. Справді, дуже скидалась Марійка на матір. На якусь мить в старого від хвилювання відібрало мову.

— Марійка? Ну, не чекав! Поздоровляю, поздоровляю. Дуже радий.

Марійка відчула, що старий говорить цілком щиро і справді радий своїй невістці.

Через кілька хвилин вони їхали додому. Марійка й Ілько сиділи на бричці, а старий ішов поруч, щасливими очима дивився на молодят.

— Ну, спасибі, спасибі, що не забули батька.

І здавалось йому, що не із синовим щастям іде він поруч, а легко і весело проходить через свою відшумілу молодість.

— Як там тесть мій шановний поживає? — поцікавився Ілько.

— Живе — хліб жує,— віджартувався батько.— А мати наша жеде не діждеться.

VI

Ввечері до хати голови колгоспу зібралося чимало людей. Були все більше родичі, заходили Ількові й Марійчині друзі й подруги. Іван Мусійович приймав усіх радісно, із стриманою посмішкою на сухорлявому обличчі.

Несміливо, якимось боком ввійшла до хати Уляна. Вона не тільки не була в хаті голови, а навіть не розмовляла з ним десь наодинці. Відчувала ту недобророзичливість, яку затаїв до неї Іван, і, хоч мучилась від того, навіть не думала, щоб щось змінити. Тепер її сам голова покликав че-

рез людей до своєї господи. Вона не пішла б туди, коли б їй не сказали, що приїхала її любима донька Марійка. Марійка хотіла прямо з станції їхати до батьків. Дорога до Хоми йшла повз Іванову хату, і Іван Мусійович затявся:

— Ні, ні! Не минай, невісточко, свекрового двору. А твоїх зараз покличемо.

І вони з сином не випустили її з подвір'я.

До Уляни кинулись Іваниха і Марійка.

— Мамочко! — обняла матір Марійка.

— Заходьте, ось заходьте, свашко! — весело запрошувала Уляну Іваниха.

Уляна запитливо дивилась на дочку.

— Це справді, Марійко?

— Справді, мамо, я ж вам писала.

— До столу, свахо, прошу до столу! — підвівся назустріч Іван.

Уляна глянула на свого нового свата, на Марійку, на чорнобривого Ілька, що був мов викапаний батько в молодості, і заплакала.

— Отакої! — озвався хтось із гостей.

— Тут радість така, дочку заміж видала і... сльози.

— На покуття тещу, на покуття! — гукав хтось уже захмелій.

Уляну силою заштовхали на покуття.

— Та витрїть-бо сльози, Хомихо,— гукала котрась з жінок.— Хай вороги наші плачуть.

Поволі Уляна оговталась, заспокоїлась. Біля неї з одного боку сиділи Марійка з Ільком, по другий бік Іван Мусійович. Чи то від чарки, чи від загального веселого настрою вона хотіла щось сказати сватові, але саме в цей час до хати ввалився, мов дубовий нетесаний окоренок, Хома. Він, видно, потрапив сюди прямо з пасовиська, бо був виряджений у витерту стару фуфайку, підперезаний вуздечкою. Давно не голене, кругле обличчя з червоними дівочими щоками сяяло усмішкою, маленькі сині очиці весело дивились на присутніх.

— Здрастуй, зятюк, здрастуй, донечко! — голосно вітався він, через увесь стіл подаючи Ількові велику розпарену руку.

— Здрастуйте, свахо, і ви, сватку! — не забув гість і про господарів.

Іваниха подала Хомі руку, а Іван Мусійович ніби й не почув привітання.

Ще не закінчили вечеряти, як заспівала в другій кімнаті гармонія. Молодь швидко поклала ложки і подалася на ті звуки. Ількові і Марійці теж не терпілося вийти, але до них присікався Ільків дядько, Іванишин брат:

— То куди ж тепер, молодята? А Марійка вже лікар? В наше село, до нас просіться. І лікаря, і ветеринара нам треба... ось так треба,— і він зробив рух долонею коло шиї.

Врешті Ілько і Марійка вирвалися з-за столу. Іван Мусійович і Уляна лишилися наодинці і якусь мить не знали, про що говорити.

— Ось і найменших...— озвалась згодом, хвилюючись, Уляна,— найменших поженили.

— А так... тепер все в порядку...— сказав Іван Мусійович.

Уляна проникливо глянула на сивину свата.

— Так і поріднилися ми, Іване Мусійовичу. Інші часи тепер, свате, не ті, що були за нас...

— Так, інші часи...— згодився він.— Інші часи, Уляно Петрівно, і... інші люди.

Він зиркнув на неї такими очима, що в Уляни похололо біля серця. Вона зрозуміла, що хоч і поріднилася вона з своєю давньою незабутньою любов'ю, але прощення від Івана їй ніколи не діждатись.

До них підсів сп'янілий Хома.

— Свате! Сваточку! Ось як воно — неждано-негадано! — заварнякав він.

— Хомо, відчепись від чоловіка! — суворо наказала Уляна.

Та Хома був «на коні».

— От і свати ми з вами. Рідня! А ви мене... На правління завтра... хи-хи-хи.

Іван Мусійович глянув на свата примруженими очима.

— Рідня — ріднею, а діло — ділом.

Хома закліпав почервонілими повіками.

— То як же це? Значить, помилування мені не буде? Свате! Ми ж свої...

— А від самого себе і від своїх я вимагаю ще більше, ніж від чужих. Запам'ятай це, свате.

— Туд-ди к бісу! — опустив руки Хома.

В другій кімнаті весело заливалась гармонія, грайливо туркотів бубон. Там танцювала молодь. Іван Мусійович вийшов з-за столу і, молодо посміхаючись, пішов туди, де люди веселились.

ЛЮБОВ

Ночувати ми вирішили в степу, біля будки трактористів.

До самої землі хилилося густоголубе небо, рясно розмержане зорями. В степу, десь за далекими пагорбами, ліниво поводячи білясточервоними очима, гуркотіли трактори, висівали озимку. В тракторній будці співав радіоприймач, а з степу доносились п'янкі запахи пізнього літа і нічний переклик польових жильців. Неподалік від літнього житла трактористів весело потріскувало вогнище.

Біля нас присіли закурити агроном МТС Микола Зотович — людина непевного віку з засмаглим бронзовим обличчям і каштановими вусами, голова колгоспу, на землях якого стояла ця будка, та бригадир тракторної бригади, якого звали не знаю вже чи на прізвище, чи тільки по імені — Онисько. Куримо мовчки, втупивши очі в рухливе веселе полум'я, що ніби хоче відірватись від почорнілого палічця і легкою жар-птицею спурхнути в небо.

І лише згодом зав'язується розмова. Вона йде повільно, неквапливо, без юнацького запалу і схвильованості, хоч і говориться про любов. Певно, той спокійний роздум і філософська байдужість, з якою мовиться про найгарячіші, найпрекрасніші почуття людські, нав'яні тим, що співбесідники — люди далеко не першої молодості і для них вже назавжди закотилось те, що в свій час осявало і гріло гарячіше і яскравіше весняного сонця. З усього тону розмови відчувалося, ніби ті, що говорили, намагались підкреслити, що любов, та сама любов, яка тримала в безперервному хвилюванні і трепеті молоде серце, для них вже може жити лише в снах, воскресати в мріях і що зараз можна

зітхати вже не від кохання, а за тим, що воно, молоде і бурхливе, непомітно спливало, лишивши в пам'яті солодку згадку.

Голос у агронома хрипкуватий. Чорними циганськими очима він неперушно дивиться на вогонь, лівою рукою крутить вуса.

— Зла вона річ — любов, — говорить спроквола. — І, головне, чим більша ота сама любов, тим більше й горя несе закоханим. М-да... Це вже точно. Знав я одну таку пару. Любилися — один страх. А батьки затялися, мов прокляті: не дозволяють братися та й усе. Він, бач, один — багачку хотіли для нього батьки. А її рідня хоч бідна, та горда: за багатого, мовляв, гірше, ніж у найми. То вони, мов Ромео і Джульєтта, в ліс пішли та й на гілляку...

На обрії хтось розпалив вогнище. З тракторної будки ніжно рвалась у степовий простір мелодія танцю маленьких лебедів.

Я не зводжу очей із свого фронтового друга, головного інженера МТС — Степана Козацького. Всього кілька годин тому я його випадково зустрів у полі. Ех, і радості ж було — стільки років не бачились. Пригадалося все — і важкі дні відступу, і переможний похід на Берлін. Степан — наймолодший серед нас, йому під сорок. Хоч життя на нього й поклато не одну відзнаку і передчасно зняло парубоцьку бравість, але все ж виглядав значно молодшим за свої роки. За весь час розмови він дивився кудись у непроглядну далину ночі і, мабуть, думав щось своє, потаємне.

— Різна буває любов... — зітхнувши, сказав він і задивився на вогонь.

У степу гуркотіли трактори, над головами шугнула якась нічна пташка, перелякано пискнула, мигнула сивими крильцями і зникла в темряві. На сухорлявому обличчі Козацького гралися відблиски вогнища, сміялися в зіницях широко відкритих очей.

— Різна-то різна, — озвався агроном, підводячись навколішки, — але закінчується вона майже завжди однаково. Спочатку полюбляться, потім поженяться, а потім плачуть весь вік від тієї любові.

— Буває й таке, брат, буває, — задоволено згодився Онисько. — Ох, і плачуть буває від тієї любові...

— По собі судиш? — посміхнувся в вуса голова.

На обрії з'явився крайок червоного місяця. Він повільно ріс, розгорявся, а ми всі мовчки спостерігали за ним.

Першим звівся на ноги Онисько.

— Ну, брат, піду спати. Дві ночі не спав, не давали...

Позіхнувши на весь рот, він подався в будку. За ним підвелися й агроном з головою. Вони збиралися до села.

— Може, поїдемо? — звернувся до нас голова.

Ми лишилися біля вогнища. Певно, й Козацькому хотілося побути зі мною наодинці, поговорити.

Якусь хвилину мовчали. Козацький, не відриваючи очей від полум'я, підкинув кілька гілок. Потім заговорив повільно, роздумливо, ніби продовжував розпочату розмову.

— По-різному складається людська любов — правду кажуть... — Козацький зітхнув. — Перед війною зустрів я дівчину. В одному інституті вчилися — я на факультеті механізації, вона — на агрономічному. Бож-же мій, як я її любив! Мені здавалося, що все, що є найкращого на нашій планеті, вмістилося саме в ній. Ми ходили по місту, мов маленькі, побравшись за руки, нічого не чули й не бачили нікого. Я слухав лише її дзвінкий голосок, бачив лише її очі. Ох, і сині ж вони в неї були — не помічаю щось зараз таких у дівчат.

Я сидів, мов заворожений, слухав мову товариша. Мені пригадувалось, що не раз колись бувало в час коротких фронтових привалів, ось так, як зараз, десь біля солдатського вогнища, мрійно згадував Козацький про свою дівчину.

— Одружились ми. Ні, мабуть, не було в той час щасливішої людини за мене. З дипломом інженера-механізатора, з молодою дружиною, студенткою останнього курсу, приїхав я до своїх батьків. Радошам не було ні кінця, ні краю... І раптом — війна...

Козацький на хвилину замовк, дістав з кишені цигарку, зиркнув на великий червоний місяць над обрієм, запалив.

— Вже під Львовом я був у бою. І відразу ж поранення. Згодом зібралось нас чимало таких, що могли йти, — почали вириватися з оточення. Довго йшли за фронтом, а він усе віддалявся. В одну з ночей пройшов я з товаришами майже околицею нашого села — якихось чотири кілометри в сторону і міг би побачитися з батьками, дружиною. Але навкологриміло, чути було своїх, і я не зайшов. На ранок ми були серед наших.

Минуло довгих два роки. І ось я знову в своєму, виволоненому селі. Та моїх стареньких вже не було в живих. Про Наталю теж нічого не довідався — де вона поділася, ніхто не міг сказати. Довго я розшукував дружину. Після війни в інститут заїздив кілька разів — вона ж останній курс мала закінчити. Не було. В Міністерство оборони писав — може, в армії служила, в штаб партизанський — не знайшов ніде.

На одну лише мить замовк Козацький, зиркнув у непроглядний степ примруженими очима.

— Потяглися роки. Робота, нові друзі. Поступово загоїлась рана. Вже не так яскраво уявлялася мені дружина. І ось, якось ідучи по вулиці, я несподівано побачив її. Аж захитався, бо кров ударила мені в голову, а серце мало не обірвалося. Побіг їй назустріч і, тільки наблизившись, побачив — не вона. Дуже-дуже схожа, але не вона. Дівчина на мене не звернула уваги. Пройшла. І ноги, здається, самі повели за нею. Я йшов до того дому, куди зайшла дівчина. Було це в надвечір'я. До півночі проходив, мов сонний, по тротуару, ждучи, чи не вийде. Не вийшла.

Другого дня від самого сходу сонця я вже вартував біля її дому. І знову побачив свою дівчину. І знову йшов за нею. Разом їхали в трамваї. Довідався, де працює. Ввечері супроводив з роботи. І так з місяць, аж поки вона, нарешті, звернула на мене увагу.

Інженер скупю, але тепло посміхнувся. З будки летіли «Угорські журавлі», задумливою піснею сповнювали український степ.

— І ось покінчив я з своєю самотністю. З'явилися у нас дітки. Син і донька — близнята. Жили ми дружно, весело. А тут заклик партії: механізатори, на село. Кажу своїй Вірі: «Поїду». «Тобі видніше», відповідає. Вона в мене розумна і чула дружина.

Козацький на хвилину замовкає, ховає в тіні теплу посмішку.

— Приїхав я в один з районів. Зайшов у райком. Першого секретаря не було. Був другий. Постукав у двері. «Зайдіть», чую. Відчинив двері і мало не зомлів від несподіванки. За столом сиділа моя Наталя. Вона з кимось розмовляла, не встигла глянути на мене, а я механічно якось зачинив двері.

Козацький вперше за весь час своєї розповіді зиркнув на мене якимсь винуватим поглядом, знизав плечима.

— Ну, що б ти робив на моєму місці? Першим моїм бажанням було — вибігти з приміщення і втекти світ за очі. Але я відчув і інше — ніяка сила не відірве мене тепер від неї: адже це моя Наталя, дружина моя. Скільки разів вона мені снилась, кликала до себе, я не йшов, а біг їй назустріч, задихаючись, і ніяк не міг відшукати її. В мене вже була нова сім'я, я любив свою дружину, поважав її, і одночасно інколи на мене находило таке, що йшов би світ за очі, шукав би не знаю кого й чого. Я знав — то сум, невимовна туга за нею, за Наталею. Я не знав, де вона, що з нею. То мені здавалося, що її немає в живих, і я намагався уявити собі її в останні хвилини життя. Намагався і не міг уявити. Що могло трапитися з нею? Адже коли б була жива — не загубилась би безслідно. В село б моє приїхала, написала б. По всіх фронтах шукала б і знайшла б. Щоб розлюбила, забула? Ні, не могло того бути... Ці думки ятрили мені серце, стискували його жалем і болем, і я не знаходив собі місця. Інколи я навіть сам собі докоряв, що зрадив пам'ять дружини, і тоді жалкував, що одружився вдруге. Але те все проходило. Я тверезо дивився на життя: живий повинен думати про живі справи. Мені було радісно бачити поруч дружину, знаходити в ній щось спільне з Наталею...

І ось тепер я побачив її, живу й здорову. Що ж діяти? Моя голова ішла обертом, а мозок відмовлявся працювати.

Місяць побліднів, вже височенько підбився вгору, тьмяним світлом залив степ. Ухкала десь у видолинку хижо сова, переморгувались фарами трактори.

— Я зрозумів: тепер, коли я зустрів її, уже ніяка сила, ніщо не розлучить мене з нею. Адже вона моя дружина, і ніхто з нас не винен у тому, що так жорстоко насміялася над нами доля. Та враз мене ошелешила інша думка. А може, Наталя не захоче навіть признатися? Може, вона свідомо не шукала мене, свідомо забула? Серце похолонуло від тієї думки. Так воно, певно, й є. І мені захотілося піти звідсіль, і на очі не потрапляти їй, не знати гіркої правди. Хай краще образ її залишиться в моїй душі чистим і незаплямованим, таким, як усі ці попередні роки, коли мучив мене і цією мукою приносив щастя.

Саме в цей час з кабінету вийшов відвідувач, і знайомий голос покликав:

— Зайдіть, будь ласка.

Вже й не пам'ятаю, як переступив поріг. Наталя глянула на мене, і її очі враз стали такі великі і перелякані, що

мені здалося, ніби вона зараз закричить страшним голосом, ніби до неї ввалився розбійник з ножом. Повільно звелася на ноги, мов сліпа, розводячи перед собою руками, похитуючись, пішла назустріч.

— Степан? — прошептала з болем.

— Я.

Вона скрикнула, немов поранена, впала мені на груди, обвила мою ший і заридала. Я пригортав її безтямно, цілував у мокрі очі.

— Наталя, рідна моя, любов моя...

— Степане, Степаночку...— з болем шепотіла вона.— Ти — живий? Ну, як же я так? Степаночку... Чому я повірила?..

Козацький говорив тихо, ніби сам з собою, немов сидів над погасаючим вогником один. Певно, він не помічав мене у ті хвилини. Місяць уже високо підбився вгору, з червоного став срібним, залив блідим світлом і степ безмежний, і весь небесний простір. З вагончика доносився голосний свист і хропіння Ониська, та хтось тихо і задумливо співав «Сумнів» Глінки, і пісня ця була такою доречною до розповіді інженера.

— Так, ми знову обняли одне одного. І знову гарячою любов'ю билися наші серця. Ми сиділи поруч, трималися за руки, дивилися в очі і не могли надивитися. Переді мною була колишня Наталя, моя весела дівчина з синіми-синіми очима. Лише змужніла, та блакить в очах помітно змінилась на проникливу задуму і допитливий розум. Довго ми не знаходили слів для розмови.

— Ти живий, Степане...— згодом, вже спокійніше, сказала Наталя.

— Хіба ти цього не знала?

— Звідкіля могла про це я знати?

І вона розповіла про те, як в один із важких днів сорок першого року до моїх батьків зайшов мій однополчанин і розповів про мою загибель.

— Я не повірила,— говорила Наталя.— Побігла до штабу — виявилось, це дійсно була твоя частина. І командир мені підтвердив те ж саме. Другого дня померла з горя твоя матуся, захворів батько. А тут швидко фашисти прорвалися до району, і я пішла на схід. Але в моєму серці ти завжди був живим, Степане.

Вже не пам'ятаю, скільки ми так проговорили. В двері спочатку стукали, Наталя нікому не дозволяла заходити,

і з часом нас і турбувати перестали. Нараз вона сполошилась, звелася на ноги...

— Що ж ми тут сидимо? Пішли додому...

Я слухняно йшов із нею, забувши про все... Десь була в мене інша домівка, сім'я, яку я з часом збирався забрати на нове місце роботи, і ось раптом — неждано-негадано — потрапив до свого справжнього дому. Адже Наталя сказала: ходімо додому. Так, як говорила колись, коли ми допізна засиджувались з нею у нашому селі на березі невеличкої річки.

Йдемо вулицею. Наталю тут знають усі — вітаються, вона змушена весь час спинятися, відповідати на питання. Але й мені не дає мовчати: я змушений розповідати про своє життя, про службу в армії, про все те, що зі мною трапалося за ці останні десятків з лишком років.

Розповідаю, не поспішаючи, все до подробиць. Я ще блукаю по складних і нескінченних шляхах війни, а вже з острахом заглядаю в післявоєнні роки. Це ж обов'язково доведеться говорити про своє одруження. Але як на це подивиться Наталя? І говорю, й говорю — ніяк не хочу розставатися з буремним військовим часом.

Проходимо повз школу. Дзвінок заливається веселий дзвінок. З дверей вибігають школярі. Одна з дівчаток відривається од гурту, пташкою летить нам назустріч. З розгону потрапляє в обійми Наталі, довірливо тиснеться рожевим личком до жінки. В мене тьохнуло серце.

— Донька,— задумливими очима зиркнула на мене Наталя.

Невже? Невже моя дитина стільки років жила без батька? А я був майже поруч, жив з ними на одній землі, в одній республіці, і не розшукав їх, не подумав нічого іншого, як одружитися вдруге і зажити собі тихим та спокійним життям.

— Мамо, а я на співанку лишаюсь,— сказала дівчинка, з подивом і настороженістю глянувши на мене синіми оченятами.

Я шукав у дівчинці чогось свого, а на мене дивилась Наталя, така, якою вперше побачив її в сорок першому році.

Дівчинку покликали подруги. Вона як підлетіла, так швидко і зникла в гурті.

Ми йшли далі. Мовчали. Мені хотілося розпитати про дівчинку, але я не смів цього зробити. Наталя чомусь теж

не хотіла про це говорити,— певно, в душі була ображена на мене, не могла простити моєї байдужості.

— Ось ми й прийшли,— сказала нарешті Наталя.

Зайшли в квартиру. Тут було прохолодно, тихо — я відразу відчув подих тієї затишності, яку так любила Наталя.

Не встиг і оглянутись, як відчинилися двері, і з сусідньої кімнати вибіг хлопчик років чотирьох-п'яти. Біловолосий, пухкенький, з круглими карими оченятами й носом-гудзичком. Штаненята трималися на одній перекрученій шлейці, друга тяглася позаду, обірвана.

— Мамо! Мамусю! — зрадів він.— Ти вже прийшла?

— Прийшла, синку.

Наталя підхопила на руки хлопчика, поцілувала в рожеві щічки. Я бачив, як з напівзаплющених Наталиних очей нестримно лилися сльози. Вони мене й прикували до місця. Коли б не помітив тих сліз — ніяка сила не втримала б мене в кімнаті, де я, як виявилось, міг бути лише гостем, та й то тим, що не приносить радості.

Наталя поставила хлопчика на ноги.

— Татко швидко прийде,— сказав хлопчик і підступив до мене.— Ти шофер? — питає.

— Шофер,— кажу.

— А я відразу вгадав.

Я розумів — Наталя давно вже не моя, вона мати сім'ї і дружина іншого. Йй, певно, нелегко було все це показувати мені. Та вона чесна і відверта, якою я знав її колись. Нічого не сховала — покликала до хати: дивись, мовляв, знай про все. Я хотів було приголубити хлопчика, але він рішуче відіпхнув мою руку.

— Я не маленький.

— Скільки ж тобі років? — питаю.

— Чотири. А ще коли не було Нового року — було три. А ще раніше мене зовсім не було.

Наталя ніби й не чула нашої розмови, мов сонна, снувала по кімнаті. І мені захотілося сказати все й про своє життя.

— А в мене теж є такий хлопчик, як ти. Максимком його звать. А тебе як?

— А мене, коли купили, то Степанком назвали.

— Степанком? — мимоволі здивувався я.

— А чому Степанком — ти не знаєш, синку? — промовисто глянула на мене сумовитими очима Наталя.

— Бо так гарно,— знизав плечима хлопчик.— А в мене й сестричка є,— похвалився.— А в твого Максима є сестричка?

— Є й сестричка. А твоєї сестрички скільки років?

— Не знаю,— з жалем зиркнув хлопчик на маму.

Наталя зрозуміла моє питання.

— В сорок четвертому вона народилась...

Я важко сів на стілець. Задумався. Треба було йти, але ноги не несли, не слухалися мене. В моєму серці знову спалахнула любов до Наталі, та любов, що ледь жевріла під попелом часу, і лише інколи, коли вітер спогадів роздмухував жарини, пекла вогнем і ятрила. Я відчував, що безсилий відступитися від неї, залишити, знаючи, що вона жива, що вона ходить по землі, дихає одним зі мною повітрям, дивиться на те ж саме сонце. До того ж, я мав моральне право бути з нею — адже вона моя дружина.

— Наталю! — кажу.— Сядь на хвилину, подумаємо.

Вона покійно сіла навпроти, з острахом і занепокоєнням дивилась на мене. Мені чомусь здалося: коли б я лежав мерцем на лаві — певно, з такою ж любов'ю і мукою дивилася б вона.

— Як же нам жити далі? — питаюся ніби сам у себе.

— Не знаю, Степанку,— відповідає задубілими устами.

— Я ніколи не переставав любити тебе, Наталю,— кажу, дивлячись у її повні муки очі.

— І я тебе, Степане,— відповіла вона.

Я бачив — вона говорить правду і їй так само важко, може, ще важче, ніж мені.

— А... його? — питаю, не відриваючи погляду.

Вона безсило опускає очі.

— Дітей люблю. І він теж... не чужий. На тебе схожий...

Я здригнувся. Перед очима постала Віра. Довірлива, добра, ніжна. І я відчув, що вона мені теж не чужа. Мені не хотілося завдати їй болю, розбити її спокій і щастя.

Наталя читала мої думки.

— Мені моторошно, Степанку. Я знаю — в нас не вистачить сили розстатись. Але ж своє щастя нам довелося б повернути такою ціною...

Я мовчки киваю на знак згоди головою.

— Ось що поробила війна,— тихо говорить Наталя.

Ми мовчимо. Мозок мій працює напружено. Ось воно щастя — більше не палитиме мені серця гарячим вугіллям, прикритим попелом часу. Але хіба від того спокійніше буде

на душі? Чи не розкидаємо ми власний біль по чужих серцях? А розкидавши — чи позбавишся його сам?

Рішення визріває в моїй голові поступово, але впевнено. Я дивлюся на Наталю — вона сидить зів'яла, задумана, ніби приголомшена своїм щастям. Але хіба щастя приголомшує? Ні, видно, пізно, дуже пізно ми зустрілися, щоб усе починати знову, спочатку.

Рішуче зводжуся на ноги. Підходжу до Наталі, рвучко цілую її в холодні уста, в гарячі щоки.

— Прощай, Наталю!

Вона враз пружно зірвалась на ноги, тривожно дивиться в очі.

— Ти що надумався?

— Не можна нам... Не можна, Наталю.

Вона безсило опустила ся на стілець. Тяжке ридання рвалося з її грудей.

— Я ніколи не забуду тебе, Наталю... Не винні ми з тобою... Пробач за все, рідна.

— Ти мені пробач...

Чужими ногами я прямую до дверей. Наталя простягає мені руки і, певно, не має сили звестися на ноги. З сусідньої кімнати виглядає малий Степанко.

— Дядю шофер! — гукає він. — Ти куди ж утікаєш?

— Будь здоровий, Степанку, — кажу, відчиняючи двері.

Побачив тільки, як упала головою на руки Наталя, як затряслися її плечі в риданні, але вже ніяка сила не могла повернути мене назад. Поривно зачиняю двері і, немов божевільний, вибігаю на вулицю...

Козацький замовкає. В попелі жевріє жар: то загасає, то поблискує і шипить, з неба задумливо прислухається до степену місяць, трактори гудуть у вибалку, і ходять, скрадаються нечутною ходою по принишклону полю таємничі тіні.

З середини неба зірвалася зірка, блискавкою прописала слід до самого виднокругу, лише одну невловиму мить багряніла та жива і тремтлива смуга в нічній пільмі і, так само як спалахнула, так раптово й погасла. Блимнула жари́на у вогнищі. На сході ледь помітно розгортав завісу новий бадьорий ранок.

У НЕВЛОВНУ МИТЬ СВІТАННЯ

Певно, нікому не доводиться стільки подорожувати, як нашому брату, шоферові. Більше від нас хіба що літає пілот, але він весь час у повітрі, перешмигує з місця на місце, бачить аеродроми, а все те, що бачимо ми, всі міста і села, промелькнуть у нього під крилом, він на них і уваги не зверне. Багато ще їздять залізничники, але й вони прикуті до своєї колії і теж бачать весь час знайомі платформи та вокзали.

Шофери ж часто заїздять першими туди, де нога людська не ступала, щоденно бачать нові села й міста, перед їхнім поглядом весь час відкриваються небачені краєвиди. Це вони поповнюють свої радіатори завжди з різних колодязів та річок, а дорога, чи то асфальтована, чи просто бруківка, а найчастіше розбитий та розбагнений грейдер, весь час веде і кличе шофера вперед.

Чого тільки не трапляється з шофером у дорозі.

Спинився якимось я в глибинному містечку. Містечко було таке мальовниче, що навіть коли б радіатор не кипів — варто було б у ньому спинитись. Але ми звикли дивитись на все мимохідь, не зупиняючись. Отож спинитись тут мені довелося мимоволі. Був такий жаркий день, що навіть на річці вода пузирилась, як окріп. То що вже говорити про радіатор?

Я став над неширокою, спокійною річечкою, що хтозна-куди несла свої блакитнорижі води — чи то вгору, чи вниз. По берегах річки росли розкішні осокори та верби; з того боку квітували липневим буянням луки, а з цієї сторони йшла широка, заросла споришем, вулиця. Кроків за сорокп'ятдесят від берега стояла чиясь одинока скособочена хата.

Вона похмуро горбилась на відкритому белебні, підсліпувато моргала маленькими, з вибитими шибками вікнами. Радіатор кипів. Я зняв гарячу, як жарина, кришку і оглянувся. Шофер завжди радий побачити моторну молодичку чи соромливу дівчину з відрами на коромислі. Але зараз був південь, сонце палило нестерпно і, певно, нікому не здумалось іти в такий час по воду.

Витерши піт з чола, я підійшов до води. Помив руки, обличчя. Воду в радіатор вирішив носити солом'яним брилем. Але, підійшовши до машини, побачив тут хлопчину. Йому було років тринадцять. Він весь був засмалений на сонці, аж коричньовий, мокре волосся на голові злиплося, ніс, широкий і кирпатий, лупився. Хлопчина зацікавлено заглядав під відкритий капот, певно, цікавився мотором. Я збагнув, що це сама доля мені надіслала поміч. Та не встиг і рота відкрити, щоб попросити в хлопця відро, як із-за машини на нього кібцем налетів високий, цибатий, чорний, як циганча, хлопчина і кількома ударами нокаутував його. З першого погляду я визначив, що нападник на рік чи й два молодший від потерпілого. Але той, на кого напали, навіть не спробував оборонятись. Він покійно повалився на землю, зарюмсав.

— Ти що робиш?! — гримнув я на агресора.

Дико блиснувши на мене чорними оченятами, хлопчик відскочив у сторону.

— Я ще не так йому дам,— пообіцяв хвалькувато.

Потерпілий звівся на ноги, брудними кулаками витирав сльози на широкому полупленому носі.

— Я тебе займаю, байстрюк дурний? — протяг він плаксиво.

— То ти знову дражнитися? — спалахнув чорнявий хлопчик.— Та я тебе...

Він рвучко кинувся до плаксуна.

— Ану, облиш! — суворо сказав я, заступивши хлопця.

— Все одно я йому цього не забуду,— сказав чорноокий і пішов до річки.

Я мимоволі задивився на його худорляву, бронзову від загару, жилаву постать в одних стареньких, вилялях трусиках. Щось у цьому холпчині було привабливе, знайоме, воно, мов магнітом, потягло мене за дитиною. Хлопчиківі, певно, було років десять, але, видно, він почував себе зовсім незалежним і майже дорослим. Не оглядаючись, він спритно, як кіт, видерся на похилу стару вербу. За

якусь мить вже був мало не на вершині, над самою водою.

— Ти що надумався? — жажнувся я. — Тут, певно ж, мілко? Розіб'єшся!

Хлопчисько на якусь мить спинився, сміхотливими очима зиркнув на мене — розумієшся, мовляв, ти, шофере, на цих справах. Випроставшись пружинисто, рвучко викинув уперед руки, відштовхнувся ногами від верби і, перевернувшись у повітрі, стрілою вривався в воду. В одну мить покрили хлопця зеленуватосріблясті бризки.

В мене обірвалося серце. Чомусь відразу, забувши і про радіатор, і про дорогу, я зацікавився хлопчиною, не мав сили відірвати від нього погляду. Цей хлопчисько так нагадував мого трьохлітнього сінка. Той теж такий ось упертий, такий же стрункий і засмаглий, в нього теж часто так само гнівно спалахують чорні розумні оченята. Мені захотілося, щоб мій малий синок швидше вже виріс і був ось таким спритним і сміливим, як цей зухвалець. Але я своєму не дозволяв би так ризиковано плигати в ріку з похилих верб і, безумовно, відучив би від бійки.

А хлопчина тим часом випірнув із води, відсапнувся, перевернувся на спину і енергійно замахав руками.

— Ото ж то! — вигукнув він і посварився кулачком. — Йди, йди та більше мені на очі не показуйся.

Я оглянувся. Побитий хлопчина в'ялою ходою зобидженого і скривдженого почвалав геть від берега. Навіть не оглянувся і словом не заперечив обидчикові.

Я сів на березі, почав ждати, поки вилізе на берег плавець. Та він, певно, й не думав вилізати з води. То пірнав, то перевертався в воді, як нерпа, то лягав на спину, випинав з води живіт і ляскав по ньому долонею і при тому задоволено пускав водяні бульбашки. Я забувся про те, що вже час їхати далі.

— Егей, хлопче! — покликав я.

— Ви мене? — спитав недовірливо чорноокий.

— Ага. Пливи до берега.

— А для чого вам?

— Попросити тебе хочу...

Хлопчина кількома помахами рук догріб до берега, але з води не вилазив.

— Ну, що?

— Тебе як звуть?

— А вам навіщо?

— Та так.

— Знаю, яке так. Випитаєте, а потім бабі розкажете.

— Та ти що? Ні до чого це мені. Так просто — цікаво, як кого звати.

— Ну, Трошею.

— Трохимом?

— Хай, по-вашому, буде Трохимом,— здвигнув плечима хлопчик.

— А я теж Трохим. Так що ми — тезки.

Троша недовірливо зиркнув на мене, чмихнув.

— Баба каже, що більше ні в кого немає такого ідіотського ім'я. А по метриці я — Трохимович.

— Трохим Трохимович?

— Угу,— хитнув головою хлопчик.

Тепер він був серйозний, задумливий і, дивлячись на нього, важко було повірити, що він ще кілька хвилин тому побив хлопчину, значно старшого і сильнішого.

— А ти сміливий,— сказав я.— Такого здоров'яка — і відразу на лопатки.

В Троші широко роздулися ніздрі, він войовниче зиркнув у ту сторону, куди пішов його супротивник.

— Я йому ще не так дам!

— Хіба вам у школі дозволяють битися?

— То хай не вигадує та не дражниться.

— А чому ж він з тобою дражниться?

— Мій татко загинув на фронті, а він вигадав, що мій батько фриц німецький. То я йому за фрица все одно голову провалю...

— А ти не звертай уваги,— раджу хлопцеві.— Ти ж знаєш, що твій батько фронтовик, от і не вір усяким нісенітницям. Та матері пожалійся...

Троша нетерпляче мотнув головою:

— Ато, побіжу я до матері! Близький світ — Донбас...

Хлопчик поступово вийшов з води, присів поруч зі мною на березі. Йому, певно, до душі була серйозна розмова.

— А з ким же ти живеш?

— З бабунею.

— То вона тобі дозволяє бешкетувати?

— Е-е...— хлопчик нетерпляче змахнув рукою.— Хіба бабуся щось розуміє?

Я тим часом уважно приглядався до хлопця. Видно, Трохим жив не в розкошах — ребра випиналися з-під за-

смаглої шкіри, давно не стрижене волосся стирчало їжаком, навіть вода його не зм'яксувала. На спині, на грудях, руках і ногах — скрізь темніли чорні смуги та плями від струпів та подряпин — видно, не лише він бив інших, а й йому доставалось, можливо ще більше, від них.

— Чому це ти весь у подряпинах? — питаю.

— Оце? — зневажливо зиркнув на свої заструпілі виразки хлопець. — Це — дрібниці. Заживе, як на Рябкові.

Я попросив у Трохимка відра, щоб залити води в радіатор.

— Попросіть у бабусі, — порадив він.

— А ти винеси відро. На цукерки одержиш.

Трохим зітхнув.

— Бабуся дасть такого відра, що й цукерок не захочеш.

— То ходім разом, — став я на ноги.

— Та хіба ви самі дороги не знайдете? — неохоче звівся й собі на струнку ноженята Трохим. Але все ж він пішов поперед мене. Чи то його цукерки привабили, чи, може, совість підказала, що слід людині допомогти в біді.

Швидко ми підійшли до облупленої хатини на белебні.

— Ось сюди йдіть. Попросите в бабусі — вона не відмовить. А я потім заберу, — пообіцяв Трохим і спинився. Він таки справді не мав наміру з'являтися на очі своїй бабусі.

Ще не побачивши старої, я почув її хрипкуватий старечий голос.

— Що б тебе на могилки винесло, ірода клятого, щоб тобі і руки й ноги покрутило, та щоб тобі стонадцять болячок в печінку та в серце твоє зміїне, та щоб тобі тюрми не минути, та щоб тебе й вогонь спалив...

Бабуся тільки тоді припинила свої заклинання, коли я з'явився перед порогом. Вона здивовано підвела голову, підсліпувато заморгала червоними очима, тернула рукою під сухим крющкуватим носом. Стара була особою не зовсім приємною, але в її глибоких, колись, певно, живих карих очах я щось запримітив знайоме, десь уже бачене.

— Кого це ви клянете? Добрий день, бабусю! — бадьоро привітався я.

— Добрий день! — сухо зашпилила губи старенька.

На питання моє не відповіла. Я побачив, що справді в старої так просто відра не візьмеш.

Ми, шофери, ті ж самі психологи. Коли б не вмів ото розкусити людину з першого погляду, важко було б

нашому братові шоферувати. Ми знаємо, що не завжди в-
ідеш навпростець, часто доводиться давати й крюка.

— Жвавий у вас онук, бабусю,— заходжу здалека.

— Ох, жвавий, бодай він онімів, гаспид нечестивий.

— А для чого ж ви його лаєте?— дивуюсь.

— Та хіба ж це лайка? Та хіба ж його так треба ла-
яти?— вдарилась в поли стара.— Та його бити треба, як
скотину безсловесну, бити — та нікому. От звалилася ха-
лепа на мою старечу голову, так звалилася...— причитала
бабуся, похитуючись всім корпусом з боку на бік.

Я забувся й про відро. Мені чомусь жаль стало жва-
вого, видно, розумного й доброго хлопчину; шкода було й
цієї безпомічної бабусі, якій явно не під силу було спра-
витись з таким бідовим онуком.

— Для чого ж бити? — питаю.— Треба, щоб мати його
виховувала.

— Еге ж, виховаєш, живучи з таким гицелем!— здриг-
нулася старенька. Її, певно, це питання вдарило в найбо-
лючіше місце.

Не дивлячись на те, що стара бачила мене вперше, не
знала, хто я й чого зайшов, вона, мабуть, була рада, що
знайшла слухача. Розговорилася.

— Отож вона, дочка моя тобто, з війни його принесла,
бандита цього. Не знаю, де вже вона там виходила заміж
і як вона там виходила, але онука принесла... Каже, що
загинув ніби її чоловічок на фронті, а там хто його зна —
бо дражнять он тепер дитину на вулиці... Так що бодай
було не знати такого заміжжя.

Я зацікавлено слухав до цинізму відверту розповідь ста-
рої, повну осуду своєї рідної дочки.

— Ну, то вже, говорю, нажила одного лобуряку, то й
виховуй, годуй. Так ні ж, кажи ти,— знову потягло її в
замужі. Та хай воно пропадом пропаде таке заміжжя, та
хай воно западеться таке щастя, як ото й вона собі здоху-
ла. Вийшла за якогось басурмана — а він не людина, справ-
жній тобі, тьху — нечистий! Коли сватався та підкочував-
ся — куди тобі — моє почтеніє — культурний та образо-
ваний. При годиннику і ручку — тьху, нехрист поганий,—
цілував. А коли зав'язав голову — то на тобі!— відразу
ж, гемон, розпився, годинник побоку, кулаки в зуби тиче,
а дитини цієї нещасної й на очі не пускав... «Не потрібні
мені, каже, зайві роти. Я не терплю тещ та чужих бай-
стриюків». А яке ж воно байстрия, питаю я вас, коли його

отець, може, й справді на війні голову поклав? Що, мало хіба війна невинних людей погубила та праведних душ узяла?

І старенька глянула на мене такими добрими і жалісливими очима, що я відразу зрозумів: не від злоби вона кляне все на світі — від горя, яке, певно, рідко коли залишало в спокої її старечу сиву голову.

— Ну, пожили вони трохи,— продовжувала бабуся.— Вона б уже й назад — та куди там! Друге на світ мало з'явитися. А вже відомо, яке життя жінки з малям. А тут він пропився та прокрався, чи хвороба там його знає, злодюгу паршивого, тільки вигнали з роботи, ще ніби й судити збиралися. От він і помандрував у світ за очі, лихоманець. І де вже він не був — і в Одесі, і десь аж під самим Львовом, чи, може, ще й далі, і в Молдавії — бог її знає, де вона й є та Молдавія — і кругом одне й те ж! Як не прокрадеться, то проп'ється, а вона ж, сердешна, все за ним та за ним, як нитка за голкою. Думає, горопашна, що, може, на розум його наставить, а воно, мабуть...

Старенька безнадійно змахнула сухою зморшкуватою рукою.

— Десь аж у Донбас завіявся. То й вона там на роботу влаштувалась. По лікарській лінії працює...

Мене до глибини душі схвилювала розповідь старенької. Чого тільки не буває на світі, чого тільки не наробила клята війна.

— А ви ж щось, певно, хотіли? — раптом запитала мене бабуся, добрими очима зазирнувши в душу.

— Відра хотів, бабуся. Води в машину залити.

— А, відра... — розуміюче протягла. — Чого ж, це можна. Моя хата на тирлі — до мене всі шофери звертаються. Вона, покректавши, пересунулась у куточок порога.

— Зайди, любий, сам до хати, візьми відро на лаві. Бо воно з водою, а я вже не посилю тобі зняти. Вилий ту водичку в чавун, а потім не забудь, відерце з водою занесеш...

Я переступив поріг, зайшов у манюсінькі прохолодні сіни. Мало не вдарився головою в одвірок, коли переступав поріг хати. Випростався, оглянувся по кімнаті і мало не поточився. На мене дивилась з портрета на стіні Катерина. Щось перехопило подих, і я мимоволі вхопився рукою і сперся плечем об одвірок.

В одну мить те, що вже було майже забулося і лише інколи ниючим бодем ятрило душу, ожило в пам'яті, вогнем опекло серце. Я не міг відвести очей від старенького портрета, в поточеній шашелем рамці, густо покрапленого мухами. Великими карими очима дівчина дивилась на мене з німим докором, а в глибині непроглядних зіниць запали важкий біль і туга.

— Чи ти не знайдеш відра, чоловіче?— здивовано прошамкотіла в мене за плечима старенька.— Господь з тобою, чи ти не захворів?— стривожилась вона, побачивши мене, безвольного і приголомшеного.

— Це ваша донька?— питаю, а сам не впізнаю свого голосу.

— Еге ж, оце ж вона й є. Одна вона в мене. Ще син був, старшенький від неї, та в війну гестапо те паскудне розстріляло, бідолашного.

— Катериною її звати?

— Катериною, аякже,— ствердила бабуся.

— Катерина Чубенко?

— Чубенки ми. А тепер вона вже ж на чоловіка... Але чекай, голубе, ти ж звідкіля знаєш мою Катю?

Цим питанням стара вивела мене з стану заціпеніння. Я відразу не знайшовся, що відповісти. Взяв до рук відро, вилив воду в чавун. І тільки тоді сказав те, що перше прийшло в голову.

— Зустрічались колись з нею, в час війни...

Старенька зацікавилась тим, пристала з розпитуваннями.

— Ану ж бо... То, може, ви знали її й чоловіка?

— Знав,— кажу глухо.

— То, значить, в неї таки був там чоловік?— зраділа старенька.

— Таж, певно, був.

Я заспішив до машини. Мені важко було з старою говорити на цю тему.

— То був, значить...— вдоволено бубоніла сама до себе бабуся.— Ну, слава богу, а то буває — думаєш, думаєш, та й саму сумнів починає мучити...

Троша стояв біля машини. Сюди підійшло двоє якихось хлоп'ят. Вони, певно, цікавились мотором.

— Ану, геть звідси!— суворо гукав Трохим.— Думаєте, коли немає шофера, то вже можна й біля машини лазити?

— Та ми тільки марку хотіли взнати...— слабо оборонявся один із хлопчаків.

— Марку взнати! — перекривив його Троша.— Тобі що, не видно, яка марка? Чи, може, в мотор треба лізти, щоб узнати марку?

Я відчував, як мене водить з сторони в сторону, мов п'яного. Перед очима стояла Катерина, але я не міг одвести погляду й від хлопчика. Так, сумніву не могло бути — він мій, мій синок, цей вихрястий, поцяцькований шрамами, маленький вуличний забіяка.

— Ось тут до машини лізуть,— побачивши мене, сказав Троша.

Хлопчак зразу ж відступили в сторону... А він не відходив од мене ні на крок. Я до річки — і він тут. Я воду заливаю в радіатор, а він питаннями мене засипає. Я відповідаю кволо, неохоче, а самому то хочеться швидше сісти за руль, включити повний газ і, не оглядаючись, втікати з цього містечка, то були моменти, що хотілось кинути до серця і своїми гарячими сльозами обмити його худеньке жилаве тільце, вилікувати його болючі виразки.

Ось відро вже в руках Трохима. Він допитливо, ніби з докором, дивиться мені в очі. В саме серце палить мене той погляд — може, дитина відчуває, що я не простий зустрічний? Та швидко збагнув, що то, мабуть, хлопчина жде обіцяного на цукерки.

Нервовим рухом я дістаю з кишені гаманець, виймаю всі, які в мене є, гроші. Набралося дві чи три сотні. Хотів було спочатку лишити собі якусь десятку, потім передумав.

— На ось тобі... Трохиме,— глухо проговорив я до спантеличеного хлопця. Мені так хотілося назвати його сином і разом з тим я, як вогню, боявся цього слова.

— Жартуете?— посміхнувся хлопчик, і в його оченятах заграли лукаві бісики.

— На цукерки тобі... Штанці купиш...— сую до рук гроші.

Тільки тепер хлопчина зрозумів, що я не жартую. Взяв до рук папірці, оглядався ніяково, то бліднів, то червонів. Видно, вперше в житті трапилась йому така незвичайна пригода. Забувши про відро, він бігцем подався до хати.

— Я бабусі віддам,— нараз гукнув він, оглянувшись.

Я вже набирав швидкість. Було таке враження, ніби втікаю, скоївши якийсь злочин. Не витримав — оглянувся. Трохимко вже добігав до хати.

«Відкупився, мерзотнику», в думці сам себе вилаяв я і піддав газу.

Навіть сам того не розумів, що мчав зі сказаною швидкістю. Не помічав зустрічних машин, що шарахались від мене, як від божевільного, на обочину. Якимось механічно, навіть не завжди попереджаючи сигналом, обганяв тих, що їхали попереду; вже й не пам'ятаю, що гозорив автоінспекторові, коли той розпікав мене за порушення правил їзди. На мене навіть ніякого впливу не зробило й те, що в моєму талоні з'явилась перша за весь час шоферування кругла дірочка — ніщо не могло мене більше вразити й схвилювати в той день.

Завернув у лісок. Виключив мотор, вийшов з кабіни, впав під берізку. В голові гуділо, обличчя палало, смоктало щось біля серця.

Я дивився в траву, на метушливу мурашку, що тягла кудись більше від себе продовгувате яйце, а в самого мурашки повзали по спині. Мене обсіли спогади.

Катерина тепер переслідувала мене своїм поглядом. Сумовиті, заплакані очі говорили: «Як же це так, Трохиме? Я тебе ждала, сина тобі народила, а ти не прийшов?»

Зустрілись ми на фронті. Вона була медсестрою в прифронтовому госпіталі, а я шофером. Вона щоденно і кожної ночі вартувала біля поранених, а я невсипно курсував від передової до санбату.

Не до зустрічей було на фронті, не до кохання. Та все ж — життя є життя. Я тоді був здоровий і молодий, а вона юна й прекрасна. І ми все ж знаходили час — хоч хвилину, хоч п'ять, щоб поговорити, потиснути одне одному руку, пригорнутися. «Трохиме, милий, ти найрідніший мені в усьому світі», говорила тоді вона. Вона для мене теж була найрідніша і найдорожча.

«А в нас буде син», чую й зараз її гарячий шепіт.

Я тоді відраджував дівчину, говорив, що рано нам мати дитину, що навколо лютує війна, а вона твердила одне:

— І назву його Трохимом... Назву.

І ось він, цей Трохим, тепер бігає в вилинялих трусиках по вулиці, вилазить на самий верхечок верби і плигає в воду...

Я зажмурююся від того видовища. Мені здається, що

Трохимко, мій синок, оступився на тій вербі, полетів сторчака, вдарився головою об кам'янисте дно. Біля нього немає матері... А батько...

Хотілося землю гризти, бігти куди-небудь світ за очі, втекти від самого себе.

А спогади знову лізли у голову, розбурхували уяву.

Навіть не попрощався тоді я з Катериною. Здалеку тільки рукою махнула, посміхнулась, так само, як ось сьогодні Трохимко. Вона перебігала з барака в барак, а я виїздив на виконання завдання. Посиляли нас тоді на незнайому дільницю фронту — поранених там треба було взяти.

Поїхали ми. Осінь, багнюка, темрява, хоч око виколи, а ми їдемо. Чи то лісом, чи то степом — не збагнеш — навколо тебе пуста і могильна темрява. Десь вдалині, на заході, гуділа війна, а ми все до неї наближались.

І раптом щось обпекло мені груди, блиснуло в очак. І більше вже нічого не пам'ятаю...

Прийшов я до пам'яті в фашистському полоні. Лежав на підлозі в напівосвітленій кімнаті, а наді мною схилявся німець-лікар.

Мене по-зв'язаному катували, допитували. Питалися про такі речі, яких я ніколи не бачив і не чув. Я сказав лише одне, що я шофер, що рятував життя поранених і більше нічого не знаю. І мене згодом облишили в спокої.

Потім потрапив у концтабір для полонених. Мені б тут померти від голоду та ще незажилих ран — так не помер! І аж за чотири роки опісля, коли вже відбушувала війна, повернувся я на Батьківщину. Виснажений, знищений морально, живий мрець.

І відступила за ті роки, нелюдського, рабського існування, Катерина кудись на саме дно пам'яті. Мені вже інколи просто не вірилося, що в мене була дівчина, яку я назвав своєю дружиною, що вона говорила мені про майбутнього сина. Все те здавалося казкою, неможливим для людини, яка потрапила в моє становище.

Відклигавши трохи, я почав розшукувати Катерину Чубенко. Але хіба я знав, де її розшукувати? Говорила вона тоді, що родом з України, навіть містечко своє назвала, але хіба те могла зберегти пам'ять?

Отож, не знав, я, куди писати, де шукати свою милу. Написав у Міністерство оборони. Відповіли, що про Катерину Чубенко ніяких даних не збереглося.

Втягся в роботу, забувся трохи важкий полон, забулася поступово й Катерина. В усякому разі, я вже ніколи не думав, що почую про неї або побачу.

І ось раптом — Трохим...

Тільки ввечері я прибув на місце призначення. Там сердилися — чому спізнився? Сказав — обламався в дорозі. Облишили в спокої — певно, в мене був такий вигляд, що важко було мені не повірити.

Потяглися дні. Разом з іншими шоферами я перевозив вантажі з якогось радгоспу на станцію, міряв дорогу туди й назад, але все те якось ішло ніби поза мною, ніби хтось інший виконував ту роботу.

Я думав про Трохима. І в сні, і наяву не відступав він ні на крок від мене. Зупинюся під вантаж, застигну за рулем на хвилинку, а він уже перед очима: то веселий, задиркуватий, то гнівний — «хай не дражняться», то розчулений моїми грошима.

Про Катерину я не думав. Вона знайшла собі чоловіка. Інакше й не могло бути — вона не могла мене ждати все життя, знаючи, що не повернусь. Хоч і нещасливо склалося її життя з другим чоловіком, але якось житиме. А от Трохимко, син?

Я не знав, як мені з ним бути. Спочатку, коли виїхав за містечко, на широку дорогу — зітхнув був вільніше. Хто знає, що цей напівбезпритульний хлопчина мій син? Отож, чи треба було через це турбуватись, хвилювати самого себе?

Але то було хвилиним. Я швидко відчув, що чорноокий Трохимко владно, поза моєю волею, ввійшов у моє життя, став на моєму шляху, і я його так не обійду. Він мій, мій рідний, я відразу відчув свою кров, він зачарував мене таким, як він є.

Хіба повернутись, забрати хлопця? Привезти додому, сказати дружині, що усиновив. Хай грається з моїм Ігорком, адже ж він йому не чужий, брати ж...

Та цю думку я вирішив швидше відігнати від себе. Ви б мені поспівчували, коли б знали норів моєї дружини. Я одружився недавно, років чотири тому, брав найласкавішу, наймилішу дівчину, а вийшла з неї — сказати, так не повірите — домашня пилка. І те їй не те, і то не так, і що не зробиш — не по її, і що не скажеш — не послухає. Спробуй до неї привезти хлопчину та ще й сказати, що то син!

А дні йшли. Я вже ледве ноги волочив, голова розпухла від думок. Спочатку був вирішив допомагати матеріально хлопчині. Посилатиму кожного місяця дві-три сотні, хай бабуся годує дитину. Але згодом і це мене не влаштувало. Я відчув органічну потребу будь-що взяти хлопчика, виховати його так, щоб людиною справжньою виріс.

Чим більше я думав, тим більше переконувався, що Трохима я нізащо так не залишу. Він повинен бути зі мною.

А тут і робота скінчилась. Нам звеліли повернутись додому. Дорога не близька. Але я радів з цього — повертатимусь через містечко і заберу Трохима.

Так і вирішив — заберу сина і привезу додому. Скажу дружині: так і так, мовляв. Зрозуміє — значить, справжня дружина, все їй в житті прощатиму, всю буркотнечу її стерплю. Не зрозуміє, відкине мого Трошу — значить, не дружина вона мені, а просто випадкова людина ввійшла в моє життя. Хай як хоче, а сина напризволяще не кину.

На тому й порішив. Ось дали нам і маршрут. Виявилось, що їхати ми будемо іншою, прямішою дорогою. Згадалося, що то я один тоді відбився від колони, поїхав не тією дорогою та й потрапив випадково у те містечко. Значить, шляхи мої з Трохимом тепер розходились. Він залишався на півночі республіки, а я повинен був рушати на південь.

Десь об одинадцятій вечора, вже коли літній день долів на заході, рушила колона в дорогу. Я почував себе розбитим, все для мене втратило свій сенс, я не знав, що робити, що діяти?

Моя машинна вийшла на шлях останньою.

В небі висіялись добірним зерном теплі літні зорі, ліси й переліски пообіч дороги дихали прохолодою, рухались, хиталися попереду снопи жовтого світла від фар. Попереду йшла наша колона.

Рівно, монотонно ревів мотор, тяг, намотував на колеса мої збуджені нерви. Кілометр за кілометром, та не до Трохимка, а в сторону, геть від нього, щоб, може, більше ніколи й не бачитись.

Попереду хитаються, нишпорять в темряві спалахи від фар, мелькають пообіч вибілені стовпи, наливаються кров'ю круглі очі дорожніх знаків. Що робити? Що діяти?

Рішення прийшло неждано. В одному місці дорожній знак попереджував — перехрестя. Машиналисти тихою хід машини, дивлюся пильно на знаки. І раптом в око впадає табличка з назвою того містечка, де живе мій Трохим. Натискую так на гальмо, що аж осі завищали...

В ушах дзвеніло від вітру, хоч ніч була й безвітряна. Колеса намотували шершаве полотно асфальту. І незчувся, як улетів у знайоме містечко. Від ріки дихнуло вологістю, десь, певно, на пожежній вежі, хтось тричі відбив.

Ще й зоря не займалась, як я спинив машину над рікою, під знайомими похилими вербами. Он з тієї мій Трохимко тоді плигав у воду, немов з вишки. Чекай, синку, я тебе відучу від таких стрибків, рано ще, хлопчику.

Вибираюся з кабіни і відчуваю, що сам до себе посміхаюся. До горла підкотилося щось таке тепле, лоскітне, а на очі туманом нахлинула волога. В уяві постає Трохимко, я його бачу сонного на ліжку, худорляві грудки високо здіймаються. Він спить, напіввідкривши маленький ротик. Ось він прокидається, сонно обвиняє рученятами мене за шию, говорить ніжно:

— Татку!

Я рішуче прямую до хати на белебні. Лише на хвилину спиняюсь, що ж сказати старій? Вирішую — так і скажу: батько, мовляв, Трохимів я є і забираю з собою сина. Стара, певно, рада буде — їй морока з голови, обуза — з плечей, ну, а Трохимко, мабуть, тільки й мріє про те, щоб знайшовся батько, щоб не дражнили на вулиці чужі діти.

Скрадуючись, підходжу до хати. На сході ледь-ледь спалахнула заграва, розсіювалась непроглядна нічна тьма.

Могильною ямою зяяли відкриті в сіни двері. Я мимоволі спинився — чому в такий час відкрита хата старої? Враз почув тихий голос. Прислухався.

То не спала Катеринина мати. Вона знову когось кляла, і я здогадався, що стара кляне і не лише вдень, а і вночі.

Та це були не прокльони. Стара плакала, плакала, певно, без сліз, виливала по комусь свою тугу, оплакувала свою гірку сирітську долю.

— Та де ж я прихилю бідну голівоньку, та до кого ж заговорю, одинока...

Навколо стояла нічна тиша, ще навіть пташки ранішні не озивались, і це глухе голосіння, що доходило, немов із могили, навіть мене, людину, яка побувала в самому пек-

лі, кинуло в дрож. Я не міг рушити з місця, немов прикипів до землі.

— Та на кого ж ти мене кинув,— причитувала стара з невимовним болем.

«Сина все не може забути, старенька», майнула співчутлива думка.

Але те, що я почув далі, враз штовхнуло мене з місця.

— Онученьку мій, радосте моя, таж як я без тебе житиму...

«Значить, Катерина забрала Трошу», блискавично промайнуло в голові, і я ступив у сіни.

— Ви не спите?— питаю.

На мить голос затих. Потім щось зашамотіло в хаті.

— Хто там?

— Це я, Трохимів батько,— заговорив я.— Повернувся... Живий, значить. А де Трохимко?

На порозі, в непроглядній темряві, з'явилася ледве помітною плямою фантастична постать.

— Ох, немає ж мого Трохимка, немає мого онученька,— враз заголосила вона розпачливо.

— Що з ним?— не володіючи собою, схопив за руку стару.

— Поховали ж його учора, мого сокола, сирюю земелькою закрили йому очиці...

Я закам'яніло стою на порозі, на тому місці, де вперше побачив бабусю, а вона із хати старечим, знесиленим голосом розповідає мені, як схопила в воді Трохимка судорога, і що всі, хто був на березі, вирішили, що хлопець жартує, бо він таки ж був оглашений, і ніхто не кинувся йому на допомогу, а коли витягли, то вже було пізно.

— Спізнився ти, сину мій. Ох, спізнився,— стогне в хаті стара.

В мене перед очима постає веселоокий, жвавий Трохимко, підморгує мені насмішкувато, ніби говорить: що ти, мовляв, розумієш, шофере, в цих справах. Мене ніби щось кинуло з порога. Схопивши голову в руки, біжу в берег, до річки, а душу терзає мука: чому не забрав тоді, чому не повіз із собою?

Спиняюсь біля самої води, під молодою вербою. Обома руками обвиваю холодний вербовий стан, припадаю до шершавої кори гарячою щокою. Я не в силі стримати сліз, мої ноги безсилі держати вимотане, виболіле за ці всі дні душевних терзань тіло. Повільно обсуююсь на землю...

Вже не можу ні думати, ні на щось реагувати. Тільки гірко плачу, бо ж хіба немає чого? Хіба не важко, вигривши в собі почуття всевладної любові, відчувши батьківську ніжність, раптом взнати таке?

Мов крізь сон доходило до мене навколишнє. За рікою і тут, на березі,—починалось життя. Протрубила голосисто іволга, ударив десь у городах перепел. В лузі, там, де роси впали вже на покошену траву, глухо озвалась зозуля. Механічно, сам не знаю для чого, почав рахувати. Рахував довго, вже й з рахунку збився, а вона все кувала.

«Чому ж ти не накувала цих років моему синочку?» гірко подумав я.

Та врешті всьому настає кінець. Підняв і я голову. Ледь мріли за дорогою хати, по всьому містечку горланили півні.

То була невловна мить світання. Ще не відійшла ніч і не прийшов ранок. Але новий день уже владно і невмолимо стукався на сході в золоті казкові двері.

Повільно, немов на мені лежав непомірний тягар, зводжусь на ноги, оглядаюсь здивовано. В душі й на серці — невимовна пустка... Але разом з тим відчуваю, що в мене, в усе моє єство, від самого мозку до останньої клітини в кінчику пальців, увійшло щось нове, владне і сильне, і воно зробило мене іншою людиною, не тією, якою був до цього...

ВОНИ МОГЛИ Б ЖИТИ...

Антти Пакканен першим вийшов за ворота судноверфі. В кишені новенького модного пальта надійно лежали марки — сьогодні видавали зарплату. Він навіть не почув, що його кликали товариші по роботі:

— Антти! Запрошую на пиво.

— Еге, коли б не так! — засміявся хтось із гурту. — Антти не до пива. Він вирішив будь-що виграти автомашину по лотереї.

— Ну, машину навряд чи виграє. А от та, що в машині квитки продає, може легко перекочувати під дах Пакканенів.

Ця розмова точилася вже тоді, коли Антти був далеко. Наштовхуючись на перехожих і порушуючи правила вуличного руху, він поспішав на одну з широких площ біля вокзалу, де ось уже кілька тижнів розгравалась в лотерею новісінька радянська «Победа».

Антти був людиною тверезою і, дійсно, мало вірив у те, що йому пощастить виграти цю машину. Справді, треба було немало перекупити стомаркових квитків для того, щоб заволодіти тим заповітним, у якому стояв би виграшний номер.

Але з того часу, коли хлопець побачив дівчину, яка продавала лотерейні квитки в «Победі», він уже й дня не міг пропустити, щоб не прийти сюди.

Грати Антти було нелегко. Це лише втретє він одержує зарплату. До цього служив у армії, потім довго блукав по місту в пошуках роботи. І лише ось недавно, коли фінські судноверфі одержали чергове замовлення з Радянського Союзу на будівництво суден, він, серед багатьох

інших, потрапив на роботу. І ось тепер у його кишені були марки — міг ними порадувати матір та й виділити якусь частку на лотерейну гру.

Правда, те, що він грає в лотерею та ще й прагне виграти машину радянської марки, йому доводилось всіляко приховувати від рідних. Він уже мав нагоду в тому переконатися. Коли старий Пакканен довідався, що син буде для Радянського Союзу корабель, він довго сопив і відмовчувався. І тільки через кілька днів з докором сказав:

— Вони вбили твоїх братів.

Мати лише скорботно закотила очі і важко зітхнула: їй жаль було молодих синів, але вона не могла відмовитись від заробітку Антти.

Антти знав ще змалечку, що його два старші брати загинули в час війни на фінсько-радянському фронті. Він так само, як і батько, звинувачував у їхній смерті невідомих таємничих людей з півдня, що звалися незрозумілим словом — більшовики. І він, ніколи в житті не бачивши їх у вічі, ненавидів їх, хоч і була та ненависть і неглибокою, і безпредметною. Ненавидів, і все.

В армії Антти довелося служити на кордоні. І тут він вперше побачив радянських солдатів. Це були такі ж, як і він сам, юнаки, спокійні, незалежні, але разом з тим вони ніколи не проявляли до Антти чи взагалі до всіх фінських прикордонників якоїсь ворожнечі чи неповаги. Антти бачив їх щоденно, в нього по той бік кордону були навіть знайомі, хоч він з ними ніколи не перекинувся жодним словом. І поступово почуття ненависті вивітрилось із його молодой душі. Він зрозумів, що ці хлопці, в теплих вушанках, які щоденно стоять на кордоні, не хочуть йому зла, що вони не займуть його перші, але не простять ніколи того, коли зачепити їх. З армії Антти повернувся зовсім іншим — він хоч і мовчав, коли чув батькову буркотнечу, але в душі зовсім не поділяв тих думок, пропустив їх повз вуха.

На судноверфі працював із запалом, чесно, відчуваючи в серці вдячність до країни, що дала йому роботу, врятувала від проклятого безробіття. Йому було дуже приємно приносити додому зароблені марки, радувати ними матір — адже їй уже набридло сушити голову над тим, чим і як прогледувати сім'ю. А ще більше приємно було Антти відчувати свою повноцінність, вагомість у житті. Його так

просто не візьмеш тепер голою рукою — він робітник. В його кишені шелестять гроші — він має можливість в лотерею грати і про майбутнє подумати. Хай би тільки згодилась ясноока Луїза стати його дружиною... Йому більше нічого й не треба. Він би зробив її щасливою і сам був би щасливий поруч з нею...

Розмірковуючи так сам з собою, Антті і незчувся, як потрапив на знайому площу. Ось там, за круглими будками, густо обліпленими афішами та об'явами, просто серед тротуару, затиснувшись під похиле деревце, стоїть заповітна «Победа», оточена колом гравців і цікавих.

Але що це? Антті остовпів від подиву. Під деревцем товчеться гурт людей, але «Победи» немає. Видно лише те місце, де вона стояла, — тут лишилися крапчаті сліди коліс. Серце тривожно тьохнуло, потім завмерло на мить — аж у голові в парубка загуло і зашуміло, — а потім болісно загуло в грудях, погнало швидше по жилах кров, залило обличчя густим рум'янцем.

«Машину виграли. Тепер усе... Більше він ніколи не зустріне, не побачить Луїзи».

Пригнічений Антті спинився недалеко від галасливого гурту. Прислухався. Там жваво обговорювали подію — всього кілька годин тому якомусь крамареві пофортунило: на стомарковий квиток випала чудова машина.

«Хоч би було адресу в неї спитати... — картав сам себе в думках Антті. — Дурень я та й тільки — купляв мовчки квитки, дивився тільки на неї, слова не сказав доброго. Ім'я й то від людей почув».

Він мимоволі прислухався до розмов у гурті.

— Жаль, що гра закінчилась, — бідкався якийсь панок в потертому пальтечку і капелюсі з обвислими полями.

— Цілком згоден з вами, добродію, — охоче відізвався на ту мову інший. — Я сам немало тут провів цікавих годин. Луїза, я вам скажу, чарівна!

— Чарівна і недосяжна! — вигукнув патетично панок в потертому пальті.

— Можливо, вони розграватимуть нову машину? — висловив хтось із гурту здогад.

— Коли б не так! — присвиснув панок в потертому пальті.

— В ратуші не дуже охоче йдуть назустріч хлопцям з товариства фінсько-радянської дружби.

— Так це вони розгравали «Победу»?!

— Вони ж...

Антти почервонів від задоволення. Хоч і не точно, але ці базіки підказали йому адресу Луїзи. Коли вона з товариства фінсько-радянської дружби, то, безумовно, тільки там він може і повинен її розшукувати. І він її знайде — тиждень, місяць, рік ходитиме біля дверей, а колись же та зустрине...

Вільніше зітхнувши, Антти подався додому.

* * *

Задумлива Луїза повільно йшла тихою вулицею на околицю міста. Там, в рідному сосняку, немов у парку, стояв двоповерховий дерев'яний будинок. В ньому містилося товариство фінсько-радянської дружби.

На вулиці було мало перехожих, в повітрі тихо і роздумливо вертілись великі лапаті сніжинки, повільно осідали на тротуари, на тесові дахи будиночків, на червону беретку Луїзи. Ніщо в таке надвечір'я не заважало дівчині мріяти.

А мріяти їй, молодій і чорнобровій, було про що. Ось уже минув майже рік, як їй освідчився Антти Тойвонен. Вона любила цього веселого і сильного хлопця. Вона пообіцяла стати його дружиною, але не менше, ніж через рік. Цей рік кінчався через тиждень, і вони вже готувались до весілля. Та раптом учора довелось Антти спішно виїхати аж на місяць у Віруем'які. Товариство, як кращого спортсмена, переможця у змаганнях, послало його до фізкультурного інституту. Після цього він повинен був очолити всю фізкультурну роботу в товаристві. Луїзу це дуже порадувало, і вона, не задумуючись, відклала на місяць призначене весілля.

Одне турбувало тепер дівчину — хто гратиме в п'єсі роль Антти? Через місяць мало відбутися урочисте свято — річниця фінсько-радянської дружби, і в цей день драмгурток, яким керувала Луїза, мав поставити на сцені клубу п'єсу. Роль сільського батрака Антти в цій невеличкій одноактній як нікому іншому підійшла Антти Тойвонену. Луїза не могла собі уявити, щоб її коханого навіть у п'єсі (вона в ній грала героїню) грав хтось інший.

Зараз, ідучи на чергову репетицію, дівчина думала над тим — кому ж доручити таку відповідальну роль?

Були в товаристві молоді хлопці, молоді хлопці, але як не ставила їх Луїза на місце Антти — не ставали вони та й тільки. Антти був високий, стрункий, синьоокий і білявий, з орлиним поглядом і ходою невтомного героя з «Калевали». Хіба ж міг замінити його, приміром, Юханес — складач з міської друкарні, хлопець лагідний, добрий, але мішкуватий, середній на зріст, більше схожий на молодцю, ніж на типового спортсмена? Або хоч би й Пірхонен? Ростом і відвагою він вийшов, вийшов і голосом, та чи ж пустиш на сцену в ролі закоханого людину, в якій весь час моргає ліве око, а весь лоб розписаний синюватим широким шрамом? Було чимало й інших хлопців у товаристві, але артистичних здібностей за ними Луїза майже не помічала. І ось, ідучи тепер на репетицію, вона думала собі — кого ж все-таки з них зробити хоч тимчасово артистом?

І незчулася, як їй хтось заступив дорогу.

— Добрий вечір, Луїзо, — почувла вона тихий, тремтливий голос і сама здригнулась від несподіванки. Їй здалося, що це вже повернувся Антти і вітає її в це тихе синьорожеве надвечір'я.

Вона рвучко підняла голову. Перед нею стояв високий чорнявий незнайомець. З-під сірого кашкета кокетливо вибивались пасма волосся, в якому заплутались танучі сніжинки. Їй здалося, що цього чоловіка вона вже десь бачила. Але де — згадати не могла.

— Пробачте, але я вас не знаю... — знизала плечима дівчина.

— Я — Антти...

Луїза заморгала очима, аж сльозинка набігла на вії. Незнайомець справді дуже їй нагадав Антти Тойвонена, але ж це був не він.

— Я — Антти Пакканен, — уперто повторив незнайомець.

— То й що ж?

— Я, коли ви пам'ятаєте, грав на машину...

Тепер Луїза пригадала, де бачила цього парубка. Він, справді, щоденно приходив на площу, купував два-три стомаркових квитки, програвав, але, як і інші, подовгу стояв у гурті, не зводив з неї очей. Луїза звикла до того, що з неї багато хто не зводив очей, і тому не приділяла цьому уваги. Навпаки, було б дивним, коли б на неї не задивлялися.

Луїза була товариською і доброю дівчиною. Вона не обминула Антти Пакканена, не обдала його холодним поглядом.

— Машину виграв якийсь крамар,— з жалем у голосі сказала вона.

Антти зрозумів — вона була б більше рада, коли б цю машину виграв він, Антти Пакканен.

Він стояв як укопаний серед тротуару, по-військовому підтягнутий і по-фінському чемний, не моргаючи, дивився в обличчя дівчини, тієї самої дівчини, яка снилася йому кожної ночі, яку він обожнював, про зустріч з якою мріяв усі ці дні. Дивився і мовчав.

Луїза безпомилково зрозуміла його стан.

— Машина розіграна, молодий чоловіче,— посміхнулась вона і рушила далі.

Він, як тінь, потягся за нею.

— Я хотів спитати... До речі, не тільки я... Інші теж цікавляться.

Він задихався від хвилювання, червонів і заїкався.

Вона з лукавою посмішкою на устах зиркнула на нього через плече.

— Чим цікавляться?

— Чи буде розграватись нова машина?

— Ні. Не буде.

Він аж спинився від тих холодних і різких слів.

— Чому?

Луїзі було приємно, що її недавні клієнти не забули про неї. Коли ж довідалась, що цього стрункого велета цікавить не більше не менше, як тільки гра на машину, вона навіть задоволено повідомила йому те, що було сказано представниками товариства в ратуші.

— Жаль,— опустив голову Антти.

— Ви маєте можливість в іншому місці грати на машину,— холодно порадила дівчина.

— Але там не буде вас,— з боєм у серці вигукнув Антти і ступив на крок ближче до Луїзи.

Вона завмерла. Скажіть, будь ласка, якій дівчині, хай вона буде навіть нареченою, хай через місяць відбудеться її весілля, не буде приємним тепле, хвилююче слово уваги? Розтопило воно й той лід, що зашерх був у серці Луїзи. Вона оцінюючим поглядом окинула хлопця з голови до ніг і захоплено сплеснула руками.

— Антти! — вигукнула вона.

Антти Пакканен не зрозумів того захоплення. Вона ж, не приховуючи своєї радості, ще раз оглянула його з усіх боків.

— Ви в театрі коли-небудь грали? — запитала дівчина.

Хлопець не знав — ображатись йому чи не ображатись? Невже він нагадує їй когось з акторів? А що, коли якогось клоуна? Але тут він пригадав, що в себе на заставі якось брав участь у самодіяльному гуртку, і він широко посміхнувся.

— Безумовно, грав.

— То це ж чудово, — зробила великі очі Луїза і довірливо доторкнулась до його рукава.

Він заворожено дивився на дівчину.

— Ви б не зробили мені однієї послуги?

— Якої саме? — з надією в голосі запитав Антти.

— Коли ви маєте час — проведіть мене, і я вам все розкажу по дорозі. Гарзд?

Вони й невчулися, як підійшли до невеликого двоповерхового будинку. Їх темним крилом огорнув з усіх боків ліс, а густий лапатий сніг сіявся і сіявся з неба. Не помітили, коли й наступив цей неповторний, чудовий, північний зимовий вечір.

Луїза розповіла Антти про роботу товариства фінсько-радянської дружби, про наступну виставу, в рожевих фарбах змалювала можливий успіх після виступу драматичного гуртка на святі. І тільки про одне ще поки що забулася запитати: чи згоден Антти грати ту роль?

Замість того вона запитала:

— А ви де працюєте, пане Пакканен?

— Ми будуємо новий корабель для Радянського Союзу, — не без гордості, поважно відповів Антти.

— Та це ж чудово! — вигукнула Луїза. — Ви обов'язково повинні вступити в наше товариство. Обов'язково!

Збуджена і рада, вона міцно схопила Антти за руку, потягла за собою в клуб.

— Друзі! — гукнула вона, переступивши поріг. — Знайте. Це — Антти Пакканен. Він гратиме роль Антти і вступає до нашого товариства.

Антти Пакканен соромливо мружився проти яскравого світла і незграбно вклонявся незнайомим людям.

Старий Урхо Пакканен мовчав. Здавалось, він не помічав усього того, що робилось у його власному домі. Та так лише здавалось. Старий Урхо за довгі роки свого життя навчився вловлювати в своїй сім'ї кожну зміну, безпомилково помічати не лише те нове, що з'явилось би ненароком в домі, а навіть те, що закралось би в голову комусь із його родини. Тим більше, що сім'я в Урхо Пакканена була невелика. Він та дружина, наймолодша донька Кайса-Марія та ще Антті. Ну, Антті, безумовно, після повернення з армії жив своїм життям. Урхо дивився на нього, особливо після того, коли син влаштувався на судноверф, крізь пальці. Батько не міг примиритися з тим, що син будував корабель для Радянського Союзу, тої самої держави, в війні з якою загинули його два старші сини. Коли б він, звичайний кондуктор на трамваї, зміг заробити стільки, щоб вистачило на прожиття і за квартиру, яку він придбав на виплату, він ніколи не взяв би синового заробітку. Та доводилось. Власного заробітку ледь вистачало на прохарчування, а тут ще треба було лев'ячу частину щомісячно платити за квартиру. Мусили голодувати, але від житла ж не відмовишся? Тим паче, що тоді марно пропали б і ті гроші, які внесли вже раніше. Біда з цією квартирою та й тільки. І Урхо мусив мовчки брати синові гроші і мовчанкою виявляти своє нехвалення вибору його роботи.

З якогось часу в домі Пакканенів почало робитись щось незвичайне. Син повертався додому веселий, радісний. То він подовгу шепотівся про щось з Кайсою-Марією, то все намагався прислужитися матері, видно, навертав стару на якусь свою справу. Урхо, мов кіт, з-під напівпримружених віїв слідкував за тим перешіптуванням. Він тільки тягнув неквапливо свою коротку люльку та ще інколи брався за свою улюблену газетку. Ждав — чим воно закінчиться, те перешіптування.

І ось одного разу він помітив на столі незвичайний журнал. З кольорової обкладинки яскраво виступало чудомісто, з високими стрімкими шпилями і баштами, з широкою площею і красивим різьбленим собором. І незчувся, як схопив той журнал, втопив у картинку зачаровані очі. І враз кинув журнал на підлогу — помітив на тих шпилях рубінові зорі і прочитав назву: «Радянський Союз».

— Звідкіля ця книга? — заволав люто Урхо на всю кімнату.

На той голос виглянула з своєї кімнати Кайса-Марія.

— То? То Антти приніс, тату.

— Ще мені чого неvistачало,— задихався від люті старий.— В Урхо Пакканена — такі книжки.

Кайса-Марія нерішуче стала на порозі. Їй незрозумілий був гнів батька. Вона вже прочитала той журнал і нічого поганого там не побачила. Навпаки, їй було дуже цікаво все це читати. І вона навіть просила Антти принести інші номери того журналу.

— Прибери зараз же! — визвіривсь батько.— І щоб я не бачив подібних речей у своєму домі.

Дочка взяла до рук журнал, рушила в братову кімнату.

— І чого ви сердитесь? Цікавий журнал... Не читали, а сердитесь...

— Замовч, дівчисько! — позеленів Урхо.— Ти забула про своїх старших братів? Тебе не хвилює доля Фінляндії?

Кайса-Марія поклала на стіл братові журнал, повернувшись до своєї комірчини, швидко вдяглася і мовчки пішла з дому. Цим вона виразила свій протест і невдоволення поведінкою батька, але той цього не помітив. Він задумливо ходив по кімнаті. Інколи спинявся біля вікна, нервово тарабанив люлькою у шибку. Його руді кущуваті брови були суворо зведені над рівним хрящуватим носом, а тонкі синюваті губи тремтіли від збудження.

Залишившись наодинці, він поступово заспокоївся. Набив тютюном люльку, запалив. Усівся на канапі, взяв до рук газету. З першої сторінки на нього виблиснули стрункі жіночі ноги в новітніх панчішках. Він гидливо перекинув сторінку. На великому фото білою грибовидною плямою виднівся вибух атомної бомби. Повідомлялося про чергове випробування ядерної зброї в Америці. Урхо відвів і від цього фото очі. Його весь час переслідувала яскрава, чаруюча картина Красної площі з журналу «Радянський Союз». Він обурювався, сердився сам на себе, хотів відігнати з-перед очей те невідступне видіння і не міг.

Походивши кілька хвилин по кімнаті, Урхо злодійкувато оглянувся і, хоч знав, що в домі він один, чомусь навшпиньках підійшов до синові кімнати. Він не любив ходити в кімнати до дітей, йому вистачало своєї власної,

що служила йому кабінетом і спальнею, а також вітальною для всієї сім'ї Пакканенів.

Тихенько відхилив двері, заглянув у кімнату. Острішки рудих брів здивовано полізли на лоба. Що трапилось?

Він не впізнав синові кімнати. Вона швидше нагадувала будуар панійки, ніж холостяцьку кімнатку. Раніше синове ліжко було покрите звичайною солдатською ковдрою, світилися голі стіни, на столі безладно валялися якісь книги, до яких Урхо не було ніякого діла. В кутку стояли старенькі, певно, ще часів Еліаса Ленирота, лижі, на гвіздку висіла не менш древня мисливська рушниця.

Тепер ліжко було застелене рожевою новісінькою ковдрою (це вже стара витягла свою дівочу!), поверх неї лежали м'які подушки в білосніжних наволочках, покриті ніжною рожевою накидкою (то вже Кайса-Марія розщедрилась — віддала своє плетиво!). На стіні висів єдиний в господі Пакканенів кольоровий килим, той самий, який лежав довгий час як скарб в скрині. На килимі кокетливо перехрестились, до блиску начищені, старенькі лижі, а поверх них виблискувала рушничним маслом прадідівська рушниця. Стіл був застелений перележаною і пронафталіненою картатою скатертю, на ньому стояла старенька кришталева ваза, що невідомо і як перекочувала сюди з вітальні, а в вазі красувалися звичайнісінькі живі лілеї. На підлозі валялась старенька оленьча шкура, та сама, яка надійно вже стільки років гріла ноги старій матусі Пакканен. Яким чином вона перекочувала сюди?

З подивом оглядав Пакканен кімнату свого сина і не знав, що їй подумати. Одне відчував — гнів і обурення підступають йому до горла. Подумати тільки — парубок, вояка, а вимостив своє гніздо, мов ремез, в чорт зна що перетворив. Тремтячими руками взяв із столу журнал, дивився на нього такими очима, ніби тільки-но побачив. Що це все означало? Журнал, ця кімната... Ні, щось непевне діялось з його Антти...

І не помітив, коли в господу зайшла дружина. Вже почув її кроки тільки тоді, коли зайшла в вітальню. Урхо хотів був непомітно вислизнути з синові кімнати, але було вже пізно. І він, грізний і обурений, став на порозі.

— Що це значить, стара?

Його дружина, сивоволоса, сухорлява жінка, з синіми очима Антти і ледве помітною жалісливою посмішкою Кайси-Марії біля губ, розгублено дивилась на чоловіка.

Видно було, що стара жінка боялась розкриття синовій таємниці.

— Я тобі весь час хотіла сказати...

Урхо Пакканен грізно пройшовся по кімнаті, велично всівся на стілець, застиг у вичікувальній позі.

— Ти, Урхо, повинен зрозуміти...

Урхо Пакканен сопів носом і грізно поводив очима.

— Наш Антти вже не дитина...

Урхо Пакканен звів брову догори. Він починав здогадуватись, у чому справа.

— Антти зустрів дівчину під норов...

Урхо Пакканен стомлено крякнув. «Ще чого невістачало! Невістку в хату...» Це було те, чого він найбільше боявся. Хоч Антти працював і не на тій роботі, де хотілось би Урхо, але він приносив додому чималі гроші. Батько вдавав, що невдоволений синовим вчинком, але в душі радів — через два-три роки вони могли б оплатити квартиру, і тоді все ж було б легше жити сім'ї. Залишилась би орендна плата, але хто ж її не платить у Фінляндії? Тепер все руйнувалось, Антти приведе в хату дружину. Її треба годувати, одягати, треба гроші молодій жінці на розваги... А хто ж платитиме внески за квартиру?

Урхо Пакканен все нижче схиляв голову на груди і важче сопів. Його дружина, не по роках метка і жвава, синицею пурхала по кімнаті. Вона нескладно лепетала про те, яку чудову дівчину знайшов Антти, про те, що то йому саме щастя прийшло в руки.

Урхо Пакканен нічого того не чув. Він знав одне — неблаганно розвалюється мрія всього його життя — мати своє власне житло. Зиркнувши на чоловіка, старенька відразу збагнула, що його занепокоїло. Підійшла до чоловіка, поклала руку на плече.

— І, головне, наречена Антти має хорошу службу, добрий заробіток...

На хвилину Урхо Пакканену перехопило подих. Його думки запрацювали в іншому напрямку:

«Добрий заробіток? То це непогано. Навпаки — це дуже добре. Вони тоді зможуть оплатити квартиру за якийсь рік, не більше. А хіба це не щастя для Антти? Кому ж залишиться батькове гніздо?»

Але старий не поспішав висловлювати цих думок уголос. Він тільки невдоволено супив брови та жував сухими губами. Глухо покашлював та водив по підлозі очима.

— Не переч, Урхо,— ніжно прошепотіла йому на вухо дружина.

Урхо Пакканен поворухнув плечем. Потім неквапливо натоптав тютюну в люльку. Потім кілька хвилин мовчки почовгав по кімнаті. І вже не швидко буркнув дружині:

— В домі казна-що діється, а я дізнаюся про те останнім...

Стара зраділа від тих слів. Тільки одна вона могла зрозуміти їх так, як треба було. Урхо схвалював крок Антті... А це головне. Та хіба ж не їй було правильно прочитати думки старого, коли вони разом прожили стільки років?

* * *

Дні, мов листя з дерева в глибоку осінню пору, відривались, кружляли і падали під ноги щасливого Антті. Він похапцем, живучи немов у чаду, переступав їх, не помічав і рвався вперед, виглядаючи на той день, що принесе йому повне щастя.

Вранці, забуваючи випити склянку кави, він біг на роботу. Мати, ховаючи поблажливу і теплу посмішку в куточках уст, інколи завертала його до господи вже з вулиці, а найчастіше він утікав непомічений. На роботі він весь горів, і друзі й сусіди по станках, підсміюючись з нього, багатозначно переморгувались. Та Антті нічого того не помічав. Він нетерпляче ждав того часу, коли відчепиться календарний листок дня від червонуватофіолетової прищепки заходу, коли прогуде жаданий гудок. Тоді він першим мчав до ванної кімнати, першим вилітав звіттіля, забувши витерти досуха волосся, на ходу защібаючи гудзики свого одягу. Мов виконуючи неприємну повинність, забігав у заводську їдальню, мовчки брав, що потрапить під руку, поспішав до столика, не дивлячись у тарілку, не прожовуючи, ковтав обід і, забувши віднести на прилавок посуд, біг на вулицю.

Згодом він уже прогулювався біля клубу фінсько-радянської дружби, кружляючи серед трьох засніжених сосон. Він, ніби боячись заблудитися в цьому лісі, не спускав ока з тієї вулички, в якій ось-ось мала з'явитись маленька струнка постать Луїзи.

Луїза приходила. Осяяний щастям Антті, немов найбільшу святиню, брав до своїх великих гарячих рук її

сухорляву маленьку руку, довго і ніжно тряс її, переборюючи в душі бажання стиснути цю руку так, щоб захрумтіли кісточки.

Луїза сміялась, жартувала, розпитувала про його сьогоднішній день, про домашніх і, не спиняючись на вулиці, вела його за собою в клуб.

Швидко збирався весь драмгурток. Круглолиций складач з друкарні Юханес — суфлер за покликанням — побожно розгортав п'єсу. Тихим, повільним голосом, що бринів ніжно, по-жіночому, подавав перші репліки. І Антти перетворювався. Він уже був не Антти Пакканен, а інший Антти, герой п'єси. Той Антти, так само як і він, був по вуха закоханий у дівчину. Тільки ту дівчину звать Еллі, а цю, яку любить справжній Антти,— Луїза.

Як же було Антти Пакканену не стати справжнім артистом, коли він на сцені боровся за те, що жило в душі, як же йому було не говорити з завмираючим трепетом серця найніжніших слів Еллі-Луїзі, коли вони йшли з самої душі, відповідали його почуттю? І до чого тут Еллі, коли він говорив ці слова їй, своїй чудовій Луїзі? О, коли б він міг сказати їх не в присутності всіх драмгуртківців, а їй одній!

— Здорово грає Пакканен,— перекидались ліниво за уваженнями драмгуртківці.

— Схоже на дійсність...

— А то ти гадаєш, він не закоханий по вуха в Луїзу?

— То даремно. Він, певно, не знає, що існує на світі інший Антти.

— Луїза теж, здається, не байдужа...

— То ти не знаєш Луїзи.

Антти Пакканен, безумовно, не чув тих колючих слів. Він продовжував жити на сцені життям іншої людини, закоханої і нещасливої. Від того Антти хотіли забрати його Еллі, а Антти цей страждав. Йому здавалося, що то від нього хтось хоче взяти його Луїзу. Врешті справа пішла на краще, і Антти й Еллі стали під батьківське благословення. Бачили б ви, як розцвітало щастям обличчя Пакканена — йому, певно, здавалось, що то так просто і природно вирішилось його власне щастя. Він дивився на Луїзу, і йому здавалося, що вона розуміє і його думки, і його прагнення.

Репетиція закінчилась. Це була вже генеральна. Післязавтра був святковий день, а значить, і сам виступ. Завтра

цілий день дівчата прибиратимуть приміщення, а в Луїзі і інших членів драмгуртка було стільки різних справ, що не до репетиції. Антті зітхнув — це ж до післязавтра він не бачитиме Луїзи.

Але сьогодні... Сьогодні, як і в усі попередні вечори, він матиме щастя супроводжувати її до самого дому. Вони до найменших подробиць обговорять сьогоднішню репетицію, він розкаже їй про те, як минув день у них на судноверфі, потім вона подасть йому маленьку теплу руку і ще тепліше розпрощається. Луїза зникне за дверима, а він ще довго стоятиме, мов заворожений, завмиратиме від щастя і докорятиме сам собі, що народився таким ведмедем, таким боягузом. Йому вже давно б сказати їй про те, що діється в його серці, про те, що його кімната в батьківському домі перетворена в тепле і затишне гніздечко і жде не діждеться залітної жаданої пташини...

Ту розмову Антті хотів повести кожного вечора. Давав собі слово, йдучи на побачення,— сьогодні скажу обов'язково! Та коли вони залишались наодинці, він не знав, з чого почати, розгублювався і переносив розмову на завтра.

Сьогодні він вирішив поговорити обов'язково. Так і сказав собі — сьогодні або ніколи.

Повільно розходяться члени драмгуртка. Дає останні розпорядження режисер — Луїза. Ось залишився вже тільки один суфлер Юханес. Та він, безумовно, ще залишиться тут, він завжди залишається. Луїза вдягає свою пухову зелену з червоною трояндою шапочку...

Раптом широко розчиняються двері і в кімнату, як вітер, вривається незнайоμεць. Він забув навіть зачинити двері, і з великого залу за ним женеться сивою хмаринкою холод. В Антті тривожно скалатнулось серце...

— Луїза! — радісно вигукнув незнайоμεць.

— Антті! — притисла перелякано руки до грудей дівчина.

— Луїза!

— Ти вже повернувся, Антті?

І вона, забувши про все: і про репетицію, і про Юханеса-суфлера, і навіть про свого коханця по п'єсі Антті Пакканена, щасливо заглядає тому незнайомецеві в очі, тендітною рукою проводить по його щоках.

— Наречений Луїзи,— їдко хихикнувши, прошепотів Юханес на вухо Антті Пакканену.

Антти потягло до дверей. Хотів був непоміченим вийти з кімнати. Та його покликала Луїза.

— Пане Пакканен!

Антти нерішуче спинився, оглянувся.

— Познайомтесь з моїм нареченим.

Антти Пакканен мовчки, ступивши кілька кроків до Тойвонена, подав йому руку.

— Дуже приємно. Не доводилось зустрічатись...

— Пан Пакканен грає роль у п'єсі...

— Ту саму, яку мав грати я?

— Я охоче передаю її вам,— тихо, ледь стримуючи біль і хвилювання, сказав Антти.

— О, ні! — вигукнув Антти Тойвонен.— Я грати не зможу. В мене — робота. До речі, Луїзо, я повинен тебе порадувати...

Антти Тойвонен за мить забувся про Антти Пакканена. Той, постоявши хвилину, мовчки кивнув Луїзі головою і поспішно вийшов з кімнати.

Луїза стомлено йшла вулицею, мовчки слухала мову Тойвонена. Вона ще не знала, що діялося в її серці, але відчувала, що в її душі поселився неспокій і розчарування.

Антти Тойвонен говорив, захлинаючись, про своє навчання в інституті, про те, що він вийшов переможцем з легкої атлетики, що в ньому виявились незвичайні здібності до боксу, а в неї перед очима стояв розгублений Антти Пакканен, якого своєю неувагою образив Антти Тойвонен.

— Чому ти так повівся з товаришем? — тихо перебила Антти Луїза.

Антти Тойвонен на хвилину замовк, здивовано глянув на дівчину.

— Яке значення має якийсь Пакканен? Що я з ним — цілуватись мав? Теж мені — артист знайшовся. Ти ось послухай краще, як мені пощастило. Я там познайомився з Арві Пукуукола!

Луїза мовчки спостерігала за нареченим. Не такою уявляла вона собі цю зустріч і цю розмову. Щось нове, незнане жило в Антти. І воно лякало і насторожувало.

— Арві Пукуукола запросив мене на роботу в спортивне товариство «Летюча стріла».

— То й що ж? — злякано звела на нього очі дівчина.

— Ну й що... Хіба ти не знаєш, що це краще товариство?

— Але ж то збіговисько фашистських молодчиків! — з тривогою вигукнула вона.

— А мені яка різниця, хто там з них який молодчик,— безтурботно засміявся Тойвонен.— Мені не молодчики потрібні, а гроші. Гроші — все, моя люба.

Антти хотів був пригорнути до грудей Луїза, яка несподівано спинилась на дорозі. Вона відвела його руку.

— Чекай, чекай, Антти. Ти ж збирався працювати у нашому товаристві?

Тойвонен досадливо насупився.

— Ну й що ж з того? Думав, та передумав. Ну, що мені заплатить твоє товариство? А там дадуть удвічі більше.

— То, виходить, для тебе гроші дорожче всього? — жажнулась Луїза.

Тойвонен знову розвеселився.

— Ну чому ж... Ти для мене — дорожче грошей. А щоб ти була щаслива — мені треба гроші. Така логіка речей!

— Це ти серйозно, Антти?

Він пильно подивився на дівчину, знову нахмурився.

— Не впізнаю тебе, Луїзо. Чи не закрутив тобі голови той... Пакканен, чи як його... Ти збуджена, негідступна...

— Не смій говорити так про людину, якої ти не знаєш! — різко випалила Луїза.— Той Пакканен чесно працює і... і любить те, що ти ненавидиш.

Вона ображено відвернулась.

— Не розумію, Луїзо. І, взагалі, не люблю натяків.

— Ніяких натяків. Він до фашистів не піде задля заробітку.

— Ах так,— свиснув Тойвонен.— Важко сказати. А втім, про що сперечатись — працює кожен, де хто хоче. Ти в товаристві дружби, я в іншому товаристві...

Луїза мовчала до самого дому. В хату Антти не запросила. Холодно попрощалась, сказала на прощання:

— Заходь завтра. Зранку я вільна.

— В мене до четвертої години... одним словом, я зайнятий...

— В «Летючій стрілі»?

— Так.

Помовчали.

— Я зайду ввечері,— сказав винувато він.

— Я не буду вдома.

— Тоді — коли ж?

— Не знаю,— холодно відповіла вона і закрила хвіртку.

Антти Тойвонен, постоявши хвилину на морозі, поплентався додому.

* * *

Було пів на першу ночі. Урхо Пакканен не спав. Щось нове, незнане вливалось в його душу. Він, батько, як пофінському, великої сім'ї, доживав уже свій вік, а невістки ще не було в їхньому домі. Старші сини загинули ще до того, як наступив час їх одружувати, дочки — то ж не сини. Були й немає — одна Кайса-Марія ще козою вибрикує по хаті. Одна була надія на Антти. Але здавалось, що син одружуватиметься ще не скоро, в усякому разі, не ближчим часом. І ось тобі маєш — в господу Пакканенів не сьогодні-завтра мала прилетіти залітна пташка...

Старий Пакканен ховає під носом скупі посмішки, шершавою долонею розтирає чоло, щоки. Колюча шерсть неприємно коле в пальці. Примруженими очима він розглядає синову кімнату. «Ну, безумовно, все прибрано, наведено порядок, затишок. Ех, давно минули ті часи, коли він сам ось вимощував своє гніздечко, надумавшись одружитись із своєю...»

Урхо Пакканен зітхає. «Якою вона, його дружина, була і якою стала?»

І не помітив, коли в руках опинився принесений сином у хату журнал. Старий забув про те, що вдень ще відкинув його вбік. Тепер довго і уважно розглядав Красну площу, кремлівську стіну, будинки за стіною. «Вважай, немає такої краси в нас у Хельсінкі», подумав.

Згодом він, непомітно для самого себе, заглибився в читання та перегляд журналу. І те, що бачив на фото, читав на сторінках, не дратувало його і не викликало будь-якої неприязні. Навпаки, його вицвілі кущуваті брови все з більшим подивом лізли на лоба, а очі теплились не підробленою людською цікавістю.

Нарешті, прийшов син. Він не привітався, як це робив завжди, з батьком, похитуючись. пройшов у свою кімнату.

«Невже напився від щастя?» подумав батько і вперше за все життя в серці ворухнулась образа й злість на сина. Відклавши набік журнал, він стривожено заходив по хаті. «Сором! В роду Пакканенів не було п'яниць. Сам не пив у своєму житті міцнішого напитку від пива. А він — не встиг заробити якоїсь марки — вже взявся за чарку».

Батько рішуче відчинив двері в синову кімнату, переступив поріг.

Антти, нероздягнений, простоволосий, сидів на ліжку. Голову він охопив руками, глибоко загруз у перині, геть зібгав у ганчірку новеньку рожеву ковдру.

«Зовсім його розібрало», недобррозичливо подумав батько.

Антти, певно, не помічав присутності батька. Сидів тихо, мов неживий.

— Антти, що з тобою?

— Га?

Син рвучко підвів голову, почервонілими очима нерозуміюче глянув на батька.

— Ти п'яний?

— Та що ви, батьку?

Антти звівся на ноги, почав роздягатись. Батько з-під опущених вій слідкував за його рухами. «Справді, не схоже, щоб хлопець напився. В чому ж справа? Певно, боїться сказати мені про своє одруження».

Саме так зрозумівши причину сигової тривоги, Урхо Пакканен вирішив обережно, не даючи приводу для пониження власного авторитету, натякнути синові, що коли той має підходящу наречену, він не буде перечити його бажанню.

— Дивлюсь я на твою кімнату, Антти,— зовсім вона не скидається на холостяцьку...

Антти запаленими очима байдуже кинув поглядом на напівосвітлені стіни.

— То мати з Кайсою,— глухо сказав у відповідь.

«Соромиться», подумав батько і тепло посміхнувся.

— Та, певно, вже час би ввіймати якусь пташину та посадити в цю затишну клітку.

— Тату!

— Ну, не сердься, не сердься, мій хлопчику. Ти не такий уже в мене й жовторотий. Головне: одружитись — півбиди, гляди, щоб, одружившись, не вскочив у біду.

Антти боляче скривився.

— Треба дивитись, кого береш, бо життя в нас не дешево...

— Тату, я зовсім не збираюсь одружуватись! — раптом сердито вигукнув Антті і нервово заходив по кімнаті.

— Як-то не збираєшся? — округлив очі батько. Він уже звик до тієї думки, що в їхній дім прийде роботяща невістка, допоможе швидше викупити цю злочасну квартиру.

— Не збираюсь, і все... і дайте мені спокій!

Ошелешений такою нечемною поведінкою сина, Урхо Пакканен, на подив самому собі, мовчки вийшов із синові кімнати. «Що трапилось? Чому Антті такий нечемний і лютий? Невже стара наговорила дурниць? Але для чого ж тоді було так прикрашувати кімнату?»

Всю ніч крутився на ліжку, терзаючись від думок та безсоння, Урхо Пакканен. Він ніяк не міг зрозуміти того, що трапилось із сином. Він у свій час порівняно легко одружився з матір'ю Антті. В усякому разі, він не пережив такого страшного почуття для закоханого, як безнадійна і безповоротна втрата коханої. І тому він не лише не міг зрозуміти сина, а й навіть подумати про те, що з ним могло трапитись таке горе.

Ранком, в'ялий і знервований, він збирався на роботу. Мов сердитий голуб, бурчав на свою стареньку. Все йому було не так — бутерброд холодний, а кава гаряча, злила його і розтріпана зачіска дружини, і завивання вітру в димарі. Вже виходячи з дому, він наказав дружині:

— Поговори з Антті. Його, певно, гедзь укусив, або ти мені наговорила нісенітниць...

— Яких нісенітниць? — жажнулась пані Пакканен. Вона більше всього на світі боялась сказати якусь нісенітницю.

— Антті зовсім не збирається одружуватись.

— Як не збирається?

— А так. Дуже просто, — невдоволено пробурчав Урхо Пакканен і так із зіпсованим настроєм пішов з дому.

* * *

Урхо Пакканен почував себе трохи незручно. Трамвай гримів на перехрестях, петляв по вулицях і провулках, а він на цей раз сидів нерухомо проти дружини і мовчав.

З подивом глянув на свого колегу — кондуктора, неквапливо подав грошового папірця, довго і придириливо рахував здачу. Чесний і акуратний на роботі сам, він ревно пильнував за акуратністю інших.

Пані Пакканен, урочиста і помолоділа, немигаючими очима дивилась у посічене льодовими візерунками вікно. З-під старомодного капелюшка ненароком вибилося пасмо волосся. На ньому залягла сніговою порошею стареча сивина. Урхо Пакканен ніяк не міг відірвати очей від тієї паморозі, йому хотілось підвестись на ноги, нахилитись над головою дружини і змахнути той сніжок. Але він лишився сидіти на місці, тільки задумливо чомусь зітхнув.

Вони мовчали. Взагалі, ці останні два дні в домі Пакканенів не чулося навіть веселого щебету Кайси-Марії. Всю сім'ю до глибини душі схвилювала, образила і зажурила невдача Антти. Ну хто міг би подумати, щоб такому юнакові, такому красеню, такому трудязі — і раптом відмовило якесь дівчисько?

Вчора, повернувшись з роботи, старий Пакканен довше ніж завжди обідав. Їв мовчки, сопів, ждав, поки заговорить дружина. Пані Пакканен була ж не так вихована, щоб першою в присутності чоловіка починати розмову. Вона метушилась по кімнаті, подавала і прибирала зі столу, стримано покахикувала і ждала слів Урхо.

Вже десь годин через дві, випаливши не менше трьох люльок та насопівшись досхочу, Пакканен нетерпляче чмихнув, звів на дружину запитливий погляд.

— Говорила?

— Так, — поспішно кивнула головою дружина.

Розпочата розмова знову заштопорилась на добрих півгодини. По тону відповіді Урхо безпомилково зрозумів, що та розмова не дала нічого доброго. А коли доброго нічого немає, то про що ж тоді говорити?

Пакканен сидів на канапі і вперто дивився в підлогу. На його зморшкуватому лобі повільно напинались товсті жили, наливались рожевою синявою. Час від часу він невдоволено почмихував або дерев'яним чубуком люльки шкріб за вухом.

— Переживає? — нарешті, озвався Урхо.

Дружині не треба було розтлумачувати цього питання. Вона похитала головою, винувато подивилась на чоловіка.

— Мовчить. Видно, дуже він її любить. Присушила хлопця та й відсахнулась...

Урхо Пакканен ударив кулаком по коліну.

— Ми мусимо з нею будь-що поговорити.

Дружина з подивом глянула на нього.

— Що те дасть, Урхо?

— Повинна ж вона знати, що ми за люди? Я певний, що той бевзъ Антті їй навіть не освідчився до ладу. Де вона живе чи працює та... гордячка?

І ось сьогодні Пакканени їхали в товариство фінсько-радянської дружби. Кайса-Марія підказала їм, де треба було шукати таємничу обранку Антті.

Трамвай, нарешті, обігнувши кільце, спинився на кінцевій зупинці. В вагоні сиділи одні Пакканени. Виходячи в ніч, Урхо чемно кивнув головою кондуктору: як-не-як, хоч і незнайомий, а товариш по роботі.

Трамвай, розсипаючи з-під коліс снопи іскор, скрегогучи гальмами на поворотах, весело помчав назад, у центр міста. Урхо провів його спокійним поглядом і тільки тоді повернувся обличчям до лісу.

— Загнало їх,— невдоволено пробубонів.

Куди йти далі, вони не знали. Пішли навмання. Швидко їм зустрівся перехожий, він і вказав на двоповерховий дерев'яний будиночок серед ріденьких сосон.

Спинившись перед дверима, Урхо Пакканен задумався. Як-не-як, а незручно було йому, Урхо Пакканену, батькові двох загиблих синів, іти в ту установу, до якої він довгий час ставився упереджено.

— Може б краще викликати її на хвилину...

— Та вже заїдемо, коли прийшли,— нерішуче озвалась дружина.

Зненацька широко відчинилися двері, звідтіля вийшло двоє юнаків. Вони зміряли з ніг до голови Урхо Пакканена, переглянулись.

— Нам треба Луїзу Керісало,— звернулась до них пані Пакканен.

— Так, нам треба її бачити,— ствердив Урхо Пакканен.

На лицах незнайомців розцвіли троянди.

— Будь ласка, будь ласка, заходьте.

І незчулись Пакканени, як потрапили в осяяну електрикою невелику залу, а з неї їх хтось провів у гардеробну. Тут їм допомогли роздягнутись, весь час квапили:

— Зараз, зараз почнеться. Поспішайте.

Пакканени були приємно вражені таким прийомом і увагою.

— Ми — рідні Антти Пакканена,— не без гордощів похвалялась пані Пакканен молоденькій гардеробниці.

— О, у вас чудовий син! — округлила очі дівчина.— Він справжній актор.

Якийсь усатий незнайомець чемно перейняв їх з рук гардеробниці, поштиво уклонившись, повів до зали. Старий Пакканен аж поточився був назад, коли побачив безліч людей, що тихо розмовляли і перегукувались, сидячи в залі.

— Нам треба б пані Луїзу Керісало,— звів він благальні очі на вусатого.

— Побачите, побачите нашу Луїзу,— тепло підморгнув йому вусатий.— Вона зараз гримується.

Пакканенів, мов поважних гостей, посадили на вільні місця в другому ряду. Розгублений Урхо несміливо оглядався. Пообіч, спереду і позаду сиділи все поважні люди, видно, люди робочі, такі ж, як і він сам. І Урхо поволі заспокоївся. Скоса зиркнув на дружину — вона сиділа так, ніби це місце заздалегідь було для неї приготоване. «Пані Пакканен ніде не розгубиться», подумав Урхо, і ледь помітна іронічна посмішка вигнулась в куточку рота.

Тим часом перед завісу, до невеликого столу, покритого шовковою скатертю, вийшов незнайомий чоловік. Його появу присутні зустріли дружніми оплесками.

Незнайомець почав промову. Він говорив про дружбу Фінляндії з Радянським Союзом, про те, що дехто побоюється цієї дружби, а дехто, через непорозуміння та відсталість, недолюблює і недооцінює її. Урхо прикипів до свого місця. Йому чомусь здалося, що промовець говорить ці слова про нього. Ось він навіть подивився в той бік, де сиділи принішклі Пакканени.

Промовець розповідав про миролюбну політику Радянського Союзу.

— Робітникам і селянам Росії,— казав він,— війна не потрібна, так само, як вона не потрібна і робітникам та селянам Фінляндії.

Урхо Пакканен схвально хитнув головою. Правдиво сказано — йому, Урхо Пакканену, війна зовсім не потрібна. Крім того, що вона взяла в нього двох синів, вона йому нічогосінько, жодної ламаної марки, в дім не принесла.

— Війна потрібна була Гітлеру, а у Фінляндії тим,

хто дружив з Гітлером. Багачам в кишені текли прибутки, а наші брати й сини за це клали на фронті голови.

Урхо Пакканен боявся дихнути. Він уперше чув такі слова. Хотілось слухати й слухати, а промовець уже закінчив. На подив Урхо, на радість усім присутнім, він об'явив, що перед присутніми виступить гість із Радянського Союзу.

З першої лави, з місця, що було попереду Урхо Пакканена, звівся середніх років чоловік. Простий, срібночоллий, з добрими усміхненими очима, з запаленими від хвилювання щоками. Він не знав, де подіти свої великі мозолясті руки. «Видать, робочий хлопець», подумав Урхо.

Гість заговорив незнайомою мовою. Він передав гарячий привіт присутнім від робітників Ленінграда, запевнив їх у найдружніших почуттях до фінського народу з боку народу радянського.

— Війна — наш ворог, — сказав він. — Вона народам несе руїни і горе. Ось і мій син... — на мить зупинився промовець. — Він загинув у ваших лісах... А хіба він хотів кому-небудь із фінських трудівників чинити горе?

Урхо Пакканен зблід, на очі напливла гаряча хвиля. Він зовсім не відчував будь-якої злоби чи упередженості до промовця. «Він такий же, як і я, осиротілий батько».

Промови затихли. Урхо Пакканен сидів на своєму місці, серед незнайомих людей, але він почував себе так, ніби не випадково потрапив сюди, а й повинен тут бути.

Йому хотілося перекинутися словом з людиною, що прибула в його країну з іншого світу і тепер сиділа так близько біля нього. Але в цей час, трохи пошарпавшись, зметнулась у боки дешевенька завіса, і Пакканени побачили на сцені... свого Антти.

Так! Сумніву не було. То був їхній Антти. Він сидів разом з дівчиною. Урхо відразу ж здогадався, що то була не хто інша, як Луїза. Вона йому відразу ж сподобалась — простенька, скромна, не красуня особлива, але приваблива, ніжна і, видно, дуже добра.

На сцені між молодятами йшла дружня мова — вони мріяли про своє одруження. Пакканени розуміюче переглянулись і полегшено зітхнули.

Та ось події почали змінюватись на гірше. Одруженню Антти стали на перешкоді. Він та його друзі, такі ж батраки, вступають у боротьбу. І мати в залі творить тихцем

собі молитву за те, щоб бог допоміг її Антті перемогти труднощі. Насуплено і невдоволено сопє Урхо Пакканен.

Та з часом наступила жадана розрядка. Антті переміг — Луїза радіє, плаче і сміється.

В залі спалахує сліпуче світло, і щасливі та вдоволені Пакканени пробираються через гомінкий натовп до виходу. Їм говорити тепер ні про що: коли вже сам Антті тут, коли він домовився прилюдно зі своєю Луїзою — батьки можуть іти додому...

Після вистави мовчазний Антті Пакканен почав поспішно збиратись додому. Він бачив у залі батьків і, немало здивований, хотів швидше побачити їх і розпитати, в чому справа.

— Ви кудись поспішаєте? — запитала Луїза.

— Так, — сухо відповів він.

— Жаль, — досадливо насупилась вона.

На мить Антті Пакканен завагався.

— А що трапилось? — поспитав він.

— Я гадала, що ви мене проведете додому...

І ось, як і в ті дні, вони йдуть вулицею. Вгорі кружляють сніжинки, горять великі північні зорі, весело щєбече Луїза і мовчить Антті.

— Ви чому невеселий, Антті? — врешті звернула на нього увагу Луїза.

— В мене взагалі така натура.

Луїза допитливо подивилась йому в обличчя.

— Ви чимось незадоволені, Антті?

— Ні, чому ж...

Антті стало неприємно — відчув, що дівчина грається з ним, певне, нарочито, знаючи про його душевний стан, хоче завдати болю.

— А де ж ваш наречений, Луїзо? — запитує з вимушеною посмішкою.

— О, він зник безслідно.

В Антті щось обірвалось біля серця.

— Ви жартуєте? — побліднув він.

— Ні, серйозно, Антті.

— А коли ж... коли ваше весілля? — глухо запитав.

— Весілля не буде, Антті, — задумливо відповіла вона і погасила на устах болісну посмішку...

А старі Пакканени тим часом неквапливо повертаються додому. Мовчазні, вдоволені. Вже не швидко пані Пакканен озвалась до чоловіка:

— А вони могли б жити, Урхо...

Урхо Пакканен болісно поморщився, потер хрящувате перенісся.

— Так. Вони, справді, могли б жити...

І в обох перед очима в цю мить постали їхні незабутні веселоокі сини.

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

(*Біографічна довідка*)

Юрій (Григорій) Оліферович Збанацький народився 1 січня 1914 р. в селі Борсуків, Остерського району, Чернігівської області, в родині селянина-бідняка.

Після закінчення семирічної школи навчався в Чернігівському педагогічному технікумі, а з 1931 р. вчителював у селі Новий Глибів.

У 1937 р. закінчив заочно мовно-літературний факультет Ніжинського педагогічного інституту імені Гоголя.

1929 року вступив до Ленінського комсомолу, а 1939 року — до лав Комуністичної партії Радянського Союзу.

З 1938 р. працював завідувачем Остерського районного відділу народної освіти, а згодом — редактором районної газети.

У серпні 1941 року рішенням партійних органів Ю. Збанацький був залишений в тилу ворога для організації підпілля та партизанського загону. Ю. Збанацький командував партизанським загonom імені Щорса, а пізніше — партизанським з'єднанням імені Щорса.

За героїзм і мужність, проявлені в боротьбі з фашистськими загарбниками, Ю. Збанацький удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу, нагороджений орденами та медалями.

Перші нариси та оповідання Ю. Збанацького, присвячені бойовому життю й славним подвигам народних месників, були опубліковані в роки війни. 1948 року вийшла друком повість «Таємниця Соколиного бору». Написана про героїчні звершення юних партизанів часів Великої Вітчизняної війни, вона користується великим, заслуженим успіхом у молодого читача.

Останнім часом з'явилися такі твори письменника: роман «Переджнив'я»; повісті «Літо в Соколиному», «Лісова красуня», «Між добрими людьми» «Ху-лань»; збірки оповідань «Над Десною», «Неза-

бутне», «Любов», «На все життя», «Старший брат», «Крилатий го-
нець» та інші.

В 1958 р. опубліковано роман «Малиновий дзвін» про радянських
учителів та повість «Єдина».

Твори письменника перекладені на російську та ряд інших мов
народів Радянського Союзу, а також на китайську, угорську, польську,
чеську, болгарську і т. ін.

Юрій Збанацький бере активну участь у громадському житті
Спілки радянських письменників. З 1950 р. він — відповідальний сек-
ретар Спілки письменників України, а з 1954 р.— секретар партійної
організації СПУ.

ЗМІСТ

У ВАЖКИХ БОЛЯХ

	Стор.
З відрами вповні	5
На стежці	12
Доля	22
Мати	33
Майок	40
Виук Щорса	47
Земля	56
Зашморг	67
Анка	75
Над Десною	85
Оповідання парторга	103
Незабутне	111
Ковшунів син	129
Доля сім'ї Герайсів	141

У ПЕВТОМНОМУ ТРУДІ

Пташиний край	155
Дві мандрівки Федора Лещука	166
Щастя вам	174
Старий вітряк	180
Свати	193
Любов	207
У неволну мить світання	217
Вони могли б жити...	233
Юрій Збанацький (Біографічна довідка)	258

5 крб. 65 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ